

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І. М. Лебедєва

**КРАЇНОЗНАВСТВО
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ**

Навчально-методичні матеріали

Київ
Видавничий центр КНЛУ
2018

УДК 94(410) (072)
Л 33

Друкується за рішенням вченої ради
Київського національного лінгвістичного університету
(протокол № 4 від 24 вересня 2018 р.)

Рецензенти: **Терещенко Ю.І.,**
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Київського національного
лінгвістичного університету

Васильчук В.М.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Київського національного
лінгвістичного університету

Автор: **Лебедєва І.М.,** кандидат історичних наук, доцент

Країнознавство Великої Британії: Навчально-методичні матеріали / І.М.Лебедєва. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2018. – 128 с.

Навчально-методичні матеріали містять конспективний виклад лекційного матеріалу з дисципліни «Країнознавство Великої Британії» і покликані допомогти студентам при підготовці до семінарських занять, написанні самостійної роботи з курсу, підготовки до модульного і семестрового контролю.

© Лебедєва І., 2018
© Вид. центр КНЛУ, 2018

Тема 1. Найдавніша доба історії Британії

1. Найдавніше населення Британських островів. Перші сліди життєдіяльності людини на Британських островах належать до доби давнього кам'яного віку – палеоліту. Відомості про ці часи обмежені й фрагментарні. Вчені вважають, що у той час Британія була частиною Євразії, принаймні існував сухопутний перешийок, по якому у Британію та Ірландію з материка приходили перші поселенці і розселялися на придатній для проживання території. Більшу частину доби палеоліту Британія була вкрита льодовиком і умови життя там були вкрай важкими.

Для палеолітичної людини характерні збиральництво, рибальство, полювання на мамонтів, оленів та інших великих тварин, якими була багата Британія. Стоянки ранніх гомінідів розташовувалися зазвичай у печерах Південної Англії, де археологи знаходять найпримітивніші знаряддя праці (ножі, сокири, голки з кістки тощо). Найвідомішою знахідкою, яка належить до цього періоду, є т. зв. «сванскомбська людина». Найімовірніше, це була молода жінка. Її останки (три фрагменти черепа) було знайдено у першій половині ХХ ст. поблизу однойменного поселення у графстві Кент. Це найдавніша мешканка Англії, яка відома вченим на сьогоднішній день, а також одна з найстарших в Європі. Вона жила приблизно 250 тис. років до н.е., хоча дискусії з цього приводу ще тривають і у науковій літературі можна зустріти інше датування.

Більшість знайдених у Британії останків давніх людей належить до кроманьйонського типу доби верхнього палеоліту (40–10 тис. років до н.е.). Зокрема, скелет (без черепа), розмальований червоною вохрою, було знайдено 1823 р. у печері Павіленд у Південному Уельсі. Вочевидь, цей гомінід, помилково названий «червоною леді з Павіленду», був мисливцем і загинув під час полювання. У похованні знаходилися кістки мамонта, що разом з ритуальним розкрашуванням свідчить про існування примітивних поховальних традицій. Перехідною від верхнього палеоліту до мезоліту (середній кам'яний вік) є крезвельська культура, яка отримала свою назву від печер Крезвел-Крегз у Дербіширі, де знайдені статуетки з кістки та зображення голови коня, вигравіроване на кістці.

З переходом до доби мезоліту (приблизно VIII тис. до н.е.) завершується льодовиковий період. Внаслідок танення льодовика відбулося підняття рівня океану й затоплення сухопутного шляху між Британією та континентом, хоча деякі вчені вважають, що перешийок існував принаймні ще декілька тисячоліть. Відступ льодовика призвів до суттєвого потепління клімату і змін у флорі та фауні Британії. Тундра поступово відступає на північ, а на її місце приходять хвойні та змішані ліси, з'являються нові види фауни (кабани, косулі, лосі тощо).

Наслідком відокремлення Британії від континенту було певне уповільнення процесів суспільного розвитку на островах порівняно з материковою частиною Європи. Первісні люди поступово переходили до осілого способу життя, про що свідчать близько сорока поселень, відомих

ученим на сьогодні. Люди одомашнили перших тварин, зокрема собаку, на острів були завезені злакові культури. Але основою мезолітичного господарства залишалось полювання, рибальство та збиральництво.

У добу неоліту (III – початок II тис. до н.е.) у британській спільноті відбувається т. зв. неолітична революція – перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворюючих. Землеробство та скотарство перетворюються з допоміжних видів діяльності на основу економіки. Люди навчилися шліфувати камінь (до того його розщеплювали), отже, знаряддя праці стають досконалішими. У графстві Норфолк знайдений цілий комплекс шахт, де видобували кремій, з якого виробляли зброю та знаряддя праці. Підземні галереї у Граймз-Грейвзі вражають своїми масштабами: понад 300 копалень розташовані на території 15 га, деякі з шахт досягають глибини 10–12 м.

Зміни в економіці та побуті давніх британців були пов'язані також з переселенням на острів наприкінці доби неоліту та початку бронзового віку (приблизно III–II тис. до н.е.) племен розвиненіших культур – іберів з Піренейського півострова (висаджувалися на заході Британських островів) та племен культури дзвоноподібних кубків (або споріднених з цією культурою). Останніх іноді називають бікерами завдяки кераміці у вигляді келихів, які схожі на перевернуті дзвони. Ібери принесли з собою традиції мотичного землеробства, кераміку, лук і стріли, вміння обробляти кремій. Активно розробляючи копальні у Граймз-Грейвзі, ібери добували кремій для власних потреб та обмінювалися виробами (або заготовками) з нього з іншими племенами. Бікери, які прибули у Британію з континенту і оселилися на сході та південному сході острова, володіли технологією обробки бронзи. Вони користувалися мідними та бронзовими сокирами, якими було набагато легше вирубувати ліс і розчищати території для заняття землеробством.

Основним джерелом для вивчення життя неолітичної людини є могильники. У добу неоліту виникають нові поховальні традиції – для померлих почали будувати довгі кургани та дольмени (погребальні камери з великих кам'яних брил), де ховали одного або декількох небіжчиків, а також позначали місця поховань менгірами – вертикально встановленими великими валунами. Зокрема, такі поховання були характерними для іберів. Для будівництва таких споруд були потрібні колективні зусилля значної кількості людей: наприклад, найбільший з відомих могильників у Вест-Кеннеті має довжину 106 м, а Браунсгілльський дольмен в ірландському графстві Карлоу накриває плита вагою бл. 100 тонн. Це свідчить про значний прогрес в організації первісного суспільства, а також про виникнення традицій поклоніння мертвим, які поступово трансформувались у культ предків.

Учені досі не мають єдиної думки щодо чіткої межі між неолітом та добою ранньої бронзи, хоча більшість відносить початок бронзової доби до 1800–1750 рр. до н.е. У цей час Британські острови завдяки багатим покладам міді в Ірландії та олова на півострові Корнуолл стають одним з металургійних центрів Європи. Олово було досить рідкісним металом, тому значні його запаси сприяли розширенню міжнародної торгівлі. В Ірландії також добували та

обробляли золото. Металеві знаряддя праці поступово витісняють кам'яні, й це сприяє зростанню продуктивності праці. Зокрема, використання бронзових сокир давало можливість розчищати від лісу значні території, що потягло за собою не лише прогрес у рільництві, але й збільшення населення. Людям доби бронзи було знайоме колесо, вони навчилися виготовляти тканини. Поселення розташовувалися на найбільш зручних територіях, у той час як важкодоступні гірські райони півночі та заходу Британії залишалися малонаселеними.

Розвиток продуктивних сил призвів до соціального розшарування первісного суспільства. Матеріальна нерівність серед членів громади призводила до концентрації влади у руках невеликої групи заможних общинників та зародження інституту племінних вождів. Про це свідчать археологічні дослідження поховань кінця неоліту та початку бронзової доби. Зокрема, бікери вже мали традиції індивідуальних поховань у круглих курганах, у могилу до небіжчика клали багато декоровані кубки та інші речі. У багатих похованнях зустрічаються прикраси та предмети розкоші, які раніше не були потрібні первісним людям, що боролися з природою за фізичне виживання. Крім того, дослідження поховань свідчить про існування торговельних зв'язків з народами Середземномор'я, Балтійського узбережжя, континентальної Європи.

Наприкінці доби бронзи у Британії з'являються укріплені поселення, які будувались у важкодоступних місцях. Їхня поява була спричинена необхідністю боротьби з кельтськими племенами, які розпочали переселення на острови саме у цей час. Водночас серед артефактів бронзової доби збільшується кількість знахідок зброї, що не було характерним для доби неоліту.

Кінець неоліту і початок доби бронзи у Британії пов'язаний з виникненням мегалітичних споруд (грец. «великий камінь») з гігантських валунів. Вони були характерними у ті часи для всієї Західної Європи, але на Британських островах їх залишилось особливо багато – майже 1000. Відомі мегалітичні споруди різного призначення: це вже згадувані *дольмени* і *менгіри* (останні позначали не лише місця поховань, але й кордони між племенами), але найцікавішими є *кромлехи* – галереї або кола з величезних, поставлених вертикально кам'яних брил. Їх призначення досі викликає суперечки. Найвірогідніше, вони відігравали роль культових споруд або астрономічних лабораторій. Деякі вчені вважають, що так облаштовувалися місця торгівлі або поховань (під частиною мегалітів знайдені могильники). Найвідомішою мегалітичною спорудою є Стоунхендж на Солсберійській рівнині, а найбільшою – коло каменів у Ейвбері (Вілтшир). Неподалік знаходиться насипний курган Сілбері-Гілл у вигляді конусу із зрізаною верхівкою висотою 40 м. Причини його створення досі залишаються загадкою – під курганом археологи не знайшли поховань. На підставі археологічних даних важко реконструювати детально життя британського суспільства III тис. до н.е., але наявність таких грандіозних споруд свідчить про досить високий рівень його розвитку.

Визначити етнічну приналежність найдавніших британців неможливо через брак даних. Крім того, коли у добу заліза на острови прийшли кельти,

вони частково підкорили, частково асимілювали місцевих мешканців, поширюючи свою культуру по всій Британії та Ірландії. Тому найдавніша історія Британії досі має багато загадок, однією з яких є походження народу *пиктів*. Ймовірніше, пікти мешкали у Британії до початку кельтської колонізації і були витіснені на північ острова. Вони стали відомими досить пізно, коли з ними зіткнулися римляни, намагаючись завоювати острів. Свою назву пікти (тобто «розфарбовані люди») також отримали від римлян. Брак археологічних джерел та письмових пам'яток не дає можливості точно визначити етнічне походження цього народу, більшість вчених вважає пиктів доіндоєвропейським народом. Існує також гіпотеза, що пікти – це колишні ібери, витіснені кельтами.

2. Кельтська колонізація. Суспільний устрій та господарство давніх кельтів. Доба заліза, що припадає на I тис. до н.е., на Британських островах тісно пов'язана з кельтами – племенами індоєвропейської мовної групи, які на межі II–I тис. до н.е. розселилися майже по всій Західній і Центральній Європі. Їхнє просування на нові території у переважній більшості мало характер колонізаційних процесів, а не набігів з метою пограбування. Головною причиною міграції було порушення рівноваги між демографічною ситуацією та низькопродуктивною економікою. Неможливість прогодувати населення, чисельність якого постійно збільшувалася, примушувала кельтів шукати нові території, придатні для сільськогосподарської діяльності. Втім, учені не виключають й інші причини, зокрема соціальну нерівність, що ставала дедалі відчутнішою в міру того, як поширювалося залізо. Кельтів називають «народом доби металу». Вони принесли у Британію досконаліші знаряддя праці, зброю, а також більш розвинену соціально-політичну практику та кельтські мови. Лінгвісти виділяють дві гілки кельтської мови – гойдельську, яка стала основою ірландської, гельської, менської мов, та галло-бретонську, на якій базуються сучасні валлійська та бретонська мови.

З кельтською колонізацією пов'язана поява перших письмових відомостей про острови, які поки що мають фрагментарний характер. Зокрема, Геродот у V ст. до н.е. припускав, що десь далеко на заході нібито існують Кассітеріди – Олов'яні острови. А бл. 325 р. до н.е. мандрівник Піфей з Массалії (суч. Марсель) здійснив подорож до Британських островів (які він назвав Претанськими) й описав їх. У III ст. до н.е. римляни вже добре знали про існування Британії (*Альбїон*), Ірландії (*Іерне*) та Ісландії (*Туле*), а власне назва Британія (*Britannia*) вперше з'явилась у Цезаря.

Першими розпочали колонізацію Британських островів (початок I тис. до н.е.) племена гойделів (гелів, гаелів). Маючи перевагу над місцевим населенням завдяки досконалішій зброї та вищому рівню суспільної організації, вони досить швидко опанували Британію, але через декілька століть були змушені поступитися більш розвиненим бриттам. Втім, в оцінці часу і шляхів кельтської колонізації Британських островів у науковій літературі є розбіжності. Так, деякі вчені вважають, що гойдели спочатку висадилися в Ірландії, а звідти почали просування у напрямку Корнуоллу, а приваблювала їх передусім наявність покладів міді та олова (кельти були чудовими ковалями). Але більшість

дослідників згодні, що під тиском бриттів гойдели були змушені переселитися у менш зручні для проживання райони Уельсу, Ірландії, Шотландії.

Друга хвиля кельтської колонізації Британії припадає на середину I тис. до н.е. і пов'язана з племенами, які узагальнено називають бриттами. Відтіснивши гойделів, вони закріпилися на півдні та південному сході, а потім опанували весь острів. Частково підкоривши, частково асимілювавши місцевих мешканців, бритти перетворилися на основне населення Британії до доби англосаксонського завоювання. У сучасній науці назва цих племен поширилася на усе кельтське та кельтизоване населення острова.

У I ст. до н.е. у Британії висадилися кельтські племена белгів. Вони мешкали у північній Галлії (суч. Франція), згодом частина племен перетнула Ла-Манш, зокрема під тиском римських військ, які якраз у ті часи завойовували Галлію. Белги були найрозвинутішими з усіх кельтських племен Британії внаслідок близького знайомства з військовими і культурними традиціями Римської держави. Вони закріпились у південній Британії, підкорили низку місцевих племен, але захопити значні території не встигли: майже одразу Рим теж розпочав просування в бік Британії.

У кельтів була племінна організація суспільства, патріархальні роди залишалися його основою. Їхня сукупність складала плем'я, декілька племен під впливом спільної загрози могли об'єднатись у племінні союзи й обрати вождя. Але ці конфедерації племен зазвичай були нетривкими і швидко розпадались. Основним видом господарської діяльності у придатних для цього регіонах південного сходу Британії було землеробство, а на пагорбах північно-західної частини – скотарство. Земля, якою спільно володів рід, була основною економічною одиницею. Вона поділялась на ділянки, які обробляли окремі сім'ї. Ці ділянки могли ділитися при збільшенні кількості родичів, але у будь-якому разі земля не могла вийти з власності родової общини.

Кельтська колонізація сприяла відчутному прогресу острівного сільського господарства. Нові поселенці вміли користуватися легким плугом, який, втім, не перегортав землю, яку потрібно було розпушувати двічі. Тому поля мали квадратну форму: господарі проходили їх з плугом, в який було запряжено пару волів, вздовж і поперек. Революційні зміни у кельтському сільськогосподарському виробництві були пов'язані з міграцією белгів. Вони принесли з собою традицію користування важким плугом, в який запрягали декілька пар волів. Відтоді кельтські поля набули форми прямокутних смуг, а Британія перетворилася на експортера сільськогосподарської продукції.

Переселення белгів спричинило прогрес і у розвитку інших сфер життя кельтської спільноти Британії. Зокрема, вони запровадили практику використання золотих монет замість залізних брусків, якими користувалися при розрахунках бритти. З їхньою появою на острові з'являються *оппідуми* – укріплені поселення напівміського типу, які часто відігравали роль племінних центрів. Від сільських поселень, характерних для попередньої доби, оппідуми відрізнялися не лише фортифікаційними спорудами, але й тим, що в них окремими кварталами оселялися ремісники, а у найбільш захищених частинах селилася знать. Деякі з таких містечок за добу римського завоювання

перетворились на справжні міста: Лондіній (суч. Лондон), Веруламій (суч. Сент-Олбанс), Камулодун (суч. Колчестер). Щоправда, деякі вчені вважають, що Лондіній був заснований римлянами.

Суспільна структура кельтської спільноти відповідала стадії початку розкладу патріархально-родового устрою. Розвиток продуктивних сил, а також успішне завоювання та можливість використання праці підкореного народу вели до соціального розшарування, виділення племінних вождів та заможної знаті. Особливо ці процеси посилювалися наприкінці I тис. до н.е. після переселення белгів. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, викликана технічними новаціями белгів (важкий плуг, гончарний круг, досконаліші залізні сокири, здатні вирубувати густі ліси тощо), вела до можливості акумулювати надлишки продукції, отже, створювалися передумови для поглиблення соціальної диференціації та прискорення політичної організації кельтів.

Ці процеси у Британії розвивалися нерівномірно. Розклад первіснообщинного ладу, зміцнення влади вождів, відокремлення знаті відбувалися пришвидшеними темпами у племен південно-східної частини острова, які ближче стикалися з римлянами, в той час як на півночі та в Уельсі, де в силу природних умов превалювало пастуше скотарство, племінні «держави» були відсутні. Водночас інститути родового суспільства, зокрема общинна власність на землю, у кельтів доримської доби залишалися міцними, соціальна диференціація не набула крайніх форм.

Окремою суспільною групою у кельтів були друїди. Вони становили замкнену касту жреців і виконували традиційні для патріархального суспільства функції: відправляли релігійні обряди, здійснювали судочинство, лікували, робили астрономічні спостереження тощо. Їхнє важливе місце у соціальній ієрархії було обумовлено тим, що друїди були також зберігачами знання і передавали його з покоління у покоління. Кельти не займалися архівуванням інформації, на момент римського завоювання структура їхнього суспільства не досягла ще такого рівня соціальної організації, коли без фіксації, наприклад, юридичних норм функціонування спільноти стає неможливим.

3. Римська Британія. Римський період історії Британії охоплює майже чотири століття. Зазвичай його межами вважають похід Клавдія у 43 р. н.е. та 407 р., коли з Британії були виведені римські легіони. Іноді кінець римської доби датують 410 р., коли імператор Гонорій відмовився повертати війська у Британію, тобто Римська імперія остаточно відмовилася від своєї північної провінції. У цей період Британія була складовою частиною єдиної політичної системи, утвореної Римом, хоча зв'язки між ними були встановлені набагато раніше.

Британія опиняється у полі зору Риму наприкінці I тис. до н.е. Інтерес, який з'являється у римської еліти до далекого острова, потрібно розглядати як у контексті трансформацій, які переживала антична держава у процесі переходу від республіки до імперії, так і у прив'язці до міграційних процесів белгів. Останні, відчуючи тиск з боку Риму, який особливо посилювався з початком

Галльських воєн Цезаря (58–51 рр. до н.е.), переселялися на острів. Відвойовуючи там собі життєвий простір, белги не поривали політичних та економічних зв'язків зі своїми континентальними родичами. Крім того, між знаттю по обидва береги Ла-Маншу існували родинні стосунки. Племена верхівка белгів взяла під свій контроль торгівлю з континентом: з Британії експортували товари, без яких неможливо обійтися під час воєнної кампанії (зерно, залізо, шкіри, худобу), а з Риму постачали предмети розкоші для племінної аристократії.

Першим організував експедицію в Британію Гай Юлій Цезар, який у середині I ст. до н.е. намагався підкорити Галлію. Він зіткнувся з фактами воєнної та політичної допомоги континентальним белгам з боку споріднених острівних племен. Іноді розбиті римлянами правителі галльських племен утікали у Британію, а згодом знову розпочинали діяти проти Риму.

У 55 р. до н.е. Цезар організував експедицію до південної Англії, що ледь не закінчилася катастрофою для римлян, оскільки Цезар не розраховував, що зустріне відчайдушний опір. Ще до моменту висадки легіонери були налякані виглядом озброєних людей, що стояли на узбережних скелях і очікували висадки ворога. Крім того, римляни не були обізнані з особливостями навігації в Ла-Манші й ледь не втратили свій флот. Під час збройної сутички легіонери перемогли завдяки досвіду, досконалій військовій тактиці, кращому озброєнню. Але Цезар переконався, що завоювання Британії потребує часу і концентрації значних ресурсів. Сам він окреслив мету першої експедиції як розвідувальну. Водночас великий полководець був змушений визнати, що британські кельти виявилися чудовими воїнами. Наступного року (54 р. до н.е.) Цезар організував масштабнішу операцію силами 5 легіонів (25 тис. осіб) та кавалерії (у першій експедиції взяло участь 10 тис. осіб, або 2 легіони, причому кіннота не змогла висадитись на берег). Цього разу кельтські племена спромоглися висунути лідера – вождя одного з племен Кассівелауна. Цезар у своїх спогадах не називає, вождем якого племені був Кассівелаун, а лише зазначає, що його землі знаходилися за Темзою.

Серед кельтських племен не було єдності. У той час, коли одні чинили відчайдушний опір, інші шукали у римлян покровительства у своїй міжплемінній ворожнечі з Кассівелауном. У підсумку останній був змушений капітулювати, а Цезар, захопивши заручників, встановив розмір данини і повернувся на континент. Отже, якщо Рим і планував під час експедицій закріпитися на острові, то він цього зробити не зміг. Кельти виявилися мужніми і вправними воїнами, які змогли дати відсіч. Слави підкорювача Британії Цезар не здобув, проте він залишив свої «Нотатки про Галльську війну», в яких першим докладно описав природні умови Британії, зовнішній вигляд, суспільний устрій, військово-мистецтво острівних кельтів, а також перебіг обох кампаній.

Майже на століття військова експансія Риму у напрямку Британії припинилася. Натомість розвивалися торговельні зв'язки. На острові у цей час тривали процеси зміцнення влади племінних вождів (королів). Найсильнішим племенем на межі тисячоліть були катувеллауни, вождь яких Кунобелін

(шекспірівський Цимбелін, бл. 5–40 рр.) зумів приєднати до своїх володінь землі триновантів, атребатів і деяких інших племен і перетворитися на домінуючу силу на південному сході Британії. Катувеллауни взяли під свій контроль торгівлю з континентом. Королі, позбавлені Кунобеліном своїх володінь, шукали заступництва Риму. Але імперія не поспішала їм на допомогу, тим більше, що Кунобелін не загострював з нею відносини.

Безпосереднє підкорення Британії розпочав імператор Клавдій. У 43 р. на острові висадила римська армія у складі 4 легіонів і допоміжних військ (близько 40 тис. осіб) і розпочав просуватися вглиб Британії. Своїми успіхами у підкоренні острова римляни мають завдячувати як силі й дисципліні власної армії, так і ворожнечі, що не припинялася між британськими племенами. Кельтське військо, яке складалося з представників аристократії, що воювали на колісницях, і пішого народного ополчення, не могло на рівних протистояти римським легіонам. Хоча Каратак, син Кунобеліна, намагався організувати опір, але, як і сто років тому, спільна небезпека не призвела до об'єднання кельтських племен. Зокрема, далася взнаки багаторічна гегемонія катувеллаунів. Картімандуя, королева племені бригантів на півночі Англії, вступила у союз з римлянами і видала Каратака. Мужність останнього вразила Клавдія, і він дозволив переможеному королю разом з родиною жити у Римі як багатим заручникам.

До 47 р. Рим завоював південно-східну частину острова, яка була перетворена на римську провінцію. У римлян не було потреби заселяти приєднані території власними громадянами. Тому завоювання не супроводжувалося винищенням місцевого населення або перетворенням його на рабів. Навпаки, будуючи універсальну імперію, метрополія залучала до управління місцеву знать і покладала на неї адміністративні функції. Клавдій намагався спиратися на інститут т. зв. «королів-клієнтів», тобто розраховував на підтримку місцевих вождів. Але ця практика втрачала ефективність, якщо римляни припускалися зловживань у ставленні до кельтської знаті. Це провокувало повстання племен, найбільшим з яких був виступ королеви Боудіки (Боадіцеї) у 60 р.

Попри запеклий опір, який чинили племена, що мешкали в Уельсі, римляни змогли захопити ці території, ліквідувати капище друїдів на острові Англісі і знищити кілька сотень жреців. У такий спосіб імперія позбулася важливого чинника, який підтримував опір кельтів – друїди виконували функції ідейних натхненників повстань. Остаточо підкорення Уельсу було закінчене у 77 р. намісником Юлієм Агриколою. На початку III ст., з налагодженням системи управління провінцією, залученням до нього місцевої знаті, значні повстання завойованих племен припинилися.

Північна частина острова так і не була завойована Римом, і це започаткувало відокремлення майбутньої Шотландії від решти території острова. Там продовжували жити «північні дикі народи», як їх називали римляни (пікти, бритти, скотти), які не зазнали римського цивілізаційного впливу. Вони постійно нападали на територію провінції. Для захисту її північних кордонів за наказом імператора Адріана у 122–124 рр. було

споруджено оборонну лінію – Стіну Адріана. Більший час існування Римської Британії вона виконувала функції північного кордону завойованих територій. Наступний імператор Антонін Пій бл. 140 р. організував новий похід у Шотландію, підсумком якого було просування римлян далі на північ і розбудова там нового оборонного укріплення – Стіни Антоніна від р. Форт до р. Клайд. Але римляни втримати цей рубіж виявилися неспроможними і під тиском північних племен знову відійшли до Стіни Адріана.

Натомість Римська імперія міцно утвердилася на південному сході острова – у майбутній Англії. На цю територію вона поширила свою систему управління. Спочатку провінція Римська Британія була поділена імператором Септимієм Севером на дві частини – Верхню Британію зі столицею у Лонднії (Лондініумі) й Нижню Британію, центром якої став Ебуракій (суч. Йорк). Відмінності в управлінні між стабільним Півднем з цивільною адміністрацією і небезпечною Північчю, де управлінські функції належали військовим, зберігалися весь час існування Римської Британії. Римляни були змушені тримати у Нижній Британії значний військовий контингент для захисту від північних племен. Тут майже не було великих міст з цивільним населенням. Йорк, який за імператора Севера здобув статус римської колонії, виріс поблизу фортеці й поступово перетворився на другий важливий адміністративний центр після Лонднія.

Систему місцевої адміністрації в Британії Рим будував на тих самих засадах, що й на інших завойованих територіях. Племена були реорганізовані в общини (*цивітас*), в яких знать брала на себе функції місцевого управління. Водночас до кінця V ст. Рим дотримувався практики не призначати на високі адміністративні посади місцевих мешканців. Отже кар'єру у Британії могли зробити вихідці з інших провінцій імперії.

Одразу після завоювання розпочався бурхливий розвиток міст, як за рахунок заснування нових (Ебуракій), так і завдяки перетворенню на міста кельтських поселень. Великі міста отримали статус *муніціпія*, які управлялися самостійно, а мешканці мали статус римських громадян. Міста будувалися за римським зразком: у них споруджувалися форуми, громадські лазні, амфітеатри, монументи. Поступово міста перетворилися на адміністративні та економічні центри Британії. Сформувався прошарок городян, який складався з бюрократії, купців, ремісників, у деяких містах, зокрема Колчестері, оселялися відставні солдати. Останні становили значну частину романізованого суспільства Британії, оскільки імперія запровадила практику надання воякам після відставки римського громадянства, що спонукало бриттів поповнювати лави легіонерів.

Лонднії поступово перебрав на себе функції адміністративного центру, чому сприяло будівництво у різні боки від нього мережі шляхів, які мали стратегічний і комерційний характер і мали на меті з'єднати віддалені регіони провінції. Шляхам римляни надавали особливого значення, прокладаючи їх по всій імперії. Чудові кам'яні дороги, що брали початок від Лонднія і за якими слідували спеціальні служби, розходилися по всій території провінції. Понад тисячу років британці користувалися системою римських шляхів.

Повстання Боудіки, бригантів та інші переконали Рим у недоцільності опори на залежних від себе «королів-клієнтів», і до місцевого управління почали активніше залучати кельтську аристократію. Вона сприймала римський спосіб життя і долучалася до імперської культури. Найяскравіше акцепцію римського способу життя демонстрували вілли, велика кількість яких з'явилась у III ст. у британській сільській місцевості. Місцева знать запозичила прагнення римлян до комфорту й у своїх віллах застосовувала усі технічні надбання античної доби – центральне опалення, каналізаційні системи, лазні, мозаїчні підлоги тощо. Вілли були не просто замиськими будинками знаті, а виконували роль маєтків, економіка яких базувалася на праці рабів. Водночас, попри входження до складу Римської імперії, Британія не була рабовласницькою. Місцеве населення зберегло свої наділи. Рабська праця зазвичай використовувалася під час будівництва шляхів, на копальнях, які належали римлянам, та на віллах романізованої верхівки, причому у значно менших масштабах, ніж у Римі.

Романізація поширилася переважно у середовищі нобілітету і міщанства і не зачепила усі прошарки кельтського суспільства. Переважна більшість кельтів продовжувала мешкати у поселеннях і займатися традиційним сільським господарством. Технічного переоснащення в аграрній галузі за доби панування римлян не відбулося. Місцеве населення продовжувало використовувати важкий плуг, завезений на острів ще наприкінці I тис. до н.е. Водночас поштовх у своєму розвитку отримало ремесло, забезпечуючи прагнення знаті до розкоші. У Британії з'являються майстерні з виготовлення мозаїки, дорогих меблів, витонченої кераміки, фрескового розпису. У географічному відношенні найбільшого впливу романізації зазнали південно-східні та центральні регіони Британії, які повністю опинилися під контролем імперії. Саме тут традиційна родова структура кельтського суспільства була суттєво підірвана. Але і там основна маса сільського населення зберегла кельтську мову і культуру. Римське панування позначилося на релігійному житті Британії. У перші століття, поряд з традиційними віруваннями, на острові поширюються культи Юпітера, Юнони тощо, що призводить до синтезу кельтських і римських богів. Але поступово у Британію починає проникати християнство, перші паростки якого, ймовірно, були занесені купцями.

У другій половині IV ст. Рим вступає у період занепаду, пов'язаного передусім з кризою рабовласницької системи. Економічні проблеми імперії наклалися на політичну нестабільність. У провінціях посилюються сепаратистські настрої, послаблюється місцева адміністрація, римські воєначальники, спираючись на вірні війська, вступають у боротьбу за трон. У 407 р. один з таких командирів Константин проголосив себе імператором і вивів британські гарнізони у Галлію. Це одразу використали варварські племена – у 408 р. сакси, об'єднавшись у велику армію, зробили спробу захопити узбережжя. Відчуваючи свою незахищеність, представники місцевої аристократії у 410 р. звернулися до імператора Гонорія з проханням допомогти в організації оборони. Але йому було не до Британії – цього року вестготи

захопили і пограбували Рим. Імператор відповів, що віднині справа захисту Британії від варварів – це справа самих британців.

Таким чином, римська доба в історії Британії закінчилася через послаблення самої метрополії. За майже чотири століття Рим суттєво вплинув на розвиток кельтського суспільства, романізуючи його верхівку і долучаючи її до соціальних і культурних стандартів, що існували в імперії. Римська культура поширювалася двома шляхами – через впровадження системи управління та завдяки громадянам імперії, що оселялись у Британії, – чиновникам, купцям, відставним воякам та їхнім родинам. Але більшість населення, що не була задіяна у системі управління провінцією і не проживала у містах, зберігала звичний соціальний і економічний уклад – романізація її торкнулась опосередковано, а північні регіони взагалі не зачепила. Збереглася кельтська мова і певною мірою кельтські релігійні культури, хоча й дещо трансформовані під впливом спочатку римського язичництва, а згодом християнства. Удар по кельтській спільноті нанесли не римляни, а германські племена англів і саксів. З іншого боку, римське завоювання поклало початок окремому історичному шляху Шотландії та формуванню окремого шотландського етносу.

4. Культурна спадщина кельтського населення Британських островів. Кельти залишили по собі багату культурну спадщину – як матеріальну, так і духовну. Кельти були неперевершеними майстрами обробки металу. На Британських островах знайдені чудові зразки кельтської майстерності – орнаментовані мечі, щити, кинджали, посуд, шийні гривни (*торквес*) тощо. На південному заході Британії виготовляли декоровані металеві дзеркала. Багато артефактів кельтської доби зберігається зараз у Британському музеї, зокрема єдиний в Європі рогатий бронзовий шолом, знайдений у Лондоні. Кельтам належить заслуга винайдення особливого орнаменту у вигляді переплетених ліній (кельтської плетінки), що не мають ані початку, ані кінця. Цей орнамент згодом широко використовувався при оздобленні рукописних книжок у добу раннього Середньовіччя в Англії й став прикметною ознакою середньовічної англійської мініатюри.

Писемність кельтів була незручною для запису великих текстів. Вони використовували огамічне письмо, що складалося з рисочок, розташованих по обидві сторони вертикальної, а пізніше – горизонтальної лінії, в якості матеріалу часто використовувалися камінь або дерево. Одна з сучасних гіпотез стверджує, що у такий спосіб друїди записували закляття, які діяли доти, доки зберігався сам напис. Історію кельтів іноді називають «мовчазною»: до нас не дійшло ані літературних творів, ані якихось господарських записів, ані збірки юридичних норм доримського періоду.

Кельти були язичниками, поклонялися силам природи, їхні божества жили у деревах, у камінні, в струмках тощо. Свої обряди вони здійснювали у священних гаях, іноді використовуючи для цього мегалітичні споруди доби неоліту. Центром друїдів був острів Англсі в Ірландському морі. Через специфіку письма та інші причини відомостей про друїдів Британії залишилося дуже мало. Найповніша інформація про них міститься у творах Юлія Цезаря та

Тацита, зятя римського намісника у Британії Юлія Агріколи. Але до цих даних потрібно ставитися критично, оскільки римляни були вкрай негативно налаштовані до кельтського жрецтва через практику людських жертвоприношень.

Тому, на жаль, достеменно реконструювати кельтський пантеон богів доби заліза, їхні взаємозв'язки та «функціональні обов'язки» наразі не видається можливим. Певні дані дає археологія, наприклад, знайдена 1984 р. у торфовищах Чеширу т. зв. «людина з Ліндоу». Чоловік, який жив приблизно у I–II ст., зазнав смерті через ритуальне «потрійне вбивство» – спочатку його закололи ножом («удар милосердя»), потім задушили та перерізали горло. Після цього його скинули в озеро, ймовірно, приносячи у жертву озерному богу. Але залишки матеріальної культури, які вивчає археологія, не дають можливості зрозуміти особливості духовного життя давніх спільнот.

Багатий пласт кельтського епосу, який зберігся, також дійшов до нас не в автентичному вигляду, а був записаний значно пізніше. Він вражає як своїм об'ємом (балади, саги, цикли саг), так і надзвичайною різноманітністю, образністю, оригінальністю сюжетів, складністю характерів героїв, мотивацією їхніх вчинків. У масиві кельтської епічної спадщини виділяються ірландський і валлійський епос. Застосовуючи узагальнену і дещо спрощену характеристику, можна сказати, що в ірландському епосі переважають героїчні мотиви, натомість валлійський, поруч з героїкою, багатий на ліричні твори. У блоці ірландського епосу виділяється найдавніший Уладський цикл, який виник на півночі острова, у королівстві Улад (суч. Ольстер). Його головним героєм був Кухулін (Кукулайн), який воював з сусіднім королівством. В іншому ірландському циклі – Фенійському – описуються подвиги героя Фінна Маккула та його воїнів-соратників. Опис боротьби з ворожими племенами, чудовиськами і чаклунами свідчить про архаїчне коріння творів і відображає складний і небезпечний процес колонізації острова давніми кельтами.

Кельтська епічна спадщина здійснила великий вплив на розвиток європейської літератури. Кельтське коріння має історія Трістана та Ізольди, короля Ліра (Лера), але найвідомішим героєм став король Артур. У XII ст. Гальфрід Монмутський у праці «Історія королів Британії», використовуючи легенди бриттів, створив образ короля і накреслив основні сюжетні лінії Артуріани. На основі його твору у добу Середньовіччя виріс і сформувався цикл про короля Артура і лицарів Круглого столу, який справив значний вплив на розвиток лицарського роману.

Тема 2. Англосаксонська доба в історії Британії (V – середина XI ст.)

1. Англосаксонське завоювання Британії. Доба семи королівств. Із закінченням римського панування у Британії розпочинається англосаксонська доба (V – середина XI ст.), пов'язана із завоюванням острова германськими племенами ютів, англів і саксів. Вона розпадається на два великих періоди: у

V–IX ст. відбувається зародження ранньфеодальної англосаксонської державності, формуються «варварські» королівства, християнство міцно закріплюється у суспільстві; у X – першій половині XI ст. під час боротьби зі скандинавськими вторгненнями відбувається консолідація англосаксів, яка призвела до утворення об'єднаного Англійського королівства.

Відомостей про події V–VI ст. – т. зв. «темні віки» – мало, оскільки германські завойовники-язичники не мали традицій літописання, а центри християнської вченості були знищені. Тому не залишилося достовірного опису цієї доби, здійсненого сучасником-спостерігачем. Для реконструкції подій учені використовують твори, які були написані значно пізніше: «Про розорення Британії» Гільдаса Мудрого (547 р.), «Історія бриттів» Неннія (межа VIII–IX ст.), «Церковна історія народу англів» Беди Високоповажного (731 р.) та «Англосаксонська хроніка» (кінець IX ст.). Ці джерела неповні, іноді подають недостовірні або фантастичні відомості, тому письмові дані вчені змушені підкріпляти археологічними дослідженнями.

Після виведення імперських військ у V ст. у суспільстві бриттів почала зароджуватися державність, але на заваді цим процесам стали постійні напади «північних диких народів» і саксонських піратів. За роки імперського панування місцева римо-бриттська знать звикла покладатися у справах захисту на легіони і не спромоглася самотужки дати відсіч. У 446 р. мешканці острова останній раз звернулися до Римської імперії з посланням, відомим як «Стогони бриттів». Вони скаржилися, що «варвари гонять нас до моря, а море гонить нас назад, до варварів», але Риму було не до далекої провінції. Тому ймовірно, що перші германські дружини з'явилися на острові на запрошення місцевої знаті як найманці для її захисту.

Вважається, що першими прибули у Британію бл. 450 р. на запрошення короля Вортігерна дружини ютських ватажків Генгіста і Горси. Вортігерн одружився на доньці Генгіста, але згодом вони розсварилися й останній скинув свого зятя з престолу. Так виникла перша держава германців у Кенті. Цей переказ, навіть якщо він є легендою, загалом відображає процес завоювання острова. Не впоравшись самостійно з проблемою оборони, місцеві королі наймали войовничих германців, а розплачувалися за службу землею. Водночас переселення давніх германців слід розглядати у контексті масового переміщення континентальних племен під час Великого переселення народів. Юти мешкали на Ютландському півострові у Скандинавії, англи та сакси займали північнонімецькі землі. Зазнаючи тиску з боку інших етносів, вони перепливали Ла-Манш, а побачивши слабкість місцевих правителів, розпочали завоювання острова.

Кельтське населення чинило опір завойовникам. Зокрема, Гільдас розповідає про римо-бритта Амброзія Авреліана, який став лідером спротиву на межі V–VI ст. Завдяки його діям просування завойовників сповільнилося і настав час відносного спокою. Інші хроністи також згадують про боротьбу кельтів. Зокрема Ненній пише про 12 битв, які виграв король Артур (Арторій), у тому числі поблизу гори Бадон (бл. 500 р.). Підтвердити ці дані зараз неможливо через відсутність інших джерел. Опір мешканців острова

завойовникам став основою кельтських епічних творів про легендарного правителя королівства Логрес і започаткував Артурівську традицію.

Германські племена були землеробами. На острові їх цікавила земля, придатна для ведення сільського господарства. Впродовж V–VI ст. вони опанували південну і середню Англію, витискаючи звідти місцеве населення. Як вважають учені, не всі кельти були знищені, частина переселялась у важкодоступні місцевості, на неродючі землі або взагалі емігрувала на північний захід континенту (суч. Бретань). Інша частина була перетворена завойовниками на рабів. Таким чином, на південно-східній території острова кельтське населення поступилося місцем германцям, які дали регіону свою назву. Захід і північна частина залишилися кельтськими. Отже, англосаксонське завоювання визначило межі сучасних історико-географічних регіонів Британії – Англії, Уельсу і Шотландії.

Германські племена знаходилися на стадії пізнього родового ладу, у них відбувався процес майнового та соціального розшарування. Під час завоювання острову руйнувалися родинні зв'язки, замінюючись сусідськими. Оселяючись на захопленій землі, германці повинні були вирішувати завдання не лише її господарського освоєння, але й захисту від попередніх власників і від інших племен. Це призводило до зростання значення племінної військової верхівки, яка поступово перебрала на себе і політичні функції. На територіях, захоплених германськими племенами, починають зароджуватися ранні форми державності, т. зв. «варварські» королівства. Спочатку їх було приблизно півтора десятка. Але вже бл. 600 р. було 12 королівств. Нові територіально-політичні утворення вели постійну боротьбу між собою. У VII–VIII ст. залишилося сім більш-менш стабільних королівств. Тому цей час увійшов в історію Англії як доба *гентархії* (хоча і тоді кількість королівств не була сталою величиною). Юти залишилися на південному сході острова (Кент) і не просунулися далі; сакси опанували південне узбережжя і заснували королівства Вессекс, Сассекс та Ессекс; держави англів – Східна Англія, Мерсія, Нортумбрія – були розташовані у середній частині острова.

Суспільний лад англосаксів був характерним для стадії розкладу родового ладу. Вони оселялися сусідськими общинами (*марками*) і розподіляли між собою захоплену землю – *фолкленд* («народна земля»). Частина цієї землі залишалася у спільному користуванні (пасовища, ліси, річки), а частина розподілялася між родинами марки. Кожній родині на кожному полі (дво- чи трипольна система) виділялася одна смуга, а сума цих смуг становила *гайду*, тобто ділянку *керла* (вільного общинника). Ця англосаксонська система землекористування зберігалася в Англії усе Середньовіччя і полегшила процес огороджування.

У політичному відношенні ранні англосаксонські держави становили типовий приклад «варварського» королівства, що характеризувався нестабільністю влади, невизначеністю системи успадкування престолу, збереженням родоплемінних інститутів. Влада короля трансформувалася з авторитету військового лідера, але до XI ст. зберігався англосаксонський *вітенагемот* («зібрання наймудріших») – рада знаті при королі, яка впливала

на державні справи, а іноді – й на визначення спадкоємця трону. Водночас відбувалося зародження феодальних відносин, про що свідчить поява інституту *бокленду*: на підставі спеціальної грамоти король передавав певні території разом з населенням і можливістю отримувати платежі з нього найближчим особам або церкві. Знать все більше віддаляється від простих общинників, розпадається на окремі групи і зосереджується навколо короля. *Елдормени* (*ерли*) здійснювали управління територіями, військово-служила знать (*тени*, *гезіти*) – предтеча рицарства – становили дружину короля.

Процес феодалізації суспільства можна прослідкувати на підставі збірок законів англосаксонських королівств («Правда Етельберта», «Закони Іне» та ін.), в яких *вергельд* (грошовий штраф за вбивство) за вбивство тена перевищує вергельд за вбивство керла в 2–6 разів. З середовища знаті король міг призначити свого представника на певній території (*шерифа*).

Найбільшими з англосаксонських королівств були Вессекс, Нортумбрія і Мерсія, які запекло боролися за гегемонію. Правитель найсильнішої на певний момент держави отримував титул «*бретвальди*», тобто «наймогутнішого». Але ця титулатура мала номінальний характер і не означала об'єднання королівств. Коли посилювався інший король, титул переходив до нього. Так, Нортумбрія виникла і зміцніла за короля Етельфріта (593–616). Він об'єднав королівства Дейру і Берніцію, розширив свої території за рахунок земель бриттів і на початку VII ст. вийшов на узбережжя Ірландського моря, відокремивши валлійських бриттів в Уельсі від шотландських.

На другу половину VIII ст. домінування над іншими королівствами домоглася Мерсія за правління короля Оффи (757–796). Він контролював Кент, саксонські королівства, Східну Англію. За його наказом, на західному кордоні його держави був побудований земляний «вал Оффи», який відділив Мерсію від валлійських земель. Оффа карбував власні монети, провів кодифікацію мерсійських законів, листувався з папою римським. Його авторитет у континентальній Європі був настільки високим, що Карл Великий запропонував Оффі видати одну з його дочок за свого сина. У відповідь Оффа зажадав одружити свого сина на доньці Карла, чим розлютив майбутнього імператора. Але об'єднання англосаксонських королівств за Оффи не відбулося, після його смерті боротьба за гегемонію спалахнула знову.

На початку XI ст. найсильнішим королівством став Вессекс. У 814 р. король Егберт (802–839) поставив у залежність від себе Корнуолл (королівство Думнонію), потім розбив війська Мерсії, завоював Східну Англію і Нортумбрію та об'єднав (безпосередньо або за рахунок визнання своєї зверхності) більшість земель англосаксів, через що його іноді називають першим королем Англії. Але Егберт ніколи себе так не титулував (вперше це зробив Альфред Великий), тим більше, що домінування Вессексу не було тривалим. Наступна спроба консолідації англосаксонських земель також буде пов'язана з Вессекською династією, але додатковим чинником буде необхідність боротьби з вікінгами.

2. Особливості християнізації Британських островів. Завоювання південної і центральної Британії германцями-язичниками призвело до ліквідації християнства на цій території. Місцеві віруючі або були знищені, або залишили батьківщину. Християнська традиція збереглася в Уельсі, куди втекло багато християн. На валлійській землі існували монастирі та чернечі общини. В Уельсі жили і працювали перші хроністи англосаксонської доби Гільдас Мудрий і Ненній. У VI ст. там проводив свою просвітницьку місію валлійський єпископ бриттського походження св. Девід, який вважається покровителем Уельсу.

Церква відіграла важливу роль у житті валлійських бриттів, була для них духовною опорою. На початку VII ст., перед вирішальною битвою з королем англів Етельфрітом, місцеві валлійські князі запросили на поле бою 1250 ченців Бангорського монастиря, щоб ті молилися за їхню перемогу під час битви. Але їх побачив Етельфріт і наказав всіх убити. Врятуватися змогли лише півсотні священнослужителів. Після розгрому бриттського війська Етельфріт знищив і Бангорський монастир. Валлійська церква зберігала свій вплив в Уельсі та Корнуоллі навіть тоді, коли решта острова визнала зверхність Рима. Але валлійські священники насильства не забули, дивилися на германців як на варварів і активною місіонерською діяльністю не займалися.

Заслуга повернення християнства на терени майбутньої Англії належить не валлійській, а ірландській (або кельтській) церкві. В Ірландії християнство поширилося приблизно у V ст. Велике значення у долученні мешканців острова до християнства належить св. Патрику, який вважається покровителем Ірландії. Він походив із заможної римо-бриттської родини, юнаком був викрадений ірландськими піратами і деякий час перебував у рабстві. Згодом Патрику вдалося втекти і під час своїх мандрівок він сприйняв ідеї християнства, а потім повернувся до Ірландії як місіонер.

Після падіння Римської імперії на континенті, як і у Британії, настали «темні віки». Все більше ченців приїздило до Ірландії, шукаючи спокійне місце для молитов і духовної роботи. Серед них було багато учених, оскільки у ті часи поза церквою майже не було освічених людей. У VI ст. в Ірландії вже було чимало монастирів і чернечих общин. У цей час ірландські монастирі перетворилися на духовні центри Європи. З ірландською церквою була пов'язана діяльність трьох найвизначніших просвітителів раннього Середньовіччя – св. Нініана (IV ст., почав християнізацію піктів), св. Патрика (V ст.) і св. Колумби (521–597), діяльність яких склала своєрідну естафету місіонерства на Британських островах. Вони також стоять біля витоків такого унікального явища, як ірландська (кельтська) церква.

Велике значення у поширенні християнства у Британії мала діяльність св. Колумби. Деякий час він займався місіонерством в Ірландії, а бл. 563 р. переїхав до шотландської Дал Ріади. З дозволу короля Коналла Колумба заснував монастир на острові Айона. Потім святий вирушив у королівство піктів і охрестив піктського короля Бруде I (Бруде мак Мелхона) та його підданих. Монастир на Айоні Колумба перетворив на центр духовного і релігійного життя північної і середньої Британії. Зусиллями самого Колумби та

його учнів було засновано більше сотні чернечих громад не тільки на Британських островах, але й у континентальній Європі.

На Південь Британії Слово Боже принесла канонічна римська церква. Першою християнською державою був Кент, який був найближче розташований до континенту і мав з ним тісні зв'язки. Король Етельберт I (бл. 591–616) одружився на франкській принцесі Берті. Вона була християнкою, привезла з собою священика і відвідувала службу в церкві, яка залишилася з римських часів. У 597 р. до Кенту прибула місія, що складалася з 40 ченців на чолі зі св. Августином. Їх відрядив до Британії папа римський Григорій I, коли дізнався, що населення острова досі сповідує язичницькі культури. Августина привітно зустріли при дворі кентського короля. Він охрестив Етельберта та «десять тисяч язичників», тобто його підданих. На ділянці, подарованій королем, було побудовано церкву (чи відновлено ту, що існувала з римської доби). Августин став першим архієпископом Кентерберійським, а Кент перетворився на центр поширення канонічного християнства.

Процес християнізації Британії був складним і суперечливим. Прийняття нової віри у «варварських» королівствах залежало від короля, а далеко не всі монархи схвально ставилися до священиків. Григорій I писав Августину, щоб той був обережним, не руйнував язичницькі храми, а лише викидав звідти ідолів, а храми слід «навернути від служіння демонам до служіння істинному Богу». Іноді королі, приймаючи нову релігію, не поривали і з традиційними культурами. Так зробив, наприклад, король Східної Англії Редвальд. Він наказав установити у храмі два вівтаря і відправляв служби і за християнською традицією, і за поганським ритуалом. Часто мотиви хрещення були політичними і при зміні ситуації королі або їх спадкоємці поверталися до звичних вірувань. Зрештою, питання віри слугували додатковим стимулом для постійних війн між англосаксонськими королями.

Шляхи континентальної та ірландської церков не могли не перетнутися після того, як король Нортумбрії Етельфрїт був розбитий Едвіном, який став правити королівством англів (616–633). Едвін одружився на доньці кентського короля. Разом з новою королевою приїхав чернець Паулін, який заснував резиденцію у Йорку та охрестив Едвіна за римською традицією. А сини Етельфрїта у цей час знайшли собі притулок на півночі острова, де молодші – Освальд і Освіу – здобули освіту у монастирській школі Айони. Після смерті Едвіна від руки короля Мерсії Пенди (626–655), войовничого язичника, Освальд повернувся і відвоював батькову спадщину. Король Нортумбрії Освальд (634–642) активно протегував християнізації своєї держави, але оскільки він був хрещений у традиціях ірландської церкви, то саме її вважав істинною. На його запрошення з Айони прибув чернець Айдан, який заснував на острові Ліндісфарн монастир і розпочав активну місіонерську діяльність. Після смерті Колумби головний осередок кельтської церкви перемістився до «Святого острова», як стали називати Ліндісфарн, а Паулін повернувся у Кент. Коли Освальд був вбитий у черговій битві з Пендою, королем Нортумбрії став його брат Освіу (642–670).

Поступово християнство завойовувало собі позиції в англосаксонських королівствах. Син Пенди одружився на доньці Освіу, разом з нею прибув ірландець Діуму, який став першим єпископом Мерсії. Пенда більше не перешкодив християнізації, хоча до самої смерті дотримувався віри батьків і залишився останнім королем-язичником у англосаксонських королівствах.

Між двома християнськими церквами, що одночасно діяли у Британії (канонічною римською та ірландською), невдовзі почали виникати конфліктні ситуації, хоча протиріччя між ними не були непереборними. Ніколи Рим не ставився до священників-кельтів як до еретиків. Обидві церкви визнавали авторитет папи римського, принципові теологічні положення були єдиними, певні відмінності стосувалися обрядової сторони, календаря церковних свят тощо. Конфлікт підживлювався скоріше бажанням визнання власної зверхності та амбіціями деяких церковних діячів. Зокрема, Августин досить безцеремонно спробував домогтися уніфікації обрядів і підпорядкування римському папі.

Кельтське духовенство папу шанувало, але підпорядковуватися не бажало. Церковна організація, що виникла на теренах, які ніколи не були частиною імперії, не знала централізації, монастирі не вели ніякої господарської діяльності, єпископи не здійснювали адміністративного управління єпархіями тощо. В ірландській церкві духовенство складали ченці, які входили до чернечих громад, єпископами називали ченців, які мали право висвячувати інших священників. Кельтська церква – церква подвижників, просвітників, місіонерів, її монастирі – центри місіонерської діяльності, релігійності та ученості (при монастирях зазвичай відкривалися школи). Діячі церкви могли спиратися лише на свій моральний авторитет, покликаючись на своє життя як приклад служіння Господу, за їхніми спинами не стояла сильна організація.

Конфліктна ситуація між двома церковними організаціями отримала своє вирішення завдяки Освіу. Сам він був вихований на традиціях кельтської церкви, але мав дружину, хрещену за канонічною традицією. Король Нортумбрії вирішив довідатися, коли ж саме святкувати Великдень – вони з дружиною робили це у різні дні. У 664 р. він зібрав собор у місті Вітбі, на який були запрошені представники обох церков. Аргументація римських священників здалася Освіу переконливішою і він перейшов на бік канонічної церкви. Поступово римська релігійна традиція перемогла по всій Британії.

Поразка на соборі у Вітбі не потягла за собою припинення місіонерської діяльності ірландської церкви. На континенті ще мешкало чимало народів, яким потрібно було нести Слово Боже. Вихідці з Британських островів залишили потужний слід у культурному розвитку Європи, наворачтаючи до християнства германські й скандинавські племена. Зокрема, доба «каролінгського відродження», тобто піднесення культурного розвитку після «темних віків», нерозривно пов'язана з ім'ям нортумбрійського ченця з Йорка Алкуїна, радника і сподвижника Карла Великого.

3. Боротьба з вікінгами і утворення Англійського королівства. З кінця VIII ст. в Європі розпочинається «дoba вікінгів». Племена, які мешкали у

Скандинавії та на Ютландському півострові, вступили у стадію розкладу первіснообщинного ладу. У них розпочався процес майнового і соціального розшарування. Оскільки неродючі землі не могли прогодувати населення, яке збільшувалося, загони норманів («північних людей», їх також називали вікінгами, варягами) почали вирушати у військові походи за здобиччю, а також у пошуках нових земель, де можна було б оселитися. Іноді їх очолювали молодші сини конунгів. Нормани були вправними вояками, досконало володіли зброєю і мали чудові кораблі, пристосовані до далеких подорожей. Впродовж декількох століть вікінги-язичники наводили жах на Європу. Їхні набіги були жорстокими, вони чинили насильство над місцевими мешканцями, грабували церкви, забирали худобу.

Британські острови з їхніми монастирями першими опинилися на шляху норманів. У 793 р. зазнав нападу Ліндісфарнський монастир св. Кутберта. Монастир св. Колумби на острові Айона неодноразово був пограбований і спалений. У 806 р. нормани вбили усіх його ченців, після чого монастир був залишений на декілька століть. На межі VIII–IX ст. загони норманів майже щорічно припливали до Британських островів і грабували місцеве населення.

Північ Британії, Ірландія та прилеглі острови знаходилися на шляху переважно норвезьких вікінгів. В Ірландії норманські дружини закріплювалися на захоплених територіях і утворювали власні невеликі держави. Спробу підкорити весь острів зробив Тургейс. Спочатку він захопив Ольстер (832), а згодом розпочав боротьбу з іншими місцевими правителями, які були зайняті міжусобицями і не змогли дати йому належну відсіч. Декілька років Тургейс носив титул «верховного короля», поки у 845 р. не був вбитий повсталими ірландцями. Але це не припинило напади вікінгів. Коли в Ольстер прибув ще один загін норманів, ірландці були змушені підкоритися. Дублін став одним з центрів норвезької колонізації. Наприкінці IX ст. на острові утворилося п'ять компактних норвезьких анклавів – Дублін, Корк, Лімерик, Вексфорд і Вотерфорд. Але опанувати всю Ірландію нормани не змогли. Норвежці також захопили острів Мен в Ірландському морі, Оркнейські, Гебридські, Шетландські острови і почали тиснути на північний захід Шотландії.

Загони вікінгів-датчан зазвичай перепливали Північне море і висаджувалися на південно-східному узбережжі Британії. З середини 830-х рр. нормани декілька десятиліть тероризували населення узбережних районів. В «Англосаксонській хроніці» зафіксовано, що взимку 850–851 р. нормани вперше не повернулися до своїх домівок і зазимували в Англії. У 865 р. на східному узбережжі висадилося «велике військо язичників» на чолі з Іваром Безкосним і Гальфданом і розпочало поступове захоплення англосаксонських земель.

Зовнішня небезпека не спонукала англосаксонські королівства до об'єднання. Вони продовжували боротьбу за гегемонію, і це полегшувало датчанам завоювання нових земель. У 866 р. нормани захопили Йорк і перетворили його на свою опорну базу. Армії королів Нортумбрії, Східної Англії, Мерсії були розбиті. Йорк був перейменований на Йорвік і став одним з центрів датської державності в Англії на чолі з королем Гальфданом. Друга

держава норманів утворилася на землях Східної Англії. Там королем став ватажок Гутрум. Таким чином, на захоплених англосаксонських землях утворився анклав датської колонізації. Тут осіла значна кількість датчан, долучаючись до процесу формування англійської нації.

Подальше просування норманів зупинив Вессекс, який залишався єдиною державою, що змогла організувати дієвий опір. У 871 р. королем Вессексу став Альфред (871–899). Початок боротьби був для нього невдалим. У 877 р. король був змушений покинути столицю Вінчестер, кілька місяців переховуватись і вести партизанську боротьбу. Але цей час не був змарнований. Альфред проаналізував досвід боротьби з датчанами (батька, брата і свій) і вдався до низки реформ, які дозволили йому створити боєздатне військо.

Традиційним військом англосаксонських королів був *фірд* – народне ополчення, яке складалося з вільних общинників. Вони не могли бути гідними суперниками професійним воякам-норманам. До того ж роки довгої боротьби відривали цих людей від господарства. Альфред реорганізував збройні сили Вессексу. Відтепер кожні п'ять *гайд* мали виставляти одного озброєного воїна. Через певний час відбувалася ротація солдат і общинники могли повернутися до свого господарства. Крім того, Альфред пришвидшив процес формування військово-служилого стану, наділяючи *тенів* за військовою службою землею. Іншими складовими військової реформи були будівництво системи бургів – укріплених поселень, які згодом перетворилися на міста (їх було побудовано більше 30), і створення власного флоту (до цього часу англосакси не воювали на морі).

У 878 р., коли Гутрум зробив чергову спробу захопити Вессекс, він був зустрінутий сильним військом саксів. Альфред здобув переконливу перемогу: оточив ворожу армію і примусив датського короля до переговорів. Під час перемовин у Ведморі (878) Гутрум прийняв хрещення і королі домовилися про розмежування територій. Землі на північній схід від Темзи залишилися за датчанами, за що отримали назву *Денло* або *Данелаг* («Область датського закону»). Згодом цю назву почали використовувати щодо всіх територій, які опинилися під управлінням датчан – Королівства Східної Англії Гутрума та Йоркського королівства.

Решта англосаксонських земель перейшла під контроль Альфреда. Спираючись на відсутність сильних конкурентів серед представників інших англосаксонських династій та використовуючи шлюбні зв'язки, король Вессексу приєднав до своєї держави землі королівств гептархії, що не були захоплені датчанами, або поставив у васальну залежність від себе їхніх правителів. У 886 р., скориставшись черговим нападом вікінгів, Альфред відсунув кордони з датчанами на схід, Лондон передав королю Мерсійському Етельреду і видав за нього свою доньку Етельфледу. Альфред опікувався не лише військово-політичною могутністю своєї держави, але й займався її реформуванням. За його правління було впорядковано англосаксонське звичаєве право, складена «Правда короля Альфреда», в основу якої покладено принцип прецеденту.

Спадкоємці Альфреда – син Едуард Старший (899–924) та онуки Етельстан (924–939), Едмунд (939–946), Едред (946–955) – продовжили його справу. Едуард чверть століття воював з датчанами й у 917–918 рр. зміг приєднати до свого королівства землі Мерсії та Східної Англії. Едред завершив цей процес, коли у 954 р., після смерті датського короля Еріка Кривавої Сокири, включив до складу своєї держави землі Нортумбрії з центром у Йорку. Таким чином, процес створення єдиного Англійського королівства відбувався навколо Вессексу, а його каталізатором були іноземні вторгнення. Хоча правляча династія мала саксонське коріння, її королі усіяко підкреслювали свої права на землі англів. Так, Етельстан іменував себе «Королем всієї Англії», а Едгар (959–975) організував для себе урочисту церемонію у Батському абатстві, під час якої був коронований як «Король усіх англійців».

Друга половина X ст. характеризується занепадом королівської влади Вессексу і загальною політичною нестабільністю, що було спричинено відсутністю чіткої системи успадкування влади. В Англійському королівстві існувала практика, характерна взагалі для «варварських» держав: корона не обов'язково передавалася від батька до старшого сина, королем міг стати молодший син або брат померлого чи навіть інший чоловік роду. Так, після Едуарда Старшого престол послідовно займали три його сини. При визначенні кандидатури спадкоємця враховувалася думка вітенагемоту, що провокувало династичну боротьбу за корону і створювало великий простір для інтриг. Тому X ст. в історії Англії називають «добою молодих королів»: за століття після смерті Альфреда на престолі побувало вісім монархів.

Особливо яскраво вади англосаксонської практики передачі корони виявилися під час правління Етельреда II (978–1016). Він став королем у віці 10 років після вбивства свого зведеного брата Едуарда Мученика (975–978) внаслідок заколоту, організованого одним з угруповань знаті. Етельреда прозвали «*Unraed*», що перекладається як «нерозумний», «неготовий», «нерішучий». Він правив майже сорок років і занедбав досягнення попередників, коли на початку X ст. Англія зазнала нової хвилі нападів датчан, що знову почали грабувати узбережжя Британії. У 911 р. військо англійського короля зазнало нищівної поразки від датчан. Не маючи можливості організувати гідний опір завойовникам, Етельред запропонував заплатити викуп, щоб нормани припинили грабіжницькі набіги. Але це лише спровокувало посилення експансії. Кожні рік-два до англійського узбережжя припливали датські флотилії, від яких англійський король відкупався. Розмір викупу постійно збільшувався і врешті-решт ліг важким тягарем на плечі англійців. «*Данегельд*» («датські гроші») стали першим постійним англійським податком.

У 1002 р. Етельред одружився з Еммою, донькою герцога Нормандського, розраховуючи на підтримку тестя у боротьбі з норманами. Найімовірніше, що саме з цієї причини він пішов на нерозумний крок: організував масове вбивство датчан, що мешкали в Англійському королівстві. Під час «різанини данів у день св. Брайса» загинули тисячі людей, у тому числі у Лондоні була вбита сестра датського короля Свена Вилобородого. Свен використав цю подію на свою

користь, надалі трактуючи свої набіги як помсту. Здійснивши декілька грабіжницьких експедицій до берегів Англії і побачивши слабкість її короля, він у 1013 р. розпочав планомірне завоювання королівства. На відміну від попереднього століття, тепер завоювання проводилося не силами окремих загонів вікінгів, а датськими королями. Етельред втік до Нормандії. Наступного року Свен помер, і Етельред вирішив, що небезпека минула. Він повернувся до королівства, але справу батька продовжив син Свена Канут (Кнуд) Великий. Під час боротьби помер нещасливий Етельред. Його син і спадкоємець Едмунд Залізнобокий зумів дати відсіч датчанам і примусив Канута до переговорів, але сам помер через декілька місяців.

Канут став королем Англії (1016–1035), ще через декілька років він успадкував корону Данії, а згодом приєднав до своєї держави Норвегію і частину Швеції. Таким чином, Англія перетворилася на частину великої англоскандинавської імперії. Але це не призвело до її «розчинення» у новій державі: Канут всіляко підкреслював особливе положення Англійського королівства та «законність» своїх претензій на англійську корону. Він одружився на вдові Етельреда Еммі, зробив політичним і адміністративним центром своєї імперії Лондон і не став перерозподіляти земельну власність на користь своїх наблизених, щоб не провокувати невдоволення місцевої знаті. У відповідь вітенагемот визнав його своїм законним королем. Після його смерті ситуація змінилася. Сини Канута не успадкували політичну мудрість батька, не опікувалися Англією, і дуже швидко англо-датська імперія розпалася. Після смерті бездітного Гардакнута, сина Канута та Емми, місцева знать вирішила повернути до влади Вессекську династію і запропонувала корону Едуарду, старшому сину Етельреда і Емми.

Едуард Сповідник (1042–1066) отримав корону за сприяння впливового ерла Вессексу Гордвіна, який розраховував на виключне становище при королі. Але Едуард майже все життя прожив у вигнанні, у нормандських родичів, і за своїм вихованням був більше французом, ніж англійцем. Вже за його правління французька мова стає мовою державних документів. І хоча Едуард на знак вдячності одружився на доньці Годвіна, своїх фаворитів новий король привіз з Нормандії. Щоб позбутися впливу Годвіна та інших представників місцевої знаті, Едуард роздавав землі та призначав на церковні посади нормандських ставлеників, чим провокував конфліктні ситуації. В оточенні короля постійно точилася боротьба між двома угрупованнями.

Місцева англо-датська аристократія розуміла, що після смерті бездітного короля Англію очікує вакуум влади. Свого часу замість того, щоб заспокоїти пристрасті, Едуард необачливо у різний час пообіцяв корону двом претендентам – своєму родичу, герцогу Нормандії Вільгельму, а через декілька років – Гарольду Годвінсону, сину Годвіна, який після смерті батька став найближчим радником короля. Таким чином, політика Сповідника призвела до того, що Англія опинилася в орбіті інтересів герцогства Нормандського. Зі смертю Едуарда у 1066 р. закінчилась англосаксонська доба в історії Англії.

4. Шотландія Ірландія, Уельс у V–XI ст. Утворення Шотландської держави. У V–XI ст. відбувається формування і розвиток історико-географічних регіонів Шотландії та Уельсу. Відокремлені горами, непридатними для рільництва, захід і північ Британії не приваблювали германців-землеробів. Регіони йшли своїм шляхом історичного розвитку. Кельтське населення не зазнало руйнівного нападу германських племен, хоча кордони з англосаксонськими королівствами не були ані спокійними, ані стабільними. Германці намагалися розширити свої території, а мешканці «кельтських окраїн» чинили їм відчайдушний опір.

У цей час Уельс отримав свою назву від давньоанглійського «*wealas*», тобто «чужинці, іноземці» (так германці називали кельтів), хоча самі мешканці називали свій край «*Cymru*», тобто «земля співвітчизників». Після уходу імперських військ в Уельсі з'являється низка бриттських князівств. Частина з них була завойована германцями, частина об'єдналась у більші держави – Повіс, Гвент, Гвінедд та ін. Уся ранньосередньовічна історія Уельсу пройшла під знаком постійної боротьби між князівствами, які на момент завоювання регіону Англією у XIII ст. так і не досягли об'єднання.

У V–VI ст. населення Каледонії (суч. Шотландії), яку римляни так і змогли завойовати, також знаходилося на порозі державотворення. На цій території продовжував мешкати складний конгломерат племен, зберігаючи традиційний клановий устрій. Вплив імперії на «північні дикі народи» був мінімальним. Етнічні процеси ранньосередньовічної Шотландії відрізняються надзвичайною складністю. У ці віки йшло змішування багатьох етнічних компонентів – піктського, кельтського (бритти, скотти), германського (англи, норвежці). Відсутність традиції літописання у народів Півночі і віддаленість території для хроністів-іноземців не дозволяють прослідкувати цей процес у подробицях.

Землі піктів займали середню і північну частини Шотландії та прилеглі острови, але не тільки. Існувало, наприклад, піктське королівство Фортіу у Південній Шотландії, хоча достеменно не відомо, чи це була держава, чи лише її частина. Тому території, де формувалася піктська державність, традиційно називають Піктленд або Піктавія. У V–VI ст. на північному заході Британії з'явилися колоністи з Ірландії й заснували державу скоттів Дал Ріада. На решті території утворилися кілька бриттських королівств, одним з яких було королівство Стратклайд (Камбрія). Ще одним фактором впливу на етнополітичні процеси майбутньої Шотландії була Нортумбрія англів, яка намагалася розширити свою територію за рахунок земель бриттів.

Племена Каледонії, відділені за доби Римської Британії валами Адріана і Антоніна, тим не менш не були ізольованими від решти світу. Зокрема, вони зберігали тісні господарські і культурні стосунки з Ірландією, а об'єднані війська скоттів і піктів неодноразово нападали на північні кордони Римської Британії. Новий імпульс ці відносини отримали на межі V–VI ст. з початком міграційних процесів скоттів.

У першій половині I тис. Ірландія не дуже цікавила завойовників, тому продовжувала жити своїм життям, зберігаючи традиційні суспільно-політичні

інститути. Суспільство скоттів поділялося на клани (*туати*), які, у свою чергу, склалися з родів, а останні – з великих родин, що вели своє походження від спільного предка і мали спільне родове ім'я. На кланових територіях зароджувалася примітивна державність, влада вождів трансформувалася у королівську, але ці королівства (їх було в Ірландії більше сотні) вели між собою постійну боротьбу, іноді об'єднуючись під зверхністю сильного лідера, т. зв. «верховного короля». Таким чином, політичне життя в Ірландії у середині I тис. було нестабільним.

Початок міграції традиція пов'язує з переселенням трьох братів-князів Фергуса, Ерка і Лоарна з перенаселеного туату Дал Ріада королівства Улад на півночі Ірландії. Шукаючи вільні території, вони на чолі своїх родів бл. 500 р. перетнули Північну затоку, оселились у Західній Шотландії і заснували власне королівство Дал Ріада, яке одразу стало важливим чинником етнополітичних процесів у Каледонії-Шотландії. У 563 р. шотландську Дал-Ріаду відвідав св. Колумба, який став найближчим радником королів, тому її історія відома краще, ніж історія сусідів. На початку VII ст. Дал Ріада змогла стримати експансію Нортумбрії, після чого королі останньої переорієнтувалися на боротьбу за гегемонію з іншими англосаксонськими королівствами.

Тим не менш, держава англів продовжувала залишатися важливим військово-політичним чинником на півночі Британії, а згодом була вплетена у складну систему династичних зв'язків між правлячими династіями, коли до держави піктів втекли сини короля Нортумбрії Етельфріта, що загинув у 616 р. Один з братів, Енфрїт, одружився на піктській принцесі, а їхній син Талоркан Мак Енфрїт став королем піктів (653–657), оскільки зазвичай корона у них передавалася по жіночій лінії.

Посилення піктів припадає на кінець VII ст. У 685 р. у битві при Нехтанмері король Бруде II завдав нищівної поразки Егфрїду, королю Нортумбрії, остаточно покінчивши з прагненнями англів підкорити шотландські землі. Згодом король Ангус I Мак Фергюс (729–761) розбив війська Дал Ріади і перетворив королівство скоттів на залежне. До кінця VIII ст. королівство піктів домінувало на півночі острова.

На подальшу історію регіону вплинули норманські завоювання. Зовнішня небезпека пришвидшила процес консолідації кельтських держав. У 839 р. у боротьбі з вікінгами загинув король піктів і скоттів Еоганан і два королівства на декілька років роз'єднались. У піктів не знайшлося лідера, спроможного змінити хід подій, а корона Дал Ріади дісталася Кеннету Мак Алпіну (841–858). Коли через два роки корона піктів знову звільнилася, Кеннет висунув свої претензії на неї як онук піктської принцеси. У 843 р. внаслідок династичного шлюбу держави скоттів і піктів об'єдналися. Кеннет I і надалі зміцнював своє положення за допомогою шлюбних союзів з сусідніми династіями. Він видав своїх дочок за королів Стратклайда, норвезького Дубліна і верховного короля Ірландії. З 900 р. об'єднана держава скоттів і піктів стала називатись Альбою (у латинських текстах – Скоттією), домінуюче положення у ній займали скотти. На кінець століття назва піктів взагалі зникає з документів, а пікти розчиняються серед кельтів-скоттів.

Альба посилювала тиск на сусідів – Стратклайд і Нортумбрію, які в останній третині IX ст. почали слабшати внаслідок нападів вікінгів. У 908 р. король Альби Константин II (900–943) домогся передачі корони Стратклайда своєму молодшому брату Дональду, й надалі обидві держави підтримували тісні зв'язки. Але за область Лотіан на півночі Нортумбрії королем Дал Ріади довелося вести війни до початку XI ст. Лише у 1018 р. після битви під Каремом на Твиді король Альби Малкольм II (1005–1034) розбив нортумбрійське військо і приєднав до своїх земель Північну Нортумбрію. Він також закінчив утворення королівства Шотландії, приєднавши Стратклайд. Коли у 1018 р. король Еоган II, нащадок Дональда, загинув, не залишивши спадкоємців, Малкольм II забезпечив передачу корони Стратклайда своєму онукові Дункану, який після смерті діда у 1034 р. був проголошений також і королем Альби. Ця подія знаменувала собою утворення Шотландського королівства.

5. Культура англосаксонської доби. Англосаксонська доба залишила багату і надзвичайно оригінальну культурну спадщину, що характеризується поєднанням язичницьких і християнських, кельтських і германських традицій. Зразки декоративно-прикладного мистецтва англосаксів були знайдені археологами у ранніх похованнях, де, за язичницькою традицією, знаходилися посуд, зброя, прикраси. Артефакти вражають довершеністю форм і майстерністю виконання. Найвідомішим поховальним комплексом перших століть германського завоювання є некрополь Саттон-Ху, відкритий у 1939 р. Вважається, що там був похований король Східної Англії Редвальд (пом. бл. 624 р.). Його поховальний інвентар свідчить про надзвичайно високий рівень, якого досягло ремесло у цей період. Серед предметів, що мали супроводжувати небіжчика у потойбічному світі, були чудові брошки, застібки, гаманець з монетами (вони дозволили датувати поховання), багато декорований шолом, найімовірніше церемоніального характеру, інші предмети.

Високого розвитку досягло ювелірне ремесло англосаксів. Вони володіли різними технологіями (перегородчаста емаль, чеканка, інкрустація тощо), поєднували мотиви германського «звіриного» стилю та традиційної кельтської плетінки. Чудовим зразком майстерності англосаксонських ювелірів є «камінь Альфреда», знайдений у XVII ст. у графстві Сомерсет, де знаходився один з осередків короля Вессексу під час його боротьби з вікінгами. У центрі витонченої золотої прикраси з коштовного каміння викладена фігура Христа, а навколо неї розташований напис давньоанглійською мовою: «Альфред наказав мене зробити». Призначення предмету достеменно не відомо, але фахівці вважають, що скоріш за все це деталь указки, якою користувалися під час читання. Біограф Альфреда Ассер повідомляв, що король подарував своїм єпископам Біблії, й до кожної додавалася указка.

Англосакси були чудовими різьбярами, про що свідчать кам'яні придорожні хрести, які позначали місця, де при відсутності стаціонарних церков проводилися богослужіння. Ці хрести спочатку ставилися в Ірландії, а потім ця традиція разом з кельтськими місіонерами була принесена у Британію.

Вони є цікавим прикладом синтезу кельтських орнаментальних мотивів і біблійних сюжетів.

Християнізація значно прискорила культурний розвиток англосаксів. Нова релігія принесла з собою писемність і традиції книгописання. Численні монастирі, які засновувались у Британії діячами кельтської церкви, перетворилися на потужні культурно-освітні центри. Найбільш відомими монастирями, інтелектуальні впливи яких досягали континенту, були Айонський монастир св. Колумби, Ліндісфарнський монастир св. Кутберта, монастир Джарроу у Нортумбрії, де провів своє життя Беда Високоповажний. За кельтською традицією, при монастирях діяли школи, існували бібліотеки. Єпископ Бенедикт, засновник монастиря у Джарроу (кінець VII ст.), п'ять разів здійснював паломництво до Рима, звідки привозив з собою рукописи. Значну бібліотеку привіз також архієпископ Кентерберійський Теодор, який очолив англійську канонічну церкву у 668 р. Теодор сприяв відкриттю перших скрипторіїв, де ченці переписували тексти.

Книги, створені у британських монастирях, увійшли до золоті скарбниці культурної спадщини людства. Серед них виділяється «острівні Євангелія»: Ліндісфарнське Євангеліє (на його створення пішла шкіра півтори тисячі телят), Келлська книга (вважають, що її почали писати на Айоні, згодом ченці, рятуючись від вікінгів, перебралися в Ірландію й вже там закінчили роботу), Книга з Дарроу. Це ілюміновані рукописи, багато декоровані й прикрашені мініатюрами, виконаними у стилі, що поєднує англосаксонські та кельтські мотиви. Цей синтез робить рукописи британських ченців надзвичайно яскравими й оригінальними. У Британії діяло декілька центрів, де створювались ілюміновані книги. Перші з них належать до нортумбрійської школи (Ліндісфарн, Дарроу). Згодом, коли почастишали напади вікінгів, центр книгописання перемістився до Кентербері та Вінчестера (Вессекс). Англійська ранньосередньовічна книжкова мініатюра справила великий вплив на розвиток континентального книгописання.

Література англосаксонської доби представлена як написаними латиною творами, так і давньоанглійською мовою. Першим англійським письменником, твори якого дійшли до нашого часу, був абат Альдхельм (640–709), який залишив низку праць дидактичного характеру і збірку віршованих загадок. Але найвідомішим письменником є Беда Високоповажний (672–735), якого можна вважати ученим-енциклопедистом свого часу. Серед написаних ним творів (з теології, медицини, математики, граматики тощо) особливо виділяється «Церковна історія народу англів» – перша серйозна праця з історії Англії (731).

Велика роль у розвитку літератури англосаксонської доби належить королю Альфреду. Попри складні часи, в яких йому довелося жити, він значну увагу приділяв поширенню освіти і розвитку культури у державі. Король відкривав школи для англосаксонської молоді знатного походження і запрошував учених з континенту для викладання в них. Альфреда дуже турбувало те, що через незнання латини його піддані не можуть опанувати знання, накопичені людством. Вже зрілою людиною Альфред вивчив латину, а потім організував переклад латиномовних творів давньоанглійською. Він

займався перекладацькою діяльністю сам і залучив до цієї роботи декількох учених. Вражає своєю ґрунтовністю та раціональним підходом список текстів, з якими король вважав за потрібне ознайомити підданих: «Про втіху філософією» Боеція; «Історія проти язичників» Орозія (тобто всесвітня історія); «Церковна історія народу англів» Беди (національна історія); праці, присвячені християнській етиці, та богословського змісту. Вважається, що п'ять творів Альфред переклав самостійно. Таким чином, внесок короля Альфреда у розвиток давньоанглійської мови важко переоцінити.

Біля витоків англосаксонської літератури стоїть також чернець Ельфрік (955–1020), який написав навчальні посібники для тих, хто опановує латину, у тому числі склав словник. Він перекладав богословські тексти давньоанглійською та залишив повчання з методики перекладу. Зокрема, Ельфрік радив: «Той, хто перекладає... з латини на англійську мову, має так розташовувати слова, щоб його англійський зберігав особливі властивості». Єпископ Алдред (пом. у 968 р.) одним з перших здійснив переклад Біблії давньоанглійською, дав пояснення складних термінів і записав все це між латинських рядків Ліндісфарнського Євангелія (хоча перші спроби перекладу фрагментів біблійських текстів давньоанглійською відносяться до VIII ст.).

Завдяки праці християнських ченців до нашого часу збереглися не тільки церковні тексти, записані давньоанглійською, але й значний пласт епосу, який відображає багатий духовний світ, поетичний талант, образність мислення англосаксів. Серед текстів епічної тематики найбільший інтерес становить поема «Беовульф». Вважається, що вона була створена у VII–VIII ст. і записана у X ст. Поема є найстаршою з пам'яток германського героїчного епосу доби «варварських» королівств, яка дійшла до нашого часу в повному обсязі.

Тема 3. Англія у Нормандську та Анжуйську добу (XI–XV ст.)

1. Нормандське завоювання. Правління Вільгельма Завойовника та Генріха I. Після смерті Едуарда Сповідника за рішенням вітенагемоту був коронований Гарольд Годвінсон (1066), який став останнім англосаксонським королем. Гарольд не належав до правлячої династії та не мав формальних прав на престол, але інші претенденти цих прав також не мали. Король Норвегії Гаральд Гардрада (Суворий) вирішив скористатися династичними проблемами Англії і за прикладом Канута знову об'єднати два королівства в одній державі. Герцог Нормандії Вільгельм посилався на родинні зв'язки між ним і Едуардом та особисту обіцянку останнього визнати його, Вільгельма, своїм спадкоємцем. У цих умовах вибір англо-датської знаті був обумовлений її прагненням зберегти свої володіння та вплив, що було неможливо зробити при королях-іноземцях.

Правління Гарольда II Англійського тривало менше року. У вересні 1066 р. Гаральд Гардрада, який вступив у союз з Тостігом, молодшим сином Годвіна, висадився на північному сході Англії. Гаральду Англійському вдалося захистити корону від претензій норвезького короля, у битві при Стемфорд-Бриджі Тостіг і Гардрада загинули. Але не встиг англійський король надати

своїм військам перепочинок, як дізнався, що на півдні острова висадився Вільгельм. Битва при Гастінгсі 14 жовтня 1066 р. принесла перемогу нормандцям і стала поворотним моментом в англійській історії. Гаральд загинув, а Вільгельм I Завойовник (1066–1087) став королем Англії і засновником Нормандської династії на її престолі. Наступні декілька років він витратив на остаточне приборкання Англії, а потім зайнявся улаштуванням свого королівства.

Вільгельм був єдиним, хоча і незаконним, сином герцога Нормандії Роберта, за що отримав прізвисько Бастард. Коли йому було 7 років, батько відправився у паломництво до Єрусалима, під час якого помер. Наступне десятиліття, поки Вільгельм не подорослішав, було для Нормандії часом запеклих міжусобиць. Коли ж хлопець змужнів, він не лише приборкав знать, але й запровадив у своєму герцогстві такі порядки, що надалі не давали змоги його васалам вести міжусобні війни. Згодом цей досвід він використав у завойованій Англії. Вільгельм не дав запанувати у своєму королівстві феодальній анархії, що була характерною для континентальних держав того часу.

Вільгельм вдало використав той факт, що в Англії його васали були завойовниками, які позбавили місцеву знать її земель, і щоб зберегти нові володіння, змушені були гуртуватися навколо свого короля. Вільгельм контролював процес розподілу ленів, не дозволяючи утворювати великі суцільні володіння (як це було у Франції), обмежив будівництво замків. Споруджувати приватні замки в Англії мали право лише барони прикордонних з Уельсом і Шотландією земель як опорні пункти для подальшого завоювання нових територій. Таким чином, васали Вільгельма в Англії не мали змоги протидіяти його централізаторській політиці й вести феодальні війни, що виснажували французьку монархію. Крім того, Вільгельм не запровадив герцогського титулу (в Англії перші герцоги з'являться лише у XIV ст.) і не дав змоги сформуватися в Англії системи субвасалітету: усі рицарі, графи, барони, що мали лени в Англії, склали васальну присягу особисто Вільгельму (Солсберійська присяга 1086 р.).

Перший король Нормандської династії визначив один з найважливіших векторів англійської історії – сильна держава. У той час, коли континентальні країни заглибились у феодальну анархію, Англійське королівство вирізнялося своєю централізацією. Безумовно, були в історії англійської корони і слабкі, й недолугі, навіть божевільні королі, але Англія на диво швидко долала часи децентралізації та знову виходила на шлях зміцнення держави. Найяскравіше силу англо-нормандської держави продемонстрував перепис землі й майна підданих, який Вільгельм провів у 1085–1086 рр. Таких кроків не зміг би собі дозволити жоден інший європейський середньовічний монарх. Цей перепис, який самі англійці прозвали «Книгою Страшного суду», зафіксував дані про соціальну і майнову стратифікацію англійського суспільства через двадцять років після завоювання. Він яскраво засвідчив, що в Англії було встановлено розвинуте феодальне суспільство.

Нормандське завоювання здійснило революційний вплив і на соціальну сферу: в Англійському королівстві відбулася масштабна зміна знаті. Королі нової династії були французами і за мовою, і за культурою (хоча коріння самої династії норманське), тому наслідком завоювання стала норманізація знаті. Наступні декілька століть англійське суспільство складалося з двох нерівновеликих пластів: франкомовної аристократії та англосаксонського населення, яке продовжувало розмовляти на своїй мові. Ця розбіжність зберігалася до того часу, поки англійська корона для монархів Нормандської та наступної Анжуйської династії була швидше доповненням до їхніх континентальних володінь. Після того, як на початку XIII ст. англійські королі почали втрачати свої французькі території, вони перетворюються з англо-нормандських на власне англійських монархів – живуть у своєму королівстві, опікуються його справами і, нарешті, опановують мову своїх підданих.

Але і в XI ст. зв'язки Англійського королівства з Нормандією були хоча і міцними, але не постійними. Зокрема, герцогського титулу не мав наступник Вільгельма Завойовника Вільгельм II Руфус (Рудий, 1087–1100), який отримав корону за батьківським заповітом. Нормандію успадкував його старший брат Роберт Куртгез (Короткі Штанці). Декілька років останній боровся з братом за престол, аж поки не вирішив взяти участь у Першому хрестовому поході. Вільгельм надав Робертові позику за можливість використовувати ресурси герцогства у найближчі три роки. Але це не було об'єднанням двох політичних організмів – герцогом Нормандії залишався Роберт. Роз'єднаність Англії та Нормандії зберігалася ще декілька років після того, як Вільгельм II випадково загинув під час полювання.

Молодший син Завойовника Генріх I Боклерк (1100–1135) не став чекати, поки довірені особи Роберта заявлять про права останнього на престол, і спішно коронувався. Роберт Куртгез після того, як повернувся з хрестового походу, спробував відвоювати корону, але успіху не досяг. Переможцем вийшов Генріх, а Роберт до кінця життя утримувався під наглядом у замку. Під час цієї династичної суперечки Генріх I, шукаючи підтримки підданих, свідомо позиціонував себе як англійський монарх. Під час своєї термінової коронації (через три дні після смерті Руфуса) новий король підписав хартію, в якій обіцяв підданам (тобто мешканцям королівства) турбуватися про їхні інтереси і справедливо здійснювати управління. У цій хартії вчені вбачають витoki «Великої хартії вольностей» 1215 р. Крім того, Генріх одружився на Матильді Шотландській, прадином якої був Едмунд Залізнобокий, і це був єдиний «англійський» шлюб королів Англії на декілька наступних століть.

Перша третина XII ст., на яку припало правління Генріха, була для Англії загалом спокійним часом. Вільям Мальмсберійський, біограф короля, писав про нього: «Якщо він міг, то здобував перемогу без кровопролиття, якщо не міг – то малою кров'ю». Основні зусилля Генріх спрямував на зміцнення королівської влади та оптимізацію управління у державі. Внаслідок його реформаторської діяльності в Англії починає складатися власна адміністративна система. Для управління фінансами було створено спеціальне відомство – «Палата шахівниці». Але найважливіші реформи стосувалися судової сфери. Генріх

запровадив королівські роз'їзні суди, що їздили країною і до яких можна було звернутися зі скаргою на рішення баронських судів. При розгляді справ вони могли спиратися на суди присяжних. Таким чином, з одного боку, Генріх збільшував надходження до своєї скарбниці (право звернутися до королівського суду було платним), але водночас ця практика позбавляла феодалну знать важливого інструменту влади на власній території. Крім того, і Вільгельм I, і Генріх I зберегли англосаксонський інститут шерифів, але вже як представників держави, а не місцевої знаті. За реформаторську діяльність короля прозвали *Боклерк* – у перекладі з французької «Добрий писар», тобто освічений.

Але ці заходи, спрямовані на розбудову сильної централізованої держави, опинилися під загрозою після того, як єдиний син Генріха загинув молодим (1120). Усі добре розуміли, що після смерті короля державу очікують династичні проблеми. Щоб зняти цю загрозу, Генріх примусив баронів скласти присягу своїй доньці Матильді. Але нормалізація ситуації була тимчасовою. Після смерті Генріха першим встиг коронуватися його племінник, онук Вільгельма Завойовника по жіночій лінії Стефан Блуаський (1135–1154). Барони підтримали Стефана з різних причин, у тому числі й через стать і характер Матильди. Але головним чинником було небажання бачити на престолі Анжуйську династію, оскільки прихід нової династії зазвичай супроводжувався зміною фаворитів. Наступні майже два десятиліття боротьби за корону між Стефаном і Матильдою характеризувалися послабленням влади англійського короля. Спочатку Стефан втратив Нормандію. Чоловік Маргарити Жоффруа, граф Анжу, захопив герцогство і передав його своєму старшому синові Генріху. А коли останній подорослішав, то сам розпочав боротьбу зі Стефаном. У 1153 р. Стефан був змушений укласти угоду з Генріхом Плантагенетом і визнати його своїм спадкоємцем (наступного року Стефан помер).

2. Анжуйська династія Плантагенетів в Англії. Реформи Генріха II. Генріх II (1154–1189) став засновником нової династії Плантагенетів, представники якої перебували на престолі до кінця XIV ст. (останнім прямим нащадком був Ричард II). Батько Генріха – Жоффруа – був графом французької області Анжу, звідки і пішла назва династії. По материнській лінії Генріх був правнуком Вільгельма I. Політика Анжуйської династії була продовженням політики перших нормандських королів. Основні зусилля Генріха були спрямовані на зміцнення держави. Це було тим більше необхідно, оскільки він здобув корону Англії після 19 років громадянської війни. Англійські барони сповна використали час протистояння Стефана і Матильди на свою користь. В Англії з'явилися приватні замки, а отже знать отримала опорні пункти і для міжусобної боротьби, і для опору королівській владі. Стефан, потребуючи підтримки місцевої аристократії, не міг завадити цьому процесу.

Для Генріха II сильна королівська влада була необхідна для утримання ситуації під контролем. Його держава була настільки великою і різноманітною, що її часто називають Анжуйською імперією. Ще до коронації Генріх об'єднав титули графа Анжу і Мена (від батька), герцога Нормандії (від діда) і герцога

Аквітанського (через шлюб з Алієнорою Аквітанською). У його руках опинилася половина тодішньої Франції, що значно загострювало відносини з сюзереном, французьким королем, від якого Генріх тримав континентальні володіння. Адже королівський домен (особисті володіння монарха) був у рази менший. У таких умовах централізаторська політика була єдиною можливою, і на це були спрямовані реформи першого Плантагенета.

Генріх розпочав з того, що навів лад в адміністративній сфері, зміцнив контроль над шерифами, наказав руйнувати приватні замки тощо. У 1181 р. король реорганізував військо, зобов'язав усіх вільних людей королівства мати зброю та регламентував типи зброї в залежності від матеріального становища воїна. Водночас васалам була надана можливість відкупитися від обов'язку супроводжувати свого сюзерена у його військових походах (40 днів на рік за свій рахунок). «Щитові гроші», які знать могла сплатити замість безпосередньої участі у війні, давали королю можливість наймати загони. Це сприяло професіоналізації армії, зміцнювало її дисциплінованість, а з іншого боку, пришвидшило перетворення військово-служилої знаті на земельну аристократію.

Багато уваги Генріх II приділив судовій реформі. Він продовжив політику свого діда Боклерка, спрямовану на обмеження прав баронів, а саме – все ширше використання роз'їздних королівських судів як альтернативи маноріальним. Для суперечок з приводу володіння землею (фундаментальне питання у феодальні часи) була запроваджена практика розгляду позову 12 присяжними, які мали свідчити під присягою (замість двобою), що означало значний прогрес у сфері юриспруденції. Водночас спроба обмежити незалежність церкви у питаннях судочинства закінчилася грандіозним провалом. Протистояння короля й Томаса Бекета, архієпископа Кентерберійського (у минулому – канцлера королівства і близького товариша Генріха), з цього приводу було довгим і гучним. За справою прискіпливо слідкували і папа римський, і король французький. Коли чотири рицарі Генріха закололи Бекета біля вівтаря Кентерберійського собору (1170), вся Європа була впевнена, що ініціатором злочину виступив сам король. Церква використала вбивство архієпископа у власних цілях. У 1073 р. Бекета було канонізовано як великомученика і святого, до його гробниці розпочалося паломництво, а Генріх був змушений прилюдно каятись. Справа уніфікації відповідальності духовних осіб і цивільного населення за карні злочини провалилася.

Не впорався Генріх також із власною родиною. Хоча його володіння були великими, забезпечити усіх чотирьох синів рівноцінними землями йому не вдалося. Молодший і улюблений син Іоанн навіть отримав прізвисько Безземельний – володінь у Франції йому не вистачило. Спроба короля перерозподілити території так, щоб були враховані інтереси улюбленця, призвели до виступу проти батька у 1073 р. інших синів. Заколот підтримала, якщо не ініціювала, дружина Алієнора, яскрава і властолюбна жінка (у першому шлюбі – королева Франції), яка ніколи не задовольнялася другорядним положенням. Із заколотом синів Генріх впорався, а дружину

відправив у Вінчестер, де вона перебувала під наглядом наступні 16 років, до смерті чоловіка.

Наприкінці життя король зробив ще одну спробу забезпечити молодшого сина за рахунок володінь іншого сина, герцога Аквітанського Ричарда Левове Серце, улюбленця Алієнори (адже він все одно мав успадкувати корону). У відповідь Ричард приніс омаж королю Франції Філіппу II Августу і разом із сюзереном розпочав нову війну з батьком. Друга війна з синами закінчилася поразкою Генріха. Союзники примусили його до капітуляції. Через кілька днів король Англії, дізнавшись, що Іоанн, заради якого він розпочав боротьбу, зрадив його і перейшов на бік переможців, помер.

Спадкоємець Генріха II Ричард I Левове Серце (1189–1199), вихований матір'ю у лицарських традиціях, захоплювався військовою справою, цінував доблесть і мало займався справами королівства. З десяти років свого правління половину він провів у Третньому хрестовому поході та у полоні в імператора Священної Римської імперії. Решту часу присвятив феодальним війнам на континенті. Участь у хрестовому поході свідчить не стільки про спрямування його зовнішньої політики, скільки про особисті якості короля-лицаря. На Англію Ричард дивився як на джерело ресурсів (фінансових, матеріальних, людських). Його відомий вислів – «Якби я міг, то продав би Лондон» – говорить не стільки про жадібність короля, скільки про систему його пріоритетів. Так, щоб вирушити на визволення Єрусалиму, Ричард продав шотландському королю свої права сюзерена на його королівство. У віці 41 року Ричард помер після поранення стрілою у дріб'язковому міжусобному конфлікті у Франції.

Іоанн I Безземельний (1199–1216), молодший син Генріха, навіть серед не дуже милосердних правителів-нормандців вирізнявся підступністю й жорстокістю. Розуміючи, що в черзі на корону він останній, Іоанн все життя інтригував проти власних братів і батька, а після смерті Ричарда розпочав війну з племінником Артуром, права якого були вагомішими. Доля посміхнулася Іоанну. Він отримав і корону, і континентальні володіння, збережені батьком і старшим братом. 15-літній Артур зазнав поразки, був ув'язнений, і більше його ніхто не бачив. Сучасники були впевнені, що Іоанн вбив племінника власноруч – цей факт не доведений, але, з огляду на характер короля, ймовірний. Іоанн міг миттєво розлютитись і втратити контроль над собою.

Філіпп II нарешті отримав супротивника, якого можна було побороти, і розпочав планомірно витіснити англійського короля з Нормандії. У 1204 р., після піврічної облоги, здався Шато-Гайяр – «ключ від Нормандії». Замок був побудований Ричардом в останні роки його життя і вважався неприступним. Ричард шуткував, що зумів би захистити Шато-Гайяр, навіть «якщо його стіни будуть з вершкового масла», чим дуже дратував Філіппа. Іоанн організувати гідний захист не спромігся і почав втрачати свої континентальні володіння: спочатку Нормандія, а потім Анжу, Мен і частина Аквітанії (Пуату) перейшли у володіння французької корони. Англійські королі, які до того рідко бували в Англії, відтепер були змушені жити на острові й займатися справами своєї держави.

3. Зародження традиції захисту громадянських свобод («Велика хартія вольностей») та утворення парламенту. Правління Іоанна було невдалим і призвело до низки криз. Втягнутий у військові конфлікти, він постійно потребував грошей, але використати їх належним чином не зміг. Постійні побори дратували знать, втрата континентальних володінь також зачіпала її інтереси. Більше того, Іоанн зіпсував стосунки з папою римським. Король не допустив Стефана Лангтона, призначеного папою архієпископом Кентерберійським, зайняти посаду (поки посада вільна, прибутки йшли у королівську скарбницю). Цей конфлікт переріс у протистояння, і папа наклав інтердикт на королівство (1208), потім відлучив від церкви самого Іоанна (1209), а у 1212 р. звільнив його підданих від присяги, тобто фактично проголосив престол вакантним. Таким подарунком не могли не скористатися вороги англійського короля – активізувалися валлійці і шотландці, а Філіпп II розпочав планування військової операції. Іоанн був змушений відступити. Щоб зберегти корону, він визнав себе васалом папи римського і зобов'язався щорічно виплачувати йому значну суму.

Таким чином, невдала політика Іоанна обернулася для його підданих постійними поборами: король вимагав гроші від васалів, міст, привласнював церковні доходи. Терпець підданих увірвався після поразки під Бувином від французьких військ (1214). Невдоволення політикою короля об'єднало різні суспільні групи: баронів, рицарство, городян, церкву. Коли баронське військо вирушило на Лондон, з'ясувалося, що вірність королю зберегли лише декілька його васалів. Іоанн був змушений піти на поступки. 15 червня 1215 р. він зустрівся з представниками баронської опозиції на березі Темзи, на лузі Раннімід, і підписав документ, який пізніше отримав назву «Великої хартії вольностей» (*Magna Carta*).

Хартія містила перелік статей, у яких король зобов'язувався не порушувати права і привілеї підданих. Переважна більшість з них стосувалася баронських привілеїв. Наприклад, Хартія гарантувала, що король не буде свавільно збирати «ані щитові гроші, ані допомогу», не може примушувати васалів нести службу більшу, ніж вона визначена розміром ленів, навіть що король не може примушувати вдову васала до іншого шлюбу тощо. Серед цих положень найбільше значення мало зобов'язання короля про те, що «жодна вільна людина не буде заарештована або позбавлена володіння» інакше, ніж на підставі «законного вироку рівних йому і за законом країни». Для контролю за дотриманням принципів Хартії мала бути утворена рада (парламент) з 25 баронів (від фр. *parler* – розмовляти).

До цього часу остаточно не з'ясовано, кого автори документу розуміли під виразом «вільна людина» – чи тільки феодалний стан, чи городяни також підпадали під його дію. Але те, що король був змушений погодитися на обмеження своєї влади низкою положень, було важливим кроком на шляху становлення підвалин правової держави. Вважається, що від Хартії веде свою історію традиція захисту громадянських свобод. Особливого звучання Хартія набула у першій половині XVII ст., під час протистояння корони і парламенту,

коли обидві сторони шукали у подіях минулого підтвердження власних позицій.

Самі ж сучасники такого значення Хартії не надавали. Для них вона була запорукою від королівського свавілля, можливістю хоч якось захистити своє життя і майно від непередбачуваного характеру Іоанна. Більше того, вони були впевнені, що англійський король не стане дотримуватися підписаного ним документу, і запропонували корону Філіппу II. Французький король сам вплутуватися в англійські події не став, але не завадив своєму сину, принцу Людовіку, готувати експедицію до Англії. Іоанн Безземельний звернувся за підтримкою до папи римського Інокентія III, який назвав Хартію «незаконною і несправедливою» і звільнив його від необхідності її виконувати. Обидві сторони почали готуватися до війни, але Іоанн під час цієї підготовки помер.

Його спадкоємцю було лише 9 років, і це одразу ж переорієнтувало бунтівних баронів – короля-дитину легше контролювати. При коронації Генріх III (1216–1272) зобов'язався дотримуватися Хартії. Коли ж він став дорослим і розпочав самостійне правління, то ще раз підтвердив вірність їй. Втретє Генріх III був змушений клястися про дотримання ним Хартії під час Другої баронської війни. І хоча це вже був змінений варіант (за правління Генріха III до документу були внесені зміни та уточнення), все це не дало Хартії піти у небуття. Вона поступово впліталася у політичне життя країни, ставала цеглиною у конструкції англійської держави.

Правління Генріха III було довгим, але не дуже вдалим. Як і батько, він викликав невдоволення впливової аристократії. Генріх зробив спробу повернути континентальні володіння, але його французькі кампанії виявилися невдалими. Потім король зажадав отримати для свого другого сина корону Сицилійського королівства, а молодший брат короля Ричард втрутився у боротьбу за германську корону (короля римлян). Ці заходи вимагали значних фінансових витрат, які король, як до того зробив його батько, переклав на плечі підданих. Роздратування англійської аристократії підживлювала нерозумна політика фаворитизму: Генріх одружився на Елеонорі Прованській, а з нею до Англії прибули її численні родичі, яких королева вимагала забезпечити посадами та земельними володіннями. Ситуація загострилася настільки, що чергове звернення короля з вимогою надати йому гроші наштовхнулося на відмову його васалів. Генріх III потрапив у таке саме становище, що і його батько – знать не пробачила йому неефективної політики. Але тепер у них був прецедент і документ, на який вони могли посилатися. Лідером баронської опозиції став Симон де Монфор, граф Лестер, одружений на сестрі короля.

У 1258 р. Генріх на вимогу опозиції був змушений підписати «Оксфордські провізії», які обмежили його владу: барони утворили спеціальну наглядову раду за діями свого монарха та поставили під свій контроль призначення на державні посади. Після того як Генріх звернувся до папи римського з проханням звільнити його від необхідності виконувати підписані ним документи, розпочалася Друга баронська війна, в якій перемогли барони. Король і принц Едуард, його старший син, опинились у полоні, а Монфор став фактичним правителем королівства. Невдовзі серед опозиції проявилися

розходження. Коли принц Едуард втік з полону та очолив роялістські сили, частина баронів перейшла на бік короля. У вирішальній битві при Івшемі (Івземі) Симон де Монфор загинув (1265) і Генріх III повернувся на престол.

Як і півстоліття до того, виступ баронської опозиції призвів до важливих наслідків, які будуть впливати не лише на англійську історію, але матимуть значення для становлення всієї західноєвропейської цивілізації. На початку 1265 р., відчуваючи послаблення своїх позицій, Монфор скликав парламент, до якого запросив, крім традиційно представлених у ньому аристократії і вищого духовенства, по два представники від графства (тобто від рицарства) і по два представники від великих міст.

Але «парламенту Монфора» довге життя не судилося: і Генріх III після того, як повернувся до влади, і Едуард I (1272–1307) у перші роки свого правління «формулу Монфора» не застосовували. Парламент збирався у своєму аристократичному складі. Подальша його еволюція була пов'язана з пошуком Едуардом нових джерел фінансування армії через постійні війни, які король вів в Уельсі та Шотландії. Досвід діда і батька підказав Едуарду, що витискати з підданих більше, ніж вони згодні віддати короні, небезпечно, але з ними можна домовитися. У 1295 р. зібрався парламент, який пізніше отримає назву «Зразкового». Король використав «формулу Монфора» і запросив до нього по два представники від графств і великих міст, тобто від тих прошарків (рицарства і заможних городян), які могли фінансувати короля в обмін на певні преференції з його боку. Англійська монархія перетворилася на станово-представницьку.

Англія не була першою державою, де з'явилося станове представництво. Але її парламент виявився унікальним: представники рицарства блокувалися не з феодальною аристократією, а з «третьім станом», з яким у них виявилися спільні інтереси (економічні, а також протистояння всевладдю баронів). У XIV ст. парламент поділився на Палату лордів (барони і вище духовенство) і Палату громад (середнє рицарство і представники міст), різні й за чисельністю, і за впливом на короля, і за інтересами. Поступово Палата громад, яку англійські монархи скликали з огляду на те, що її члени могли асигнувати значні кошти в обмін на королівську прихильність, починає відігравати все більшу роль у житті держави. Її значення посилювалося, коли монархи вели війни і потребували додаткового фінансування. Але до середини XVII ст. Палата громад займала підпорядковане положення у конструкції англійського парламенту.

4. Експансія Англії на Британських островах. Відносини з Уельсом, Шотландією та Ірландією. На правління Анжуйської династії припадає початок англійської експансії в Ірландії, яка не становила політичної цілісності. Ірландія не пережила у своїй ранній історії таких великих загарбницьких нападів, які привели до руйнування бриттської цивілізації, і набагато довше зберігала кельтські політичні та соціальні інституції, культурні, мовні традиції. Навіть навали вікінгів не мали значного впливу, оскільки скандинави не поширили свою владу на весь острів. На межі X–XI ст. один з королів Бріан

Бору (Борома), борючись за гегемонію в Ірландії, завдав поразки вікінгам, але сам загинув у битві під Клонтарфом (1014). Іншого лідера, спроможного скористатися досягнутими результатами, серед місцевих королів не знайшлося. Тому в XI ст. в Ірландії існувало п'ять більш-менш стабільних держав (Ольстер, Лейнстер, Мунстер, Коннахт, Міде). Вони, у свою чергу, поділялися на низку дрібніших князівств, які ще зберігали племінні ознаки. Час від часу хтось з королів робив спроби вибороти собі статус «верховного короля». Але навіть якщо ця спроба була вдалою, то вона мала тимчасовий успіх.

У XII ст. англійські королі нарешті звернули увагу на сусідній острів. Першим в Ірландії з'явився загін Ричарда де Клера, графа Пембрука на прізвисько «Тугий лук» (Стронгбоу), одного з лордів Валлійської марки. У 1169–1170 рр. він втрутився у міжусобну боротьбу між двома ірландськими правителями – верховним королем Руайдрі Ва Конхобайром та королем Лейнстера Дермотом Мак Мурроу на боці останнього. Ричард допоміг Дермоту повернути королівство, а потім одружився на його доньці. Але коли у 1171 р. Дермот помер, Ричард не ризикнув проголосити себе королем Лейнстера, не бажаючи накликати на себе немилість англійського монарха. Він звернувся до Генріха II, запевнив того у своїй вірності й запропонував долучитися до завоювання Ірландії. Генріх ще у 1155 р. отримав від папи Адріана IV буллу, яка дозволяла йому втрутитися в ірландські справи з метою підпорядкування місцевої церкви римському престолу. Певний час у англійського короля не доходили до Ірландії руки, але експедиція де Клера створила сприятливий фон.

У 1171 р. Генріх II прибув до Ірландії. Більшість ірландських правителів визнали його владу і склали васальну присягу, а лордство Ірландія формально ввійшло до складу англійської корони. У 1185 р. король призначив правителем Ірландії свого молодшого сина Іоанна. Англійські рицарі отримали земельні володіння в Ірландії, на острові була впроваджена англійська система управління, англійські єпископи замінили ірландських. Наприкінці XIII ст. в Ірландії навіть виник парламент.

Проте, влада короля над сусіднім островом виявилася примарною. Англійська знать, яка отримала землі в Ірландії, не особливо зважала на Лондон. Територіальна віддаленість давала їй підстави почувати себе досить незалежно. Вона за допомогою шлюбів концентрувала в своїх руках значні території та змішувалася з місцевою знаттю. Зв'язки поступово слабшали, і врешті-решт корона зберегла свій контроль лише над невеликою територією навколо Дубліна («Пейл»).

Уельс на момент нормандського завоювання Англії також не становив політичної цілісності. В XI ст. там існувало декілька королівств, найбільшими з яких були Гвінедд, Дегейбарт і Повіс, які вели постійну боротьбу між собою. На заваді об'єднанню стояли як гірський рельєф місцевості, який сприяв територіальному відчуженню, так і недосконала система успадкування влади. Після смерті валлійських королів формально корона залишалася за старшим сином, але традиція розподіляти володіння між синами зводила будь-які намагання встановити сильну владу нанівець. Династичні конфлікти

послаблювали валлійські держави у той час, коли у сусідньому Англійському королівстві відбувалося зміцнення влади.

Англія розпочала втручання у валлійські справи ще за королів Вессекської династії, беручи участь у міжусобицях сусідів. Більше того, самі валлійці провокували це втручання, звертаючись за допомогою у своїй династичній боротьбі і до англійців, і до вікінгів. У першій половині XI ст. Гріффідд ап Ллівелін зробив спробу об'єднати Уельс і на декілька років перетворився на єдиного правителя Уельсу (1055–1063), але на заваді став Гарольд Годвінсон. У 1063 р. Гріффідд загинув, а Гарольд одружився з його вдовою, розраховуючи згодом використати цей шлюб як підставу для проголошення себе володарем Уельсу. Правителі Гвінедда і Повіса склали йому клятву вірності. Смерть Гарольда у 1066 р. анулювала ці плани.

Завоювавши Англію, Вільгельм почав наводити лад у своїх нових володіннях і розширенням кордонів королівства не займався. Замість нього це робили його рицарі, яким Вільгельм виділив лени на західних кордонах держави. Подальше завоювання валлійських земель відбувалося вже внаслідок «приватної ініціативи» прикордонної нормандської знаті. Вона мала певні преференції відносно інших васалів Вільгельма. Король дозволив прикордонним баронам будувати замки – опорні пункти для подальшого завоювання, тримати власні військові загони, вести приватні війни. Експансіоністська діяльність лордів Валлійської марки була активною, невдовзі в їхніх руках опинилася південна частина Уельсу.

Час від часу серед валлійських правителів з'являлися лідери, які намагалися поширити свою владу на весь Уельс, особливо під час послаблення королів-сусідів. Династичну кризу, яка наступила в Англії після смерті Генріха I, спробував використати король Гвінедда Овайн ап Гріффідд (1137–1170). Він підкорив сусідній Повіс і намагався захопити землі баронів Валлійської марки, але прихід до влади молодого й енергійного Генріха II Плантагенета став на заваді його планам. Овайн підкорився, приніс васальну присягу, за що отримав від Генріха титул «принц Уельський».

Остання спроба королів Гвінедда об'єднати Уельс припадає на часи правління Ллівеліна II Великого (1200–1240), Давида (1240–1246) і Ллівеліна III Останнього (1246–1282). Іоанн Безземельний намагався не допустити створення єдиної держави у сусідів і почав готуватися до походу в Уельс. Але баронський виступ завадив реалізації його планів. За правління малолітнього Генріха III тиск Англії дещо послабшав, і Ллівелін II перетворився фактично на правителя всього Уельсу. Всупереч валлійським традиціям, він спромігся забезпечити передачу престолу своєму єдиному законному сину Давиду. Останній з цієї тріади, Ллівелін III, продовжив справу діда, намагаючись підкорити своїй владі інших валлійських правителів. Послаблення англійської корони внаслідок Другої баронської війни на чолі з Симоном де Монфором давало королю Гвінедда підстави розраховувати на успіх, він уклав з Монфором союзну угоду. Але сподівання не справдилися, Монфор загинув (до речі, після угоди з Ллівеліном лорди Валлійської марки залишили лави опозиції й перейшли на бік Едуарда).

Останній епізод цієї боротьби припав на правління Едуарда I. Між двома королями постійно виникали конфліктні ситуації. Едуард неодноразово вимагав правителя Гвінедда скласти васальну присягу, і кожен раз Ллівелін знаходив підстави уникнути цієї процедури. Натомість він вирішив одружитися з донькою Симона де Монфора (вона була онукою Іоанна Безземельного), що Едуард дозволити не міг. У 1277 р. справа дійшла до збройного протистояння. Едуард добре підготувався до війни: набрав велику армію, побудував замки, створив флот. Але головною причиною поразки валлійців була їхня роз'єднаність. Правителі Уельсу та знать домовилися з англійським королем і принесли омаж безпосередньо йому. Ллівелін був змушений підкоритися й також скласти васальну присягу. Але коли у 1282 р. в Уельсі знову розпочалося повстання на чолі з Давидом, братом короля Гвінедда, Ллівелін став на бік родича. Едуард знову був змушений організувати похід в Уельс. У 1282 р. Ллівелін загинув, а через декілька місяців до рук англійців потрапив і був страчений Давид (1283). Майже всі родичі братів закінчили життя в англійському полоні. Потенціал спротиву Уельсу був вичерпаний.

У 1284 р. Едуард I поширив англійську адміністративну систему на валлійські землі, за виключенням володінь баронів Валлійської марки («Статут про Уельс» або «Рідланський статут»). Уельс був поділений на графства, але не включений до складу королівства. Родини, лояльні до англійської корони, зберегли свої землі. У 1301 р. титул «принц Уельський» був урочисто переданий старшому сину англійського короля, з часом він став офіційним титулом спадкоємця англійського престолу. Через сто років ще одну спробу домогтися відновлення самостійності зробив Овайн Глендовер, скориставшись послабленням Англії після узурпації престолу Генріхом Ланкастером. Але це повстання закінчилося поразкою (1400–1410).

Отже, у перші століття після нормандського завоювання у англійських королів, які були зайняті боротьбою з французькими монархами, не вистачало сил для захоплення решти території Британських островів. Ситуація змінилася після втрати англійською короною більшості континентальних володінь. Вектор зовнішньої політики Англійського королівства змінив напрям, і це одразу відчули на собі сусіди. Але якщо в Уельсі та Ірландії не було сильної держави, здатної протистояти агресору, то Шотландське королівство, коли настала його черга відчути на собі тиск англійської корони, змогло організувати опір.

З середини XI ст. на шотландському престолі знаходилася династія Кенмора, початок якій поклало правління Малкольма III (1057–1093). Він та його наступники доклали багато зусиль, щоб об'єднати під своєю владою поліетнічні регіони. Королі постійно боролися з бунтівними областями, поступово встановлюючи над ними свій контроль. За цей час між двома королівствами склалися непрості стосунки, що являли собою складне сплетіння васально-сеньйоріальних і родинних зв'язків. Свого часу Малкольм, позбавлений змоги успадкувати владу через династичну ворожнечу, був змушений довгий час жити при дворі англійського короля. Коли він подорослішав і розпочав боротьбу за корону Шотландії, то спирався на

військову підтримку Едуарда Сповідника. Це давало певні підстави якщо не для втручання, то для уваги з боку англійської монархії до північних сусідів. Тим більше, що згодом Малкольм одружився на Маргариті, онуці Едмунда Залізнобокого, і цей шлюб також сприяв проникненню англійських впливів в оточення шотландського монарха.

Після нормандського завоювання Малкольм не зміг позбутися англійського впливу і склав Вільгельму I васальну присягу, яка ще міцніше прив'язала Шотландію до південного сусіда. У 1174 р. подібну присягу склав Генріху II король Вільям Лев (1165–1214). Хоча за Ричарда Левове Серце шотландський правитель спромігся відкупитися від сюзерена (Ричард збирав гроші на третій хрестовий похід), це не припинило втручання англійського королівства у внутрішні справи північного сусіда. Генріх I Боклерк був одружений на доньці Малкольма і Маргарити. При його дворі довгий час жив молодший син Малкольма Давид I (1124–1153), який одружився на доньці графа Нортумбрії й таким чином ускладнив ситуацію, оскільки шотландські королі тримали землі від англійської корони. На англійських принцесах були одружені й два останніх шотландських короля. Отже, за дві сотні років у політичну площину між державами вплелися родинні, майнові, васальні зв'язки. Тим не менше, хоча час від часу між державами і траплялися збройні конфлікти, англійські королі поважали сусідню династію.

Ситуацію змінила смерть Александра III (1249–1286). Його єдиною спадкоємицею була трирічна онука Маргарита, донька норвезького короля Ейріка II. Едуард I Англійський не міг не використати ситуацію на свою користь. Він домовився з Ейріком про шлюб Маргарити і свого старшого сина Едуарда, але ці плани зруйнувала смерть дівчинки: у 1290 р., під час подорожі до Шотландії для коронації, вона померла. У вакуумі влади, який настав у Шотландії після смерті Маргарити, про свої права на корону заявили майже півтора десятка претендентів, але найбільші шанси були у родин Брюсів і Балліолів. Едуард на правах сюзерена очолив процес визначення кандидата. Через два роки вивчення документів і підстав спеціальною комісією було вирішено передати корону Джону Балліолу (1292–1296).

Англійський король бажав бачити на престолі сусідньої держави оптимальну для себе особу – лояльного і залежного короля. Балліол, здавалося, відповідав цій характеристиці. Новий шотландський король приніс омаж англійському, визнаючи сюзеренітет сусіднього монарха над своєю державою. Але, на відміну від Уельсу, у Шотландії англійські королі мали справу не з конгломератом квазікоролівств, правителі яких активно використовували допомогу сусіда у своїй міжособній боротьбі, втрачаючи власний суверенітет, а єдину королівську владу. Шотландська знать, яка сформувалася за попередні століття, мала власні інтереси, не зважати на які монарх не міг. Тому дуже швидко Едуард зрозумів, що лояльність Балліола має свої межі. Однією з вимог Едуарда була руйнація союзу між Шотландією і Францією, головним суперником Англійського королівства. Цей альянс, який згодом будуть називати «Старим союзом», якраз у XII ст. почав оформлюватися, оскільки

обидві монархії мали спільного супротивника. Але Балліол, роздратований надмірністю вимог Едуарда, посилив зв'язки з Францією.

У 1296 р. розлучений англійський монарх здійснив похід у Шотландію, завдав поразки Балліолу і примусив його зректися корони. Едуард вчинив з сусіднім королівством так, як феодалні сеньйори поводитися з ленами васалів, які їх зраджували: приєднав Шотландське королівство до своїх володінь. Щоб підкреслити незворотність процесу, одна з головних святинь шотландської держави, Сконський камінь, на якому за традицією коронували монархів, за наказом Едуарда був вивезений до Англії й вмонтований під сидіння коронаційного трону англійських королів у Вестмінстерському абатстві. Едуард був впевнений, що сусідня держава перестала існувати. Але сили шотландського спротиву були настільки сильними, що наступні десять років англійський король витратив на приборкання «неіснуючого королівства». У 1297–1305 рр. у Шотландії тривало повстання на чолі з дрібним землевласником Вільямом Воллесом, яке не давало англійцям почувати себе впевнено. У 1305 р. Воллеса було схоплено і страчено. Наступного року нове повстання підняв Роберт Брюс. Свій виступ він оформив як відновлення шотландської монархії: коронувався у Сконському абатстві як Роберт I (1306–1329).

Старий і хворий, але непохитний у розумінні свого права, Едуард знову вирушив у похід, під час якого помер. Справу приборкання Шотландії він залишив своєму наступнику. Але в Едуарда II (1307–1327) не знайшлося ані бажання, ані хисту, ані енергійності батька. Новий король не поспішав виконати заповіт. Коли ж Едуард розпочав справу, то виявився поганим полководцем. У свою чергу, Роберт I використав паузу для зміцнення свого становища. Він продовжував турбувати англійців партизанськими діями, і за цей час міцно закріпився у свідомості співвітчизників як визнаний лідер і військовий ватажок, що сприяло легітимації його в очах шотландців. У битві при Баннокберні (1314) англійська армія зазнала нищівної поразки.

Правління Едуарда було невдалим і закінчилося катастрофічно: інтригами власної дружини він був позбавлений корони на користь сина, 14-літнього Едуарда III (1327–1372). Королева Ізабелла, яка у 1327–1330 р. фактично керувала країною, організувала ще один похід проти Брюса, який також закінчився невдало. Нортгемптонський договір (1328) підвів ризику під цим етапом боротьби шотландців за незалежність: Англія змушена була визнати шотландську державу і короля Роберта I Брюса. Хоча англо-шотландські війни це не припинило, але завоювати силою зброї Шотландію Англії не вдалося.

5. Англійське королівство у XIV–XV ст. Столітня війна і Війна Троянд. Політика королів Нормандської та Анжуйської династій значною мірою визначалася стосунками з Францією. Причому ці відносини можна лише до певної міри віднести до сфери зовнішньої політики, оскільки вони обтяжувалися сеньйоріально-васальними обов'язками. Король Англії тримав свої континентальні володіння від короля Франції, за які мав приносити останньому омаж. Ці володіння були у декілька разів більшими за домен самого

французького монарха, тому королі Франції намагалися будь-що послабити могутнього васала. Але те, що з обох сторін діяли монархи, переводило ці стосунки у площину зовнішньої політики.

Успішний наступ на континентальні володіння англійської корони розпочав Філіпп II (1180–1223), який все своє довге правління присвятив послабленню могутнього васала. У будь-яких ситуативних союзах Філіпп виступав на боці супротивників англійського короля: з Ричардом Левове Серце – проти Генріха II, з Іоанном Безземельним – проти Ричарда, з Артуром Бретонським – проти Іоанна. Тому у цей час королі Англії опікувалися передусім своїми французькими територіями, витрачаючи зусилля і ресурси на їхній захист. Власне королівство у перших нормандських правителів знаходилося на периферії інтересів, оскільки зовнішні вороги острівній Англії не загрожували. Переорієнтація їх внутрішньої та зовнішньої політики відбулася після втрати володінь у Франції. Англійські монархи відтепер були змушені займатися англійськими справами, а вектор їхньої зовнішньої політики розвернувся у напрямі Уельсу і Шотландії.

Едуард III (1327–1377) розпочав з континентальним сусідом збройний конфлікт, який згодом буде названий Столітньою війною (1337–1453). Приводом до її початку були династичні претензії Едуарда на корону Франції як єдиного прямого нащадка французького короля Філіппа IV Гарного по чоловічій лінії (у Франції корона по жіночій лінії не передавалася). Але династичні суперечки лише прикривали справжні причини: захистити свої останні континентальні володіння (Гасконь) від спроб французької корони включити їх до свого складу; завадити французькому королю Філіппу VI Валуа поставити під свій контроль Фландрію, з якою у англійців були налагоджені торговельні зв'язки; зруйнувати союз Франції та Шотландії.

Бойові дії розпочалися морською битвою при Слейсі (1340), в результаті якої Англія знищила флот супротивника і забезпечила собі панування на морі. Наступні битви при Кресі (1346) та при Пуатьє (1356) довели прогресивність тактики армії англійського короля: його лучники не дозволили французькій важкій кавалерії жодної результативної атаки. Втрати Франції були на порядок більшими за англійські. У битві при Пуатьє французький король Іоанн II потрапив у полон. Крім того, важливим досягненням англійців на першому етапі війни було здобуття французького міста Кале, яке на декілька століть перетворилося на англійську базу на протилежному березі Ла-Маншу. Після цього обидві держави вичерпали свої ресурси, і у 1360 р. між Англією і Францією був укладений мир у Бретіньї: Едуард, здобувши значні володіння у Франції, відмовився від претензій на корону.

У середині XIV ст. в Європі спалахнула епідемія чуми, прозвана «Чорною смертю». У 1348 р. хвороба прийшла в Англію і забрала щонайменше третину населення. Наслідком демографічної та економічної кризи був дефіцит робочої сили, який підірвав феодальну економку. Барони, власники великих землеволодінь, збільшували тиск на залежне селянство, примушуючи його працювати ще більше. Але дрібні і середні феодали, які втратили внаслідок епідемії працівників, були змушені наймати робочі руки. І хоча король діяв в

інтересах знаті, підписуючи ордонанси, що забороняли підвищувати заробітну плату, але завадити об'єктивним економічним процесам був не в змозі. В Англії поступово зникає особиста залежність селянства. Прямим наслідком ліквідації кріпацтва була криза великих феодалних господарств. Крім того, пришвидшеними темпами починається розвиватися вівчарство, яке не потребувало залучення великої кількості працівників. Це стало поштовхом до перетворення общинних земель на пасовища (огороджування), а отже до втрати селянами землі (цей процес був визначальним фактором у розвитку сільського господарства у XVI–XVIII ст.).

Після смерті Едуарда III корону отримав його онук, 10-річний Ричард II (1377–1399). Він намагався зміцнити свою владу і приборкати знать, але наштовхнувся на опір англійського баронства. Ричард мав конфлікт зі своїм кузеном Генріхом Болінброкком, батьком якого був Джон Гонт, герцог Ланкастер (за Едуарда III в Англії для принців було запроваджено герцогський титул), третій син Едуарда III. Конфіскація королем володінь Болінброка в Англії підштовхнула останнього до відкритого виступу. Болінброк очолив виступ баронів і примусив Ричарда зректися влади, після чого коронувався як Генріх IV (1399–1413). Таким чином, на англійському престолі опинилася династія Ланкастерів, бічна гілка Плантагенетів – Генріх IV, його син Генріх V (1413–1422) і онук Генріх VI (1422–1461). Цей незаконний династичний переворот призвів до політичної нестабільності у королівстві, оскільки всі чудово розуміли, що, попри особисті якості Ричарда і Болінброка, перший був законним спадкоємцем, а Генріх – узурпатором корони.

Політична дестабілізація і криза баронських феодалних господарств призвели до тривалих феодалних усобиць, найяскравішим проявом яких була Війна Червоної та Білої троянд (1455–1485). Прологом до цієї війни була поразка Англії у Столітній війні, яка була тим більше болісною, що за Генріха V острівна держава була близька до перемоги. Другий Ланкастер відновив військові дії на фронтах Столітньої війни. У 1415 р. він здобув блискучу перемогу у битві при Азенкурі. Виснажена міжусобицями принців Франція з божевільним королем Карлом VI на чолі продовжувати війну не могла. Згідно договору, підписаного у Труа (1420), Генріх одружився на французькій принцесі Катерині Валуа, а Карл визнав його спадкоємцем французької корони. Але у 1422 р. Генріх V помер, за кілька тижнів до смерті Карла VI, а спадкоємцю англійської корони Генріху VI було менше року. У віці 10 років юний король коронувався французькою короною у соборі Паризької Богоматері (1431). Але ця церемонія не відповідала традиціям королівства і не робила Генріха законним монархом в очах французів.

У Франції міцнішала ненависть до англійців, адже війна на її території тривала і в перервах між великими битвами. Продовжувалися міжусобиці угруповань знаті – Арманьяків і Бургундців. Місцеве населення грабували іноземні найманці, що не поспішали повертатися до своїх країн. У виснаженій війною Франції поступово відбувалася консолідація сил. Відданість сеньйору, традиційна для феодалних часів, замінювалася почуттям патріотизму. Символом цих змін стала Жанна д'Арк. Вона допомогла звільнити місто

Орлеан (1429), а потім вмовила дофіна Карла коронуватися. Ця церемонія, проведена у Реймському соборі, де зазвичай коронувалися французькі монархи, змінила хід Столітньої війни: король Карл VII набув легітимності в очах французів. Він здобув Париж, а у 1453 р. англійці втратили Бордо – своє останнє володіння зі спадщини Плантагенетів (Кале залишалося англійським до 1558 р., але воно не входило до складу колишніх ф'єфів).

Поразка Англії у Столітній війні погіршила нестабільну ситуацію у королівстві. Генріх VI виріс нерішучим і безконфліктним, але його дружина Маргарита Анжуйська (племінниця французького короля) виявилася повною протилежністю – енергійна, амбіційна і властолюбна, вона протегувала своїм фаворитам і проводила профранцузьку політику. Її вплив тим більше турбував англійську знать, що у 1453 р. у короля виявилися ознаки психічної хвороби. В Англії знову почала набирати силу баронська опозиція. Її очолив Ричард, герцог Йоркський, який вів свій родовід одразу від двох синів Едуарда III. Під час приступу божевілья у короля він був призначений регентом і розраховував на консервацію цього положення, але через кілька місяців до короля повернулася свідомість, а Маргарита народила сина. Це поклало край планам Ричарда, з чим він не бажав миритися. Боротьба аристократичних угруповань при слабкому і хворому королі розгорнулася з новою силою. У 1455 р. війська обох партій зіткнулися у битві у місті Сент-Олбанс, в якій прибічники Йорка здобули перемогу. Парламент проголосив герцога протектором (захисником) королівства, а Маргарита втекла на північ збирати нову армію.

Таким чином, династичні проблеми, які розпочалися з узурпації трону Ланкастерами, призвели до 30-літньої громадянської війни, яка отримала назву Війни Червоної (символ Ланкастерів) і Білої (символ Йорків) троянд. Знатні родини королівства поділилися між таборами. Жоден з претендентів (Генріх VI і Ричард Йорк) законних прав на англійську корону не мали, що надавало боротьбі ще більшої жорстокості. Переможці після чергового бою фізично знищували представників ворожих родин, а це викликало, у свою чергу, жагу помсти у їхніх нащадків. Започаткувала таке жорстоке ставлення до супротивника сама Маргарита. Здобувши перемогу над військом йоркістів у битві при Вейкфілді (1460), вона наказала виставити відрубану голову Ричарда у паперовій короні на воротах Йорка.

Після смерті батька партію йоркістів очолив його син Едуард. Він випередив Маргариту, увійшов у Лондон і коронувався як Едуард IV (1461–1483), заснувавши династію Йорків. Але це не припинило війну, оскільки Маргарита здаватися не збиралася. Остаточну поразку ланкастерська партія зазнала у 1471 р. у битві при Тьюксбері, у якій загинув (або був вбитий після неї) єдиний син Генріха VI і Маргарити. Через кілька днів у Тауері було вбито самого Генріха, і на наступні 14 років війна припинилася.

Новий сплеск протистояння відбувся за Ричарда III Глостера (1483–1485), молодшого брата Едуарда, який отримав корону після того, як примусив парламент визнати своїх племінників, синів померлого короля, незаконнонародженими. До сьогодні невідома доля цих двох хлопчиків – 12-річного Едуарда (у переліку англійських королів він значиться як Едуард V,

хоча коронований не був) та його 10-річного брата Ричарда. Загадка «принців Тауера» є однією з найтаємничіших в англійській історії. Питання – хто винен у смерті дітей – хвилювало і досі хвилює багатьох істориків, письменників, художників, хоча стараннями Томаса Мора (написав «Історію Ричарда III») і Вільяма Шекспіра у цьому злочині традиційно звинувачують Ричарда III.

До формування такого бачення подій чималих зусиль доклав переможець Війни Троянд Генріх Тюдор, який висунув претензії на корону від імені Ланкастерів і у 1485 р. висадився з військом в Уельсі. Вирішальна битва Війни Троянд відбулася 22 серпня на Босвортському полі. Ричард загинув, а Генріх став засновником нової династії Тюдорів. Ці події трактуються англійською історіографією як закінчення середньовічної історії Англії і початок Нового часу.

Розвиток культури у нормандську добу відбувався під впливом континентальних стандартів, але, тим не менш, визначався своєрідністю. Освіта вийшла за межі монастирських шкіл. В Англії з'являються перші університети, зароджується система коледжів. Оксфордський (друга половина XII ст.) і Кембриджський (початок XIII ст.) університети перетворюються на освітні й наукові центри, в яких працюють видатні вчені Середньовіччя – Роджер Бекон, Дунс Скот, Роберт Гроссетест. В Оксфорді працював перший перекладач Біблії англійською мовою Джон Вікліф, якого вважають предтечею Реформації.

У XI–XII ст. в архітектурі Англії панував романський стиль (Даремський собор), якому на зміну прийшла готика. Однією з найвизначніших пам'яток англійської готики є Кафедральний собор у місті Велс у графстві Сомерсет, побудований за часів Едуарда II. Королі Нормандської династії принесли в Англію традиції замкового будівництва, одним з ранніх зразків якого є Біла вежа Тауера, побудована за наказом Вільгельма Завойовника.

Література довгий час була представлена латиномовними і франкомовними творами. Водночас з'являються твори англійською мовою, у тому числі присвячені королю Артуру. Свого найвищого досягнення національна література Середньовіччя досягла у «Кентерберійських оповіданнях» Джефрі Чосера (бл. 1344–1400), якого вважають засновником англійської літературної мови. У XV ст. в Англії з'являється книгодрукування. Піонером у цій галузі був Вільям Кекстон, який у 1470-х рр. відкрив у Лондоні першу друкарню. Намагаючись друкувати книжки, зрозумілі мешканцям королівства, він багато працював над вдосконаленням англійської літературної мови, перекладав твори сам і залучав до цього знавців інших мов. Загалом друкарні Кекстона видали більше 100 книг, у тому числі «Кентерберійські оповідання» Чосера та «Смерть Артура» Томаса Мелорі. Перекладацька і підприємницька діяльність Кекстона мали велике значення для розвитку англійської мови і популяризації англійської літератури.

Тема 4. Англія доби Тюдорів (1485–1603 рр.)

1. Внутрішня політика Тюдорів у 1485–1547 рр. Особливості англійського абсолютизму. Завдяки перемозі Генріха Тюдора над

Ричардом III на англійському троні ствердилася нова династія. Генріх VII, його син Генріх VIII і троє дітей останнього – Едуард VI, Марія I Кривава і Єлизавета I – по черзі займали престол впродовж усього XVI ст. Правління Тюдорів припало на час бурхливого економічного розвитку, який відбувався в Європі у добу Великих географічних відкриттів. В Англії важливі зміни охопили практично всі сфери життя суспільства: в економіці з'являються ранньокапіталістичні тенденції, відбувається становлення буржуазних відносин, формуються нові суспільні групи. Нове дворянство, яке прийшло на зміну старій аристократії, веде господарювання на ринкових засадах.

Зміни відбулися передусім в аграрній сфері. Товарний характер виробництва змушував нових власників розвивати прибуткові галузі й запроваджувати передові методи, щоб отримати максимальний прибуток. Збільшення попиту на англійську вовну переорієнтувало багато господарств на розвиток вівчарства. Землевласники намагалися збільшити свої пасовища, у тому числі й за рахунок селянської землі. У XVI – першій половині XVII ст. практика огорожування, тобто переходу общинних угідь у приватне володіння шляхом обнесення огорожею (тин, паркан, рів та ін.), стає для Англії звичною. Поступово цей процес захопив також орні наділи селян, чому сприяла система відкритих полів, характерна для англійського села ще з англосаксонської доби. Зворотнім боком огорожування було швидке обезземелення англійських селян, яких ранньобуржуазна економіка не могла забезпечити роботою. Впродовж XVI–XVII ст. масове жебрацтво було однією з основних соціальних проблем королівства, поки промисловий переворот не поглинув цю резервну робочу силу.

Нові економічні тенденції призвели до важливих суспільно-політичних змін. З кризою феодального господарства і розвитком товарного виробництва набирають вагу нові суспільні групи – буржуазія та нове дворянство, які потребували внутрішньополітичної стабільності. Хоча військові дії під час Війни Троянд розгорталися між угрупованнями знаті, вони впливали також на життя всього суспільства. Економічно активні групи населення, які накопичили значні статки, прагнули припинити феодальні міжусобиці, а тому виступали категорично проти привілейованого положення баронів, проти свавілля, яке дозволяла собі аристократія стосовно нетитулованого населення. Вони були об'єктивно зацікавлені у сильній владі короля і послабленні політичного впливу аристократії.

Зі свого боку, Тюдори прийшли до влади всупереч династичним традиціям і також шукали нову соціальну опору, оскільки не могли спиратися на аристократію, як це було у Середні віки. Права Генріха VII (1485–1509) на англійську корону були більш ніж сумнівними, з Ланкастерами його пов'язувала лише мати Маргарита Бофорт, яка вела свій родовід від одного з позашлюбних синів Джона Гонта (хоча згодом його діти були визнані законними папою римським). По лінії батька, валлійського дворянина, він був онуком удови Генріха V Катерини Валуа, хоча це й не посилювало його династичні претензії. Але інших кандидатів у Ланкастерів не було. Чудово це розуміючи, Генріх VII великі зусилля спрямовував на свою легітимацію як

монарха. Він формально «об'єднав Троянди» – одружився на доньці Едуарда IV Єлизаветі, а свого старшого сина назвав Артуром – ім'ям, якого не було у династичних традиціях Нормандської та Анжуйської династій. У такий спосіб Генріх намагався підкреслити обґрунтованість своїх претензій на спадщину легендарного короля Артура.

Хоча старі баронські роди були виснажені та знекровлені війною (і фізично, і матеріально), вони не змирилися з поразкою. Двічі король був змушений приборкувати серйозні повстання на чолі з самозванцями. Особливо небезпечним був заколот авантюриста Перкіна Ворбека (1491–1499), який представлявся як молодший син Едуарда IV Ричард, який зміг врятуватися. Йоркісти зробили на нього ставку як на свого претендента на корону. Ворбека приймали при дворах французького і германського королів як Ричарда IV, а Маргарита, рідна сестра королів-Йорків, визнала у ньому «племінника» і профінансувала експедицію з повернення корони.

У таких умовах основним вектором внутрішньої політики Генріха VII було зміцнення королівської влади через підриг економічної та політичної могутності баронських родів, а підтримка з боку буржуазії й нового дворянства забезпечила успішність цього курсу. Одним з інструментів репресивної політики щодо залишків старої аристократії був білль про державну зраду. На його підставі осіб, які викликали підозри чи від яких можна було очікувати виступів, засуджували до сплати великого штрафу чи конфіскацій володінь. Таким чином було засуджено бл. 8 тис. осіб, що значно поповнило королівську скарбницю, водночас послаблюючи знать. Справи розглядала Зоряна палата – надзвичайний суд у справах державної зради представників аристократичних родів (назва пішла від стелі зали засідань, прикрашеної зірками).

Щодо «кельтських окраїн» Тюдори проводили централізаторську політику. Генріх VII створив ради у справах Півночі й у справах Уельсу для контролю над цими регіонами, де сепаратистські тенденції були досить сильними. Його наступник Генріх VIII завершив процес об'єднання Англії та Уельсу. Було ліквідовано привілейоване становище лордів Валлійської марки, прикордонні області перетворені на графства і таким чином вони отримали право представництва у парламенті, а на Уельс поширилось англійське законодавство. Посилення центральної влади і приборкання великої аристократії відповідали інтересам буржуазії та нового дворянства, що підтримували політику короля. Спираючись на ці прошарки, Генріх VII міг дозволити собі заборонити магнатам утримувати власне феодалське військо, мати артилерію, міг примусити руйнувати замки, хоча сам король власної регулярної армії не мав.

У XVI ст. в Англії не було сили, здатної протистояти монархії. Середньовічна земельна аристократія знекровила себе у Війні Троянд і більше не могла впливати на політичне життя держави. Титули і земельні володіння, які звільнилися внаслідок баронських міжусобиць, король роздавав (або продавав) своїм прибічникам, формуючи прошарок нової знаті. Особливо пришвидшився цей процес під час правління Генріха VIII внаслідок продажу секуляризованих монастирських земель, на яких нові власники вели

господарювання на ринкових засадах. Замість старої титулованої знаті при Тюдорах виникає т. зв. нове дворянство, позбавлене аристократичного коріння. Його багатство вирросло не внаслідок складного сплетіння родинних і васальних зв'язків, а залежало від власної економічної активності й монаршої прихильності. З його середовища Тюдори залучали талановитих людей до управління державою, і це давало додаткову можливість позбавити аристократію впливу на політичну сферу. Крім того, опора на здібних чиновників сприяла формуванню ефективного державного апарату і становленню бюрократичної системи. Це особливо характерно для Генріха VIII, який надавав перевагу людям незначного походження. Хрестоматійним прикладом є син м'ясника, кардинал Томас Волсі, що майже п'ятнадцять років був канцлером короля.

Нові економічні й суспільно-політичні тенденції дали змогу Генріху VII та його спадкоємцям встановити в Англійському королівстві режим абсолютизму – необмеженої королівської влади. Це не було унікальним англійським явищем: в інших європейських державах у добу розкладу феодального ладу і становлення буржуазних відносин станово-представницькі монархії також замінювалися абсолютистськими, оскільки буржуазія об'єктивно потребувала сильної центральної влади. Одноосібна влада монарха руйнувала замкнуте корпоративне суспільство і ліквідувала привілейоване становище аристократії, відтак надавала «третьому стану» доступ до центру прийняття рішень, тобто можливість впливати на політику монарха. У свою чергу, королі, які намагалися позбутися впливу феодальної аристократії, спиралися на буржуазні кола та використовували їхній фінансовий потенціал. Англійський абсолютизм на середину XVI ст. зміцнів настільки, що після смерті Генріха VIII пережив і недовге правління короля-дитини Едуарда VI, і фанатичної католички Марії I.

Але в інших країнах перемога абсолютизму супроводжувалася ліквідацією інститутів станового представництва як концентрованого вияву впливу аристократичних кіл на управління державою. В Англії Тюдорам не було потреби ліквідувати англійський парламент. Послаблена Палата лордів не була для королівської влади серйозним супротивником. У Палаті громад засідали представники блоку буржуазії та нового дворянства, який склався на ґрунті спільних економічних інтересів і на який спиралася абсолютна монархія. Палата громад йшла назустріч побажанням короля, підтримувала його і була дуже корисною для Генріха VII з огляду на його фінансову політику – король дуже опікувався наповненням своєї скарбниці.

Англійський парламент був єдиною станово-представницькою установою в Європі, яка не зникла під тиском зміцнілої монархії. Це було головною особливістю абсолютизму в Англії. Тюдори використовували парламент в якості свого інструменту, коли це було їм зручно, не помічаючи, що тим самим зміцнюють цю інституцію. До неї звертався Генріх VII, залучаючи її на свій бік у боротьбі з баронською опозицією, сконцентрованою у Палаті лордів. Генріх VIII провів через парламент розрив з папою римським, і таким чином англійський парламент своїми актами оформив Реформацію. Навіть Марія I

шукала у парламенту згоди на свій шлюб з Філіпом Іспанським. Таким чином, спираючись на лояльний парламент, Тюдори несвідомо сприяли зміцненню позицій англійського парламентаризму. Ця політика мала далекосяжні наслідки, які стануть помітними у наступному столітті.

2. Англійська Реформація. Спроба католицької реакції середини XVI ст. Англійський абсолютизм досяг найвищої точки за Генріха VIII (1509–1547), який продовжував політику батька зі зміцнення королівської влади, але робив це набагато жорсткіше і деспотичними засобами. Якщо Генріх VII намагався передусім матеріально послабити аристократичні родини за допомогою штрафів і конфіскацій, то другий Тюдор розправлявся з суперниками фізично. За його наказом були страчені навіть дуже далекі претенденти-Йорки на корону, у тому числі 68-річна Маргарет Поул, племінниця Едуарда IV. Як і батько, багато уваги Генріх VIII приділяв зміцненню державного апарату, активно залучаючи до адміністративної роботи здібних людей. Але провідною тенденцією його правління було реформування англійської церкви і перетворення її на державну інституцію.

Правління Генріха VIII припало на часи Європейської Реформації – суспільно-політичного руху, метою якого було прагнення реформувати католицьку церкву, наблизити її до потреб віруючих, припинити втручання у світські справи. Реформація відображала інтереси нових верств суспільства, передусім буржуазії, яка цінувала гроші й не бажала витратити їх на забезпечення розкішного життя папи римського і католицького кліру. У західноєвропейських країнах поширювалися альтернативні церкви – протестантські, які більше відповідали потребам мирян (лютеранська, кальвіністська та ін.). В Англії Реформація набула особливого характеру, оскільки була проведена «згори», за наполяганням і в інтересах особисто Генріха VIII.

Вважається, що до розриву стосунків з Римом короля підштовхнули матримоніальні проблеми – бажання розлучитися з дружиною Катериною Арагонською. Свого часу шлюб між Катериною, іспанською принцесою, і Артуром, старшим сином Генріха VII, вважався блискучою перемогою англійської дипломатії. Але Артур помер через декілька місяців після весілля. Союз з Іспанією був важливий для англійської корони, тому молодий Генріх після коронації одружився на вдові брата, попередньо отримавши на це дозвіл папи римського. У них народилася донька, принцеса Марія, але більше дітей Катерина народити не змогла. Для Генріха це було болючою проблемою – й особистою, і політичною. На відміну від свого батька, який проводив обережну політику рівноваги між Францією та Іспанією, Генріх бажав бути впливовою фігурою на міжнародній арені, рівною монархам провідних європейських держав, а відсутність спадкоємця знижувала його статус. До речі, проблема спадкоємця стане прокляттям усього його правління. Маючи абсолютну владу в державі впродовж майже 40 років, Генріх VIII так і не зможе бути спокійним за майбутнє королівства – від шести жінок, на яких він буде офіційно одружений, у нього народяться дві доньки (Марія та Єлизавета) і єдиний син Едуард.

Генріх звернувся з проханням про розлучення до папи римського і не очікував проблем. Але глава католицької церкви на підйомі руху Реформації не міг собі дозволити дратувати свою надійну опору – Карла V, імператора Священної Римської імперії й короля Іспанії, якому Катерина доводилася рідною тіткою. Сама Катерина Арагонська категорично виступила проти визнання свого шлюбу недійсним і повідомила про це папу Климента VII, а на прохання Генріха погодитися на розлучення і піти у монастир відповіла категоричною відмовою. Шукаючи вихід, Генріх дослухався до аргументації Томаса Кранмера, богослова Кембриджського університету, який був знайомий з реформаційними поглядами. Король призначив останнього архієпископом Кентерберійським, а Кранмер оформив розлучення Генріха з Катериною і шлюб з Анною Болейн. Таким чином, Генріх VIII пішов всупереч волі папи римського і розірвав стосунки з католицькою церквою.

Водночас з боку англійського короля цей розрив не супроводжувався серйозними ідеологічними протиріччями. Він був другим сином у родині, й до смерті Артура батько готував його до духовної кар'єри. Генріх вивчав теологію, шанував католицизм і навіть вступив у полеміку з Мартіном Лютером. За трактат, спрямований проти «95 тез» Лютера, папа римський нагородив його титулом «*Fidei Defensor*» («Захисник віри»). Тим не менш, навіть шануючи папу римського, Генріх був абсолютистським монархом і не визнавав «іншої влади над собою, окрім влади Бога».

Таким чином, англійська Реформація була проведена з політичних міркувань, і це становило її головну особливість. Розриваючи стосунки з Римом, король не мав наміру створити нову протестантську церкву, засновану на інших принципах. Він очолив католицьку, перетворивши її таким чином на національну церкву. Основні засади церковної організації були збережені, у тому числі й інститут єпископату, на який було спрямоване вістря протестантської критики. Церковні реформи Генріх провів через парламент, що дозволило уникнути одноосібної відповідальності за розрив з папою. Впродовж 1529–1534 рр. була прийнята низка законів, спрямованих проти католицької церкви, у тому числі нарешті була ліквідована непідсудність церковнослужителів судам загальної юрисдикції, чого колись не вдалося зробити Генріху II Плантагенету через конфлікт з Томасом Бекетом.

На розрив з Римом Генріха штовхнули не лише причини династичного характеру. Реформація допомогла королю вирішити серйозні фінансові проблеми, які супроводжували його весь час правління. Генріх полюблив пишність, багато витрачав на підкреслення зовнішніх атрибутів свого монаршого статусу і дуже швидко спустошив скарбницю, яку дбайливо наповнював його батько. Фінансові потоки, які йшли з королівства до Рима, дратували короля. Як тільки папа римський пригрозив відлучити Генріха від церкви, останній реалізував своє давнє прагнення – спрямував церковні доходи до власної скарбниці: за наполяганням короля парламент заборонив пересилання доходів англійської церкви до римському престолу. У 1534 р. парламент ухвалив «Акт про супрематію», яким проголосив короля главою

англійської церкви. Таким чином, церква в Англії стала державною інституцією, а король отримав право на її багатства.

Водночас Генріх протидіяв будь-яким спробам поглибити Реформацію й демократизувати англійську церкву (згодом вона отримає назву англіканської), причому робив це традиційними для себе деспотичними засобами. Спеціальним законом було закріплено, що критика церковної політики короля вважається державною зрадою, а винний підлягає страті. Саме на підставі цього положення був звинувачений визначний англійський гуманіст Томас Мор, який у 1529–1532 рр. був канцлером Генріха VIII і деякий час допомагав королю шукати підстави для розлучення. Але Мор виступив проти розриву з папою римським, не сприйняв Реформацію, і це Генріх йому не пробачив. У 1535 р., після того, як Томас Мор відмовився скласти присягу за новими правилами, що суперечили переконанням гуманіста, він був страчений.

У 1539 р. було ухвалено «Акт про шість статей», в якому були викладені основні постулати реформованої церкви. Сучасники прозвали закон «кривавим» за те, що недотримання цих статей загрожувало репресіями (ув'язнення, конфіскація майна, страта). Причому під дію закону підпадали як ті, що залишилися вірними католицизму, так і протестанти.

Англійська Реформація зачепила не лише сферу ідеології, не менш вагомими були її економічні наслідки. Генріх санкціонував масову секуляризацію монастирських земель. Упродовж декількох років в Англії були закриті всі монастирі, а їхній земельний фонд перейшов у розпорядження держави. Ці землі роздавалися і продавалися королем за його бажанням. Поступово вони опинилися в руках нового дворянства, і це підірвало позиції католицької церкви більше, ніж усі репресивні заходи короля. Водночас дії Генріха VIII, спрямовані проти католицької церкви (пограбування монастирів, вилучення церковного майна, руйнування скульптур), сприяли втраті значних культурних цінностей, накопичених церквою за попередні століття. Зокрема, була пограбована гробниця Томаса Бекета, до якого монарх ставився як до особистого ворога через його протистояння королівській владі.

У 1547 р. Генріх VIII помер і на престол вступив його єдиний син, дев'ятилітній Едуард VI (1547–1553). Попри юний вік, він був вихований переконаним протестантом і опікувався поглибленням Реформації. Його підтримували Томас Кранмер і регенти, герцоги Сомерсет і Нортумберленд. Вони були виразниками інтересів нової знаті, яка встигла збагатитися за рахунок секуляризації землі й зміцнитися за правління Генріха VIII. Усі чудово розуміли, що наступницею Едуарда по лінії престолонаслідування є Марія, отже намагалися захистити здобутки англійської Реформації.

За правління Едуарда служба в англійських церквах почала проводитися англійською мовою. У 1549 р. церкви отримали «Книгу громадського богослужіння», складену Кранмером, в якій були зібрані необхідні молитви. Але це були не перші англомовні церковні книги. Ще до початку офіційної королівської Реформації в Англії поширювалася Біблія у перекладі Вільяма Тиндейла, надрукована у Німеччині у 1525–1526 рр. на приватні кошти лондонського купецтва і таємно привезена до Лондона. У 1539 р. була видана

англомовна т. зв. «Велика Біблія», підготована Майлсом Ковердейлом і схвалена королем, який наказав мати її примірник кожній англійській церкві. Переклад богослужбових книг на національну мову та їх відносна доступність завдяки книгодрукуванню мали важливі наслідки для поширення реформаційних ідей. Значні прошарки населення отримали змогу самостійно читати Слово Боже, не звертаючись до тлумачення священників, завдяки чому в англійське суспільство починають проникати ідеї демократизації церкви.

За Едуарда ці процеси встигли розпочатися, але силу набрали вже за правління Єлизавети. Сам юний король на початку 1553 р. захворів і невдовзі помер. Герцог Нортумберленд зробив відчайдушну спробу не допустити на престол Марію. Він терміново одружив свого сина з протестанткою Джейн Грей (правнучкою Генріха VII по жіночій лінії) і намагався коронувати її, але суспільство не підтримало авантюру. Марія, прийшовши до влади, жорстоко розправилася з усіма учасниками заклоту, а 16-літня Джейн увійшла в історію як «Дев'ятиденна королева».

Марія I (1553–1558), яка коронувалася у віці 37 років, повернула церковну політику королівства в інший бік. Вона ніколи не забувала образу, яку наніс їй батько: Генріх VIII не лише проголосив її, доньку іспанської принцеси, незаконнонародженою, але й відібрав у неї титул принцеси Уельської, тобто спадкоємиці корони, й передав його Єлизаветі, доньці фрейліни. Посівши англійський престол, Марія поставила перед собою дві мети – повернути католицьку церкву в Англію й зблизитися з Іспанією. В обох випадках вона діяла всупереч інтересам королівства і настроям суспільства. Правління Марії I слід розглядати як прояв Контрреформації в Англії – спробу католицької церкви повернути втрачені позиції. Але королева не досягла жодної зі своїх цілей, і не лише через швидку смерть. Католицька церква не змогла знову закріпитися у королівстві, оскільки її економічна база виявилася підірваною секуляризацією, а повернути землі, які за цей час вже декілька разів змінили власника, Марія не ризикнула. Не приніс королеві щастя й шлюб з Філіпом, який пішов на одруження з набагато старшою за себе Марією з прагматичних міркувань. Своїх цілей не досяг і Філіп: англійський парламент відмовився визнавати його своїм монархом, якщо Марія не народить сина.

Смерть Марії англійці зустріли з полегшенням і нагородили непопулярну королеву прізвиськом «Кривава». Хоча за весь час її правління до смертної кари було засуджено бл. 300 осіб (у рази менше, ніж це робив у деякі роки її батько), але це були публічні спалення за релігійні погляди, у тому числі священників. Марія не вибачила Томаса Кранмера, який доклав руку до розлучення її батьків. Вона вважала його своїм особистим ворогом і спробувала перетворити процес над Кранмером на публічний суд над протестантизмом, але отримала зворотний ефект. Під час страти 66-річний єпископ спочатку простягнув до вогню свою праву руку, якою підписував нещирі зречення, до яких його примушувала королева, і це бачили усі присутні. Ця та інші страти мали значний суспільний резонанс і сприяли непопулярності Марії.

Після її смерті корону отримала Єлизавета I (1558–1603), донька Генріха і Анни Болейн, і це одразу позначилося на релігійній політиці держави.

Єлизавета була проголошена незаконнонародженою спочатку папою римським, а потім і рідним батьком (Анна була страчена за наказом короля), що примушувало її бути дуже обережною. Категорична позиція римського престолу не залишила їй іншого шляху, як зміцнення англіканської церкви, яка за її правління остаточно оформилась. У 1571 р. парламент ухвалив «Символ віри» (або «39 статей») – викладення доктринальних основ англіканської церкви, які розвивали погляди Томаса Кранмера. Водночас Єлизавета, як і батько, намагалася завадити поширенню лютеранських і кальвіністських настроїв і переслідувала прихильників альтернативних протестантських церков. Протестний потенціал, який поступово накопичувався у середовищі англійських дисидентів, проявиться XVII ст., під час Англійської буржуазної революції.

3. Зовнішня політика Англії у XVI ст. Війна з Іспанією. Основними напрямками зовнішньої політики Англійського королівства у XVI ст. були продовження експансії на Британських островах і боротьба з Іспанією. Концентрація влади у руках короля після десятиліть феодальної анархії надала Тюдорам можливість продовжити наступ на «кельтські окраїни». Уельс зусиллями Генріха VIII перестав існувати як окремий регіон з особливим статусом і був повністю інтегрований в англійську адміністративну систему (хоча певні особливості все ж зберігалися, зокрема у галузі судочинства).

Абсолютизм Тюдорів і зацікавленість підприємницьких кіл у багатствах Ірландії підштовхнули Англію до зміцнення свого впливу на сусідньому острові. Цьому сприяло також прагнення місцевих аристократичних родин зберегти свій напівнезалежний статус. У 1534 р. в Ірландії розпочалося повстання «Шовкового» Томаса Фіцджеральда, графа Кілдера (його воїни-найманці носили шовкові стрічки на шоломах). Хоча витоки незадоволення полягали у посиленому наступі Лондона і деспотизмі Генріха, Кілдер використав в якості приводу до виступу контрреформаційні гасла. Він запропонував титул «верховного правителя Ірландії» папі римському або Карлу V Габсбургу, а Генріха проголосив розкольником, розраховуючи на підтримку англійських католиків. Але хоча Англія у цей час вже впевнено крокувала шляхом Реформації, римський престол ще сподівався повернути Генріха до лона канонічної церкви і не підтримав бунтівного графа. Повстання було придушене, його керівники страчені, а перед королем постала проблема боротьби з сепаратизмом англо-ірландської знаті.

У 1541 р. Генріх VIII проголосив себе королем Ірландії, а ірландський парламент був повністю поставлений під контроль Англії. Він міг скликатися лише за рішенням короля і обговорювати закони, санкціоновані Лондоном. Англійський король був визнаний верховним власником землі й примусив місцеву знать скласти йому присягу за свої володіння. Встановлення контролю над Ірландією поклало початок масової колонізації острова англійцями, захоплення колоністами земель місцевих кланів. Тюдори особливо сприяли переселенню військових, які здатні були себе захистити на випадок повстання. Крім того, в Ірландії була проведена Реформація за англійським зразком, що

призвело до закриття монастирів і секуляризації їхніх земель. Як наслідок, у суспільній свідомості ірландців Реформація міцно переплелася з грабіжницькою політикою англійців, а вірність католицькій церкві почала розглядатися як символ спротиву колонізаторам.

Шотландський напрям англійської політики був спрямований на руйнацію союзу північного сусіда з Францією, який все більше зміцнювався. Тюдори намагалися пов'язати Шотландію династичними зв'язками і припинити військові конфлікти на своїх північних кордонах. Генріх VII видав свою доньку Маргариту за короля Якова IV і підписав з ним документ з гучною назвою «Договір про вічний мир» (1502), перший після Нортгемптонської угоди 1328 р. Але вже через 10 років вірний своїм зобов'язанням перед французами шотландський король напав на Англію. У битві при Флоддені шотландці зазнали нищівної поразки, а сам Яків загинув.

Ця подія не припинила набігів і прикордонних зіткнень, ініціаторами яких були обидві сторони. Яків V прагнув подальшого зміцнення союзу з Францією, у тому числі за допомогою власних шлюбів – спочатку з Мадлен, донькою французького короля Франциска I, а після її смерті – з Марією де Гіз, представницею впливової родини герцогів Лотаринзьких, які були опорою католицизму у Франції. Шотландський король помер у 1542 р., коли його доньці Марії було всього 6 днів. Генріх VIII спробував скористатися династичними проблемами сусідів і проанглійськими симпатіями шотландського уряду у власних інтересах. У 1543 р. у Гринвічі було укладено угоду про шлюб маленької Марії та сина Генріха Едуарда. Але ці плани зруйнувала Марія де Гіз, яка змогла об'єднати навколо себе невдоволену аристократію і змістити регентську раду.

Профранцузькі й католицькі симпатії матері королеви визначили подальші стосунки з Англією. Англійсько-шотландські сутички невдовзі переросли у військові дії. Війна, яку розв'язав Генріх у відповідь на відмову шотландської сторони від шлюбу з Едуардом, отримала у сучасників назву «Грубого залицання», хоча основною її метою було запобігання можливому об'єднанню корон Шотландії і Франції. Шотландія звернулася за підтримкою до свого постійного союзника, до королівства прибули французькі війська. Але це призвело до поглиблення конфлікту. Королева-мати домовилася з королем Франції Генріхом II про шлюб Марії і дофіна (спадкоємця французької корони) і забрала п'ятирічну доньку з Шотландії. Надалі Марія Стюарт виховувалася у Франції як майбутня королева цієї держави, а мати правила від її імені у Шотландії, спираючись на французькі війська та залучаючи французів до управління.

У 1558 р. королевою Англії стає Єлизавета, а Марія виходить заміж за дофіна, який у наступному році став королем Франциском II. Ситуація для Англії склалася небезпечна, оскільки Марія вважалася наступною претенденткою на англійську корону. Вона не визнала Єлизавету королевою (як незаконнонароджену), висловила свої претензії на престол Англії та розмістила на своєму гербі англійську корону. У відповідь англійський уряд спробував дестабілізувати ситуацію у сусідньому королівстві, де якраз загострилося

протистояння між профранцузькою партією королеви-матері й місцевою аристократією, незадоволеною домінуванням іноземців у Шотландії.

У багатьох країнах Західної Європи у XVI–XVII ст. соціальні протести і суспільні рухи використовували в якості ідеологічного обґрунтування реформаційні або контрреформаційні ідеї. Це було характерним явищем і для Британських островів. Але якщо в Ірландії символом боротьби з англійськими колонізаторами був католицизм, то шотландська знать, прагнучи позбутися французького впливу в королівстві, взяла на озброєння реформаційні ідеї. У Шотландії поширився кальвінізм, який у певних випадках дозволяв політичну опозицію. Прихід до влади в Англії королеви-протестантки сприяв активізації цієї боротьби. У 1557 р. лідери шотландської опозиції підписали т. зв. Ковенант («Угоду»), тобто союз шотландських кальвіністів, який проголошував утворення національної церкви, і розпочали витіснення французів з королівства. У 1560 р. шотландський парламент проголосив католицизм поза законом і запровадив у королівстві децентралізовану пресвітеріанську церкву.

У цей час після смерті чоловіка до Шотландії повернулася Марія Стюарт. 18-річна королева-вдова, палка католичка, вихована при французькому дворі, не знала свого рідного королівства і не намагалася зрозуміти підданих. Чергове посилення профранцузької партії при дворі та скандальне особисте життя королеви призвели у Шотландії до нового повстання. У 1567 р. опозиція примусила Марію зректися корони на користь її маленького сина Якова. Після невдалої спроби повернути владу збройним шляхом Марія втекла до Англії й звернулася до Єлизавети з проханням або надати їй війська для боротьби за корону, або відпустити до Франції. Англійська королева допомагати кузині не бажала, оскільки у разі смерті бездітної Єлизавети Марія автоматично отримувала корону. Це робило шотландську королеву центром притяжіння для антианглійських і прокатолицьких сил, і вона сама активно брала участь у плануванні заколотів. Марія утримувалась у Шеффілдському замку 18 років, і весь цей час вона не припиняла плести інтриги. Парламент Англії неодноразово вимагав стратити Марію за державну зраду, але Єлизавета довго вагалась. Лише у 1587 р. вона санкціонувала смертний вирок кузині.

Страта Марії впритул наблизила Англію до війни з Іспанією, наймогутнішою європейською державою XVI ст., яка збагатилася за рахунок пограбування Нового Світу. Англія посідала важливе місце у політиці Іспанії через низку причин, головною з яких було суперництво за домінування в Атлантиці. Економіка Англії швидко розвивалася, що перетворювало її на важливого суб'єкта міжнародної торгівлі. Англійське купецтво, зацікавлене у розширенні ринків, втягувалося у процес пошуку нових торгових шляхів і відкриття нових територій, який розпочався в Європі після експедиції Колумба (1492). Тюдори сприяли цьому процесу, опікуючись створенням англійського флоту. Генріх VII і Генріх VIII активно вкладали кошти у будівництво нових кораблів і створення інфраструктури для їх базування.

Англія взяла участь у процесі Великих географічних відкриттів уже наприкінці XV ст. завдяки Генріху VII, який підтримав італійського мореплавця Джона Кебота. Кебот досяг узбережжя Канади і проголосив цю територію

володіннями англійської корони, за що отримав пенсіон від короля. Але зазвичай фінансування подібних експедицій здійснювали купці та підприємці, вкладаючи кошти у будівництво кораблів і комплектування команди. В Англії починають виникати перші компанії з об'єднаним капіталом, які займалися торгівлею і пошуком нових шляхів у певних напрямках: Гвінейська, Московська, Африканська, Левантійська тощо, а у 1600 р. виникла найвідоміша з них Ост-Індська, яка невдовзі перетвориться на провідника англійського колоніалізму в Індії.

На XVI ст. припадає розквіт такого явища, як англійське піратство. Іноді неможливо було розрізнити, який характер мала експедиція – дослідний, комерційний або грабіжницький. Відомі англійські пірати цієї доби – Френсіс Дрейк, Мартін Фробішер, Джон Гокінс, Волтер Рейлі – були одночасно мореплавцями, відкривачами нових територій, комерсантами, адміністраторами, офіцерами на службі Її Величності. Так, Френсіс Дрейк у 1578–1580 рр. здійснив другу в історії навколосвітню подорож, підготовка до якої відбувалася за особистого сприяння Єлизавети. Під час плавання Дрейк нещадно грабував іспанські колонії та кораблі. Акціонери, що фінансували експедицію, отримали величезні прибутки. У подібних компаніях брала участь як сама Єлизавета, так і її придворні.

Іспанські галеони, навантажені скарбами Нового Світу, були основним об'єктом «полювання» з боку англійських піратів, що викликало велике роздратування Філіпа II. Тим більше, що Єлизавета не поспішала виконувати вимоги іспанців і боротися з піратством. Іншим фактором загострень стосунків між двома монархами була допомога Англії Нідерландам, де розгорталася буржуазна революція, спрямована проти іспанського володіння. Страта Марії Стюарт, яка могла допомогти повернути Англію до католицизму і схилити до союзної угоди з Іспанією, була для Філіпа останньою краплиною, що підштовхнула до прийняття кардинальних рішень. Іспанський король за благословення папи римського почав готуватися до війни. Як колишній чоловік Марії Тюдор Філіп заявив претензії на корону Англії та спорядив до берегів Британії «Непереможну армаду» – величезний флот, який складався більше ніж з 130 кораблів.

Англійське королівство опинилося в небезпеці. Єлизавета, як і Тюдори-попередники, власної армії не мала, а скарбниця її була порожньою. Справу захисту держави взяв на себе приватний капітал. Купці та підприємці на свої кошти будували кораблі, судновласники переобладнували торгові судна на військові. Досить швидко Англія змогла зібрати потужний флот. На відміну від іспанських, британські кораблі, менші за розмірами та оснащені потужною артилерією, були краще пристосовані до ведення морського бою. А іспанський флот був призначений для перевезення солдатів, оскільки Філіп не планував морських битв. На його кораблях були війська, які повинні були об'єднатися з іспанськими силами з Нідерландів і захопити Англійське королівство.

Англія не допустила перенесення військових дій на свою територію завдяки застосуванню артилерії, брандерів (кораблі без команди, завантажені горючими матеріалами і підпалені, що таранили ворожі судні) і вдалому

маневруванню. Френсіс Дрейк, Джон Гокінс, Мартін Фробішер разом зі своїми кораблями взяли участь у війні з Армадою. Гокінс і Фробішер за свій внесок у боротьбу з іспанцями отримали лицарські звання (Дрейк став лицарем раніше). Іспанська Армада навіть не отримала можливості наблизитися до англійського узбережжя. Коли вона почала огинати Британію, то потрапила у сильний шторм, який довершив її розгром. В Іспанію повернулася лише половина кораблів, так і не виконавши завдання. Філіп не вважав невдачу з Армадою остаточним результатом і планував у наступні роки продовжити війну, але на заваді став брак фінансів. Найважливішим підсумком перемоги над Іспанією і всієї зовнішньої політики монархів-Тюдорів було зміцнення морської могутності Англійського королівства та початок його панування на трансатлантичних шляхах.

4. Культура Англії доби Відродження. Культурний розвиток Англії XVI ст. пов'язаний з новими суспільно-політичними та соціально-економічними тенденціями доби і є одним з проявів Північного Відродження, тобто Ренесансу за межами Італії. Воно розпочалося з проникнення гуманістичних ідей в інтелектуальне середовище. Учених і митців починає цікавити людина, її почуття, духовний світ. Ці ідеї, сповнені вірою у можливість людини, у силу її розуму, знаходять відгук у ранньобуржуазному суспільстві. Під їхнім впливом, а також під впливом Реформації наука, мистецтво, освіта в Англії все більше набувають світського характеру.

Зокрема, гуманістичні ідеї з'явилися в університетах Оксфорда і Кембриджа, де почали вивчати античну спадщину. Вчені з континенту відходили від схоластичного викладання, знайомили студентів і колег з філософськими доктринами та естетичними ідеалами давньогрецьких і давньоримських мислителів, а також з передовими ідеями, які ширилися Європою. Велику роль у поширенні гуманізму в Англії зіграв Еразм Роттердамський, який неодноразово приїздив до Англії й навіть декілька років викладав грецьку мову у Кембриджському університеті. Під час перебування у Лондоні він зав'язав близькі стосунки з англійськими вченими і богословами, навколо нього склався гурток гуманістів-інтелектуалів.

Найяскравішим представником англійської гуманістичної думки був Томас Мор (1478–1535) – правник, філософ, письменник і канцлер Генріха VIII, якому король не пробачив особисту позицію. Гуманістичний світогляд мислителя сформувався під впливом Еразма Роттердамського, з яким Мор близько потоваришував. Він писав вірші і прозу, але найвідомішою його працею є «Золота книжка, корисна і приємна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія». І хоча термін «утопічний» з легкої руки Мора згодом набув значення чогось ідеального, але нездійсненого, сам факт роздумів про ідеальний державний устрій свідчить про революційні зміни у суспільній свідомості. Адже у попередні століття ідея божественного походження королівської влади, підкріплена авторитетом церкви, не підлягала сумніву. Мор критикує сучасні йому порядки і пропонує ідеальний, з його точки зору, державний устрій. Іншим видатним твором Мора була «Історія Ричарда III», в

якому він виклав історію приходу до влади Генріха VII з тюдорівських позицій, у тому числі поклав на останнього короля-Йорка провину за смерть «принців Тауера».

Доба Відродження характеризується відходом від середньовічної схоластики і появою інтересу до природничих знань. Видатний англійський філософ, засновник емпіризму Френсіс Бекон (1561–1626) у трактаті «Новий органон» та інших працях категорично відкинув схоластику як метод дослідження і відстоював методи спостереження і дослідів, на яких мають базуватися знання. Придворний лікар Єлизавети Вільям Гілберт (1544–1603) вивчав магнітні тіла і створив першу теорію магнітних явищ. Потреби економіки та розвиток світської освіти призвели до появи першого професійного навчального закладу – Грешем-коледжу, завданням якого була підготовка фахівців для англійського флоту. У коледжі, заснованому наприкінці століття на приватні кошти купця Томаса Грешема, особлива увага приділялася викладанню природничих дисциплін (фізики, астрономії, геометрії).

У XVI ст. формується суспільний запит на мистецькі твори з боку буржуазії та нового дворянства, які почали наймати митців для обслуговування власних потреб. Приклад подавали самі монархи, які потребували відповідного оформлення свого абсолютизму. Тюдори виписували з Європи архітекторів, художників, музикантів, на яких покладалося завдання возвеличення нової династії. З ними в Англію прийшли передові мистецькі тенденції. Зокрема, при дворі Генріха VIII багато років жив і працював німецький художник Ганс Гольбейн Молодший, який створив цілу низку пишних, але реалістичних портретів самого короля та членів його родини. Невдовзі за прикладом монарха власні портретні галереї мала кожна впливова родина королівства. Індивідуалізація образу характерна також для англійської портретної мініатюри, найвідомішим представником цього жанру був Ісаак Олівер.

Для англійської архітектури XVI ст. характерний т. зв. тюдорівський стиль, який поєднує французькі та італійські ренесансні впливи з елементами пізньої готики. У тюдорівському стилі будувалися не лише садиби вищої аристократії, але й оселі заможних англійців рангом нижче. Котеджі, які мають характерний вигляд (фахверкові), досі збереглися в Англії. Найяскравішим зразком пізньої англійської готики є Капелла Генріха VII у Вестмінстерському абатстві з її унікальним віяловим склепінням, яка була побудована у перші десятиліття XVI ст.

Змінювалося житло аристократії. Замість середньовічних замків, основним призначенням яких була оборона, королі та знать почали будувати палаци з великими вікнами та парками. Генріху VIII, який дуже опікувався підкресленням власної величі і бажав затьмарити пишністю двору континентальних монархів, належало більше 50 палаців у різних графствах. Одним з них був палац Нонсач, побудований у ренесансному стилі. На жаль, він був зруйнований за доби Реставрації, залишилося лише його зображення та деякі елементи декору, які знаходяться у Британському музеї. Але до

сьогодення збереглися палаци знаті – Лонгліт-Хаус, Хардвік-Холл, Воллатон-Холл та ін.

У другій половині XVI ст. – у «Золоту добу Єлизавети» – здобутки культури стають доступними не лише знаті та освіченій частині суспільства, але й іншим прошаркам населення. Це відбувається як за рахунок поширення книгодрукування, так і завдяки розвитку театру. У цей час в Англії працювала ціла плеяда видатних письменників, поетів і драматургів: Кристофер Марло, Філіп Сідні, Роберт Грін, Томас Кід та ін. Справжньою людиною доби Відродження був Волтер Рейлі (1554–1618) – один з фаворитів Єлизавети, моряк, мандрівник, пірат, дослідник, поет і письменник, навколо якого у Лондоні склався гурток гуманістів. Наприкінці життя, під час ув'язнення у Тауері (був заарештований на вимогу Іспанії Яковом I), Рейлі почав писати фундаментальну працю з всесвітньої історії.

Свого найвищого розквіту англійська ренесансна культура досягла у синтезі театру і генія Вільяма Шекспіра. У XVI ст. англійський театр трансформувався від середньовічних вистав (мораліте, містерії, міраклі) до спектаклів у стаціонарних приміщеннях, в яких виступали постійні професійні акторські трупи. В Англії діяли як приватні театри аристократії, так і публічні, доступні для широкої публіки. Перший театр з власною будівлею було відкрито у Лондоні 1576 р., а у 1599 р. з'явився славетний театр «Глобус». Трупа, з якою працював Шекспір, грала свої спектаклі в обох будівлях. П'єси Шекспіра користувалися великою популярністю, а його історичні драми мали ще й просвітницьке значення. Спектаклі розповідали про правління королів Плантагенетів, Ланкастерів і Йорків, але образи, створені драматургом, були близькі й зрозумілі англійцям, його персонажі за характерами були схожі на сучасників, навіть коли це були герої історичних хронік. Великий внесок Шекспір зробив також у розвиток англійської літературної мови.

Тема 5. Монархія Стюартів і Англійська революція 1640–1660 рр.

1. Англія у 1603–1640 рр.: конфлікт між короною і парламентом.

Смерть бездітної Єлизавети I привела на престол шотландську династію Стюартів, і це порушило суспільний консенсус, який склався в Англії у XVI ст. Яків I (1603–1625) у силу свого походження й виховання на французьких монархічних традиціях дотримувався інших поглядів на природу королівської влади, ніж ті, що закріпилися у суспільній свідомості англійців у часи Тюдорів. На його думку, оскільки влада монарха має божественне походження, то король стоїть над законом і парламентом і несе відповідальність лише перед Богом, а піддані мають беззаперечно коритися своєму монархові. Яків I спробував правити згідно зі своїми абсолютистськими переконаннями, але майже одразу наштовхнувся на несприйняття його політики з боку англійців. Для Англійського королівства вже стала звичною практика, коли монарх спирається на Палату громад і, відповідно, дослухається до її думки. Це принципове розходження позицій наклало відбиток на правління Якова та його наступника, сина Карла I. Весь час перебування перших Стюартів на англійському троні

супроводжувався постійними конфліктами з парламентом, що негативно позначилося на всіх сторонах життя королівства і врешті-решт призвело до початку Англійської революції 1640–1660 рр.

Основним приводом до конфліктів було фінансове забезпечення корони, оскільки у XVII ст. традиційне джерело наповнення скарбниці за рахунок сеньйорально-васальних стосунків більше не забезпечувало потреби монархії. Яків був змушений звертатися до парламенту з вимогою додаткових коштів, але у відповідь отримав вимогу обговорення внутрішньої та зовнішньої політики короля. Він категорично відмовився і розпустив парламент. Надалі король намагався, коли це було можливо, правити без парламенту, а зростаючі фінансові потреби задовольняв за рахунок незаконних, з точки зору парламентарів, податків, як-то: примушування землевласників до «добровільних» пожертв, запровадження нових митних зборів, продаж монополій на певні види діяльності, реанімація феодалських платежів. Така політика погіршувала економічний клімат у державі і викликала невдоволення буржуазії. До подібної практики був змушений вдаватися і Карл I, оскільки він ще більше за батька конфліктував з парламентом.

У релігійній сфері Стюартам також не вдалося утримати ситуацію. На початку XVII ст. невдоволення пуритан (англійських кальвіністів) «королівською» Реформацією вирвалося нарешті на поверхню суспільного життя. Публічній дискусії початок поклав прихід до влади династії з Шотландії, де перемогла пресвітеріанська церква. Але Яків чудово розумів, які небезпеки для монархії приховує у собі децентралізована кальвіністська церква. Натомість англіканська церква з королем на чолі й збереженою системою єпископату вкладала у руки монарха надійний інструмент впливу на суспільство. «Немає єпископа – немає короля», – наголошував Яків I. Про свої симпатії він виразно висловився під час диспуту з релігійних питань у Гемптон-Корті (1604). Водночас король підтримав ідею створення нової редакції Біблії («Біблія короля Якова»), яка вважається пам'яткою англійської прози.

Англійські католики теж покладали надії на нового короля – сина Марії Стюарт і онука Марії де Гіз. Але Яків не ризикнув пом'якшити їхнє становище і не зрівняв у правах з прихожанами-англіканами. Ситуацію погіршила спроба радикальних католицьких кіл здійснити замах на короля і парламентарів (Пороховий заколот 1605 р.), що сприяло радикалізації антикатолицьких настроїв у суспільстві. На середину XVII ст. в Англії чітко окреслилися три протестантські течії: офіційна англіканська церква; пуританство, яке виступало за ліквідацію церковної ієрархії і децентралізацію церковного управління; індепенденти (радикальні пуритани), що виступали за повну автономію релігійного життя громад. У роки Англійської революції ці релігійні течії стануть маркерами антагоністичних політичних таборів.

Наростанню суспільної кризи у першій половині XVII ст. сприяла зовнішня політика Стюартів, яка також не відповідала суспільним настроям. Яків I уклав непопулярний мир з Іспанією і не поспішав очолити табір протестантських країн під час Тридцятилітньої війни. Його сину Карлу I не вибачили невдалу експедицію на допомогу гугенотам французької Ла-Рошелі, а

також шлюб з французькою принцесою, палкою католичкою Генрієттою-Марією.

Важливим наслідком політики перших Стюартів стала активізація колонізаційних процесів. Бажаючи позбутись економічних обмежень і релігійних переслідувань з боку Стюартів, цілі громади англійців-пуритан вирушали через Атлантику до Нового Світу. На північноамериканському узбережжі виникало все більше поселень англійських колоністів. У 1620 р. з Плімута вирушив корабель «Мейфлауер», на якому було трохи більше ста осіб. Під час плавання 41 колоніст підписав «Мейфлауерську угоду» – декларацію з викладенням основних принципів, на яких будуватиметься життя їхньої колонії. Американська історіографія вважає, що від цього документу бере початок американська конституційна практика, а «батьки-пілігрими» шануються як засновники сучасних США.

Правління Карла I (1625–1649) ще більше поглибило конфлікт між Стюартами і суспільством. Він мав ті самі переконання, що й батько, але був не схильний до компромісу. Парламент також більше не шукав порозуміння, а боровся за збереження своїх прав. Палата громад, маючи досвід протистояння з Яковом, дозволила збирати мито на користь корони лише впродовж одного року, а не на весь час правління, як це було зазвичай. Як і батько, Карл розпускав «неслухняні» парламенти, але через брак грошей був змушений знову оголошувати вибори. І кожного разу новий парламент починав з того, що вимагав від короля підтвердити вірність традиціям і не збирати податки без парламентського дозволу. Але у Карла не було інших джерел фінансування. Він не лише запроваджував примусові позики, але й застосовував репресії до тих, хто відмовлявся їх сплачувати.

У 1628 р. Палата громад ухвалила «Петицію про права», в якій виклала перелік порушень Карлом традицій королівства і наголосила на неможливості кидати людину до в'язниці інакше, ніж за вироком суду. Карл був змушений підписати документ. Але це не послабило напруги між інституціями, оскільки наступного року король розігнав парламент і «забув» про свій підпис. Конфліктні ситуації між короною і парламентом потягли за собою дискусії щодо співвідношення прав монарха і верховенства закону. Правники обох сторін шукали аргументи для підкріплення власних позицій, і одним з аргументів парламентської сторони була «Велика хартія вольностей». Таким чином, документ XIII ст., використаний для підтвердження прав англійського народу, отримав друге життя у Новий час і сприяв розвитку парламентаризму. Боротьба з королем призвела також до утворення першої парламентської опозиції. Її лідери Джон Пім і Джон Гемпден стануть парламентськими очільниками під час першого етапу революції. Заарештований за принципову позицію щодо незаконності монарших поборів та релігійних переконань, Джон Еліот помре у Тауері.

У XVII ст. суспільство не мало інших майданчиків для дискусій та обстоювання своєї позиції, крім Палати громад, чим і скористався Карл: у 1629 р. після чергової акції непокори він розігнав парламент і наступні 11 років (1629–1640) правив одноосібно. Це стало можливим тому, що Англія не

утримувала армію і не вела у цей час війн, а зовнішня економічна кон'юнктура була сприятливою. Королю загалом вистачало тих фінансів, які він міг зібрати в державі (у тому числі за допомогою незаконних податків), не вдаючись до парламентських субсидій. Але ситуацію зруйнувала спроба запровадити у Шотландії англіканську церкву. Це викликало там величезне обурення, яке вилилося у т. зв. «Єпископські війни» (1639–1640). Вже перші сутички виявили слабкість англійського короля, який не мав належної армії. Але отримати необхідні кошти на її створення без згоди парламенту він не міг.

У квітні 1640 р. Карл був змушений зібрати парламент, який сам через три тижні і розпустив, оскільки депутати перед тим, як виділити субсидії, почали вимагати підтвердження вольностей і прав громад (Короткий парламент). Але оскільки ситуація на півночі ставала все загрозовішою, Карл через кілька місяців був змушений знову звернутися до парламенту, який отримав назву Довгого (1640–1653). Його скликання вважається початком Англійської революції 1640–1660 рр.

2. Причини і характер Англійської революції 1640–1660 рр., розстановка сил. Причини, які призвели до початку Англійської революції, склалися з комплексу проблем економічного, політичного, ідеологічного характеру.

Конфлікти короля і парламенту, намагання корони обійтись у фінансовій політиці без представницької установи були серйозним каталізатором суспільної напруги і привели до кризових явищ в економіці. Запровадження незаконних, на думку англійців, поборів, продаж монополій на певні види діяльності лояльним до корони особам гальмували економічні процеси. Політика Стюартів у галузі оподаткування увійшла у непримиренне протиріччя з інтересами економічно активних прошарків суспільства. Особливо збурило англійські буржуазні кола т. зв. «корабельний податок» – поширення Карлом I стягнення коштів, які зазвичай сплачувало населення приморських графств на боротьбу з піратством, на внутрішні райони королівства (1635). Оскільки податок не був санкціонований парламентом, то його стягнення викликало різку протидію: Джон Гемпден принципово відмовився сплатити 20 шилінгів і був засуджений. Його справа набула значного розголосу і викликала зростання суспільного невдоволення. Значний резонанс мала спроба реанімувати феодальні платежі, зокрема запровадження практики обов'язкової купівлі феодальних титулів особами, які досягали певного майнового становища. Так, Яків I запровадив титул баронета, за який потрібно було сплачувати кошти короні, а також залишив за собою право опіки над малолітніми спадкоємцями та право дозволу на одруження спадкоємців, за що також вимагав гроші.

Невдала економічна політика Стюартів породила у суспільстві гостру дискусію щодо природи королівської влади, прерогатив монарха, прав і вольностей англійського народу. Абсолютистські погляди Якова і Карла увійшли у різке протиріччя з традиціями, за якими жило Англійське королівство, а небажання монархів шукати компроміс загострило ситуацію. Парламент, який у XVI ст. займав підпорядковане становище по відношенню до

короля і був надійним інструментом у руках Тюдорів, при Стюартах відчув свою силу. Палата громад, яка була виразником настроїв молодого англійської буржуазії та джентрі (дрібнопомісного дворянства), розпочала запеклу боротьбу з абсолютистськими тенденціями, що для цих суспільних груп мала значення боротьби за вільну економічну діяльність. Неможливість донести до монарха власну точку зору змусила парламент революціонізуватися і висунути претензії на політичну владу, а гасло «Немає податків без представництва» перетворилося на його девіз.

Ситуацію загострювало релігійне протистояння у суспільстві. Англійська Реформація призвела до формування двох таборів незадоволених її результатами: католиків і протестантів-дисентерів. За таких обставин від монархів вимагається поміркованість і обережність у чутливих питаннях віри, але церковна політика Стюартів спровокувала протистояння. Пуританська ідеологія, яка не мала значної кількості прихильників у традиційному англійському суспільстві, тим не менш виявилася співзвучною настроям буржуазії, що призвело до формування у Палаті громад досить стійкої пуританської опозиції. Водночас при дворі, серед аристократії, яка монополізувала політичну владу у королівстві, більшість належала до англіканства. Влада не зуміла ліквідувати антагонізм між офіційною церквою та пуританами, а також не зрозуміла суспільної ваги останніх.

Протистояння у релігійній сфері вплинуло на зовнішню політику королівства. У суспільній свідомості англійців боротьба з католицькими державами – конкурентами Англії – ототожнювалася з боротьбою з католицизмом, а англійських католиків і тих, хто їм симпатизує, вважали внутрішніми ворогами королівства. Англійське суспільство, яке звикло вважати головною метою зовнішньої політики підтримку табору протестантських країн Європи, було впевнене, що Яків I і Карл I занедбали цю справу. Натомість тісні стосунки з Іспанією та Францією, яких дотримувалися Стюарти, розглядалися під кутом зору зради англійських інтересів. Отже, ранньобуржуазне англійське суспільство в особі парламенту і корона в особі Карла I Стюарта практично зі всіх принципових питань зіткнулись у непримиренних протиріччях, які не зуміли розв'язати шляхом компромісу. Сплетіння всіх цих причин призвело до революційного вибуху 1640–1660 рр.

Англійська революція середини XVII ст. за своїм характером була буржуазною, оскільки під час боротьби корони і парламенту вирішувалися завдання ліквідації феодальних пережитків у політиці та економіці. Рушійними силами у протистоянні з абсолютистськими намірами короля були ті прошарки і соціальні групи, які активно втягувались у буржуазні відносини. На боці парламенту виступили джентрі, йомени, купецтво, фінансисти, інші категорії міського населення, що переважно належали до економічно розвинутих південних і східних регіонів Англії, морських портів і великих міст. Було дуже важливо, що парламент підтримали лондонці, що позначилося на подальшому перебігу подій. Карла I підтримала передусім земельна аристократія, зацікавлена у збереженні феодальних привілеїв, які їм забезпечувала королівська влада, а також орендарі, залежні від своїх лендлордів. У

географічному відношенні лояльність королю зберігали північні й західні графства та Уельс.

Політичне та економічне протистояння прикривалося релігійними гаслами, що загалом було характерною ознакою для суспільних рухів XVII ст.: роялістські сили переважно належали до офіційної англіканської церкви, католики також були на боці короля; опозицію короні очолювали пуритани. Під час розгортання революційних подій за роялістськими силами закріпилася назва «кавалерів», а їхніх опонентів називали «круглоголовими» через характерну коротку зачіску пуритан. Водночас, хоча прибічників парламенту звикли ототожнювати з пуританами, це характеризує швидше політичні погляди певної частини населення, ніж релігійну приналежність. Поділ між таборами за релігійними поглядами був досить умовним і не відображав усієї складності ситуації в Англії.

Революція в Англії пройшла через декілька етапів: мирний період (1640–1642), перша (1642–1646) і друга (1648–1649) громадянські війни, які закінчилися стратою Карла I, добу індепендентської республіки (1649–1653) і протекторат Олівера Кромвеля (1653–1658). Закінчилася революція кризою режиму протекторату і реставрацією династії Стюартів (1658–1660).

3. Мирний період революції. Перша і друга громадянські війни.

Перші два роки революції протистояння не виходило за межі суперечок між Палатою громад і королем. Парламент намагався відновити «традиційні порядки», порушені Стюартами. Натомість Карл, йдучи на словах на поступки, планував захопити Лондон і розправитися з непокірною інституцією. Це сприяло радикалізації настроїв у парламенті й змусило його вдатись до конституційних реформ, спрямованих на обмеження королівської влади. Поступово Довгий парламент ліквідував або взяв під свій контроль усі установи, за допомогою яких Карл здійснював одноосібне правління, найодіозніші королівські посадовці (граф Страффорд та архієпископ Лод) були репресовані. Загострило ситуацію католицьке повстання в Ірландії проти англійського панування (1641). Карл був змушений знову звернутися до палати громад з проханням про військову субсидію для його приборкання, і це викликало нове загострення у стосунках корони і представницького органу. Парламентарі не були впевнені, що отримавши такий грізний інструмент, як армія, Карл не застосує її проти них.

Протистояння з королем виявило різні позиції всередині Палати громад. Якщо у перші місяці революції депутати були загалом одностайні у своїй боротьбі за політичні права, то згодом виявилися розходження між поміркованим крилом і радикально налаштованою пуританською опозицією. Помірковані сили й у парламенті, і у суспільстві були налякані радикалізмом і безкомпромісністю, з якими пуританські лідери відстоювали власну позицію, тим більше, що пуританське населення становило в Англії меншість. Свідченням зміни симпатій у Палаті громад було голосування за «Велику Ремонстрацію», яка містила перелік усіх зловживань Карла за час його одноосібного правління. У 1641 р. «Велика Ремонстрація» була ухвалена з

превагою всього в 11 голосів, хоча ще рік тому роялістськи налаштовані депутати склали менше третини парламентарів.

Подальше загострення спровокував сам Карл, який вирішив використати розходження серед парламентарів на свою користь і заарештувати п'ятьох лідерів опозиції. Але попереджені депутати встигли сховатись, і Карл нічого з цим зробити не міг, що наочно продемонструвало слабкість монархії. Не бажаючи остаточно втратити контроль над країною, король залишив Лондон, переїхав на північ і розпочав мобілізацію прибічників. 22 серпня 1642 р. над дахом королівського замку у Ноттінгемі був піднятий королівський штандарт, що означало офіційне проголошення війни.

Обидві сторони почали готуватися до збройного протистояння – приступили до створення армій. На початку боротьби сили сторін були приблизно рівними, навіть з деякою перевагою корони. Хоча Карлу не вистачало фінансових ресурсів, але серед роялістськи налаштованого дворянства було багато тих, хто мав досвід континентальних війн, що надавало королівській стороні певних переваг. Натомість парламент не був обмежений у коштах, але його армія формувалася з ополченців і найманців. Крім того, значною проблемою був сам факт війни з власним монархом – ніхто не знав, що з ним робити у випадку перемоги. Тому в перших наказах парламенту йшлося лише про повернення короля до столиці. Депутати розраховували на те, що у кінцевому підсумку сторони зможуть домовитися.

У ході першої громадянської війни проявився військовий талант депутата від Кембриджа Олівера Кромвеля, який разом з очолюваним ним загоном «залізобоких» забезпечив перемогу парламентських військ у битві при Марстон-Мурі (1644). Ця подія висунула його на перші позиції серед лідерів пуританського крила. Кромвель наполіг на реорганізації збройних сил парламенту, і взимку 1644–1645 рр. була сформована нова 22-тисячна армія. Вона розбудовувалася на тих самих засадах, на яких Кромвель створив свою кавалерію «залізобоких»: в армію могли вступити усі бажаючи без огляду на їхні переконання, соціальний статус чи конфесійну приналежність. Внаслідок такої політики до війська парламенту потрапила значна кількість пуритан і представників інших радикальних протестантських течій, яких відрізняла залізна дисципліна, фанатична віра у свою справу. Їм не були притаманні конформізм чи невпевненість в обраному шляху.

Реорганізована парламентська армія отримала переконливу перемогу у червні 1645 р. у вирішальній битві першої громадянської війни при Незбі. Карл більше не міг відновити свої сили і у травні 1646 р. здався шотландцям, розраховуючи залучити їх на свій бік. Але за 400 тис. фунтів «відшкодування» шотландці передали Карла парламенту. Це завершило першу громадянську війну, і більшість поміркованих парламентарів подальшу боротьбу вважали зайвою.

Результат війни цілком влаштував помірковану частину англійського парламенту, яка виражала інтереси джентрі, купців, фінансистів. За цей час Палатою громад була ухвалена низка законів, які санкціонували перерозподіл земельної власності в інтересах джентрі. Закономірно, що парламентарі, які

отримали зиск від цього, були зацікавлені у збереженні статус-кво і не прагнули поглиблення протистояння. Вони чекали від Карла поступок, які б дали змогу забезпечити в подальшому баланс сил між Карлом і парламентом з домінуванням останнього. Але король не бажав компромісу. Він обрав тактику інтриг і ведення перемовин з усіма проти всіх і остаточно втратив довіру і парламенту, і суспільства. Водночас відмова Карла від компромісної угоди з парламентом виявилася поразкою для поміркованого крила останнього.

У Палаті громад почало набирати силу крило, яке виступало з набагато радикальнішими ідеями. Його представників називали індепендентами на відміну від загалом поміркованих пресвітеріан. Хоча більшості індепендентська група у Палаті громад не становила, її прихильники переважали в «Армії нового зразка». Адже значна кількість тих, хто записався до її лав, йшли воювати не за платню (дрібні фермери і ремісники могли повністю забезпечити себе), а за ідеї. Вони розглядали себе скоріше як вояків Бога і Божої справи, аніж як солдатів парламенту, і керувалися передусім ідеєю релігійної свободи та віротерпимості, а також впевненістю у вірності обраного шляху та у своїй високій місії. Серед солдатів та нижчого офіцераства були представники різних сект, у тому числі *левелерів* (англ. *level* – зрівнювати), які виступали за ліквідацію монархії та Палати лордів, соціальну рівність усіх членів суспільства, необмежену релігійну свободу та віротерпимість, загальне виборче право для чоловіків, інші громадянські свободи. Таким чином, хоча загалом частка радикалів в англійському консервативному суспільстві була незначною, ідеї левелерів знайшли відгук серед солдатів.

У королівстві не було жодної іншої сили, здатної протистояти «Армії нового зразка», тому контроль над нею надавав тим чи іншим лідерам політичної ваги. Поступово армія, створена для боротьби зі збройними силами роялістів, сама перетворилася на активного гравця на політичному полі. Політизація армії серйозно налякала помірковане крило парламенту, і Палата громад вирішила розпустити її. У відповідь армія виступила як організована політична сила. Категорично відмовившись виконувати наказ про розпуск, армія вирушила на Лондон, перед тим взявши під варту короля. Кромвель, який не підтримував крайніх радикалів, очолив цей рух, розраховуючи, що контроль над армією та над особою монарха допоможе йому у протистоянні з поміркованою частиною парламенту. Але втеча короля з-під варту у листопаді 1647 р. змінила ситуацію.

Інтриги Карла призвели до другої громадянської війни, яка закінчилася повною поразкою монархічних сил. Помірковане крило Парламенту також було послаблене. Усім було очевидно, що Карл ніколи не відмовиться від намірів відновити свої позиції, а отже ситуація у королівстві за його життя не стабілізується. Іншого шляху, ніж суд над королем, Кромвель не бачив. Але для більшості парламентарів особа короля залишалася священною. Внаслідок т. зв. «прайдової чистки» з Палати громад були усунуті усі депутати-пресвітеріани, які прагнули знайти консенсус з королем. Депутатів-індепендентів, які залишились і ухвалили рішення про суд над королем, в Англії почали йменувати «Охвістям» Довгого парламенту. Процес над королем тривав кілька

днів. 29 січня Карлу був винесений смертний вирок, а наступного дня, 30 січня 1649 р., він був страчений.

4. Індепендентська республіка і протекторат Кромвелля. Криза режиму протекторату. Страта короля призвела до встановлення в Англії республіканського ладу з однопалатним парламентом на чолі – індепендентської республіки (1649–1653). Усю владу у своїх руках тримало «Охвістя» Довгого парламенту. З тієї сотні осіб, що вціліли внаслідок «прайдової чистки», засідання відвідували приблизно 50–60 депутатів. Законодавча і виконавча влада формально були розмежовані. Остання належала Державній раді, що повинна була щорічно обиратися парламентом, але фактично три чверті її складу становили знов-таки депутати «Охвістя». Отже, всю владу у державі зосередили у своїх руках декілька десятків осіб. До того ж у Державній раді найбільшим впливом користувалося вище офіцерство на чолі з Кромвелем (гранди). Палата лордів була ліквідована, згодом скасована англіканська церква.

Соціальна база індепендентської республіки була дуже вузькою, оскільки режим був відірваний від основної маси населення і не користувався популярністю. Політика «Охвістя» мала олігархічний характер – півсотні корумпованих депутатів, тісно пов'язані під час революції з фінансистами лондонського Сіті, опинившись при владі, проводили політику передусім в інтересах торгово-фінансової буржуазії та нового дворянства. Останнє значно збагатилося за рахунок конфіскації земель «кавалерів» і за часи революції дуже зміцніло. Суспільство швидко зневірилося у новій владі, яка не виправдала його сподівань і не вивела економіку країни з кризи. По суті, крім вищезазначених суспільних груп, життя інших верств населення значно погіршилося у порівнянні з часами монархії. Англійці очікували зменшення податкового тягара та ліквідації акцизних зборів, за рахунок яких фінансувалась «Армія нового зразка». Але на заваді були інтереси генералітету. «Охвістя», швидко втрачаючи підтримку суспільства, не могло дозволити собі сваритися з грандами.

Одним із завдань генералітету та «Охвістя» була боротьба з поширенням радикальних настроїв в армії та суспільстві. Кромвель придушив виступи левелерів, а військові частини, в яких їхні позиції були особливо сильними, відправив до Ірландії. Так само швидко влада розправилася з іншими радикальними течіями, зокрема *дигерами* (англ. «*to dig*» – копати), які закликали бідняків спільно обробляти общинні землі й розпочали організовувати власні поселення на незайнятих землях. Владна верхівка побоювалася армії й не знала, що з нею робити. Утримання збройних сил вимагало значних коштів, але розпустити армію і позбутися своєї єдиної опори «Охвістя» не могло.

Депутати намагалися тримати збройні сили за межами країни, вирішуючи одночасно і власні економічні інтереси. Тому зовнішня політика «Охвістя» носила агресивний характер. За доби індепендентської республіки та у наступні роки протекторату революційна Англія завоювала Ірландію (1649–1652),

підкорила Шотландію (1650–1651) та об'єднала їх разом з Англією в єдину державу; розв'язала торговельну війну з Голландією, домоглася певних успіхів у боротьбі з Іспанією за колоніальні володіння. Військові витрати погіршували економічну ситуацію, а можливості її виправити «Охвістя» не мало. Тим не менш, воно не бажало випускати владу з рук і всіма силами протидіяло проведенню нових виборів. Коли парламентарі у 1653 р. вирішили законодавчо увічнити своє депутатство, Олівер Кромвель розігнав парламент.

Наступний парламент увійшов в історію під назвою «Бербонського» (від імені депутата Прейзгода Бербона) або «Парламенту святих», оскільки складався з 140 пуританських проповідників і лідерів релігійних громад. Генералітет сподівався, що «святі» не будуть займатися корупцією, а спрямують свої зусилля на виправлення ситуації в Англії. Але невдовзі стало зрозуміло, що серед парламентарів найбільший авторитет отримала група фанатично налаштованих пуритан, які розглядали свою діяльність як свого роду місію, спрямовану на побудову Царства Божого в Англії. Дуже швидко цей «парламент викликав роздратування і у середовищі військових, і у суспільстві. Через п'ять місяців Бербонський парламент був розпущений. Його консервативна частина разом з вищим офіцерством звернулася до Кромвеля з пропозицією взяти владу в свої руки.

16 грудня 1653 р. Олівер Кромвель був проголошений лордом-протектором (вищим захисником) Англії, Шотландії та Ірландії. Юридичне оформлення режим протекторату (1653–1658) отримав у документі, написаному групою офіцерів і названому «Знаряддя управління». Хоча формально Англія продовжувала залишатися республікою, Кромвель отримав диктаторські повноваження. Законодавча влада належала однопалатному парламенту та лорду-протектору. Між сесіями Кромвель мав право видавати накази, які прирівнювалися до парламентських актів. Представницький орган повинен був обиратися на підставі високого майнового цензу (для виборців було обов'язковим мати річний прибуток не менше 200 фунтів стерлінгів). Виконавча влада належала Кромвелю та Державній раді. Остання складалася з восьми цивільних і семи військових діячів, які призначалися пожиттєво. Лорд-протектор контролював внутрішню і зовнішню політику, а також був верховним головнокомандувачем. Таким чином, у революційній Англії встановився режим військової диктатури.

Проте, англійські правлячі кола намагалися забезпечити формальне існування республіканських інститутів, не в останню чергу через необхідність фінансування армії. Експансіоністська зовнішня політика коштувала дорого, і генералітет сам зіткнувся з традиційною проблемою англійських монархів. Кромвель ще двічі ініціював вибори, сподіваючись, що кожний наступний парламент буде лояльнішим за попередній. Але контролювати настрої депутатів виявилось складно, і парламенти були розпущені.

Якихось суттєвих зрушень в економічній сфері протекторат не приніс, Кромвель не дуже опікувався питанням економіки. Зовнішня політика, як і до того, була спрямована на колоніальні загарбання та задоволення інтересів і потреб армії. Англійці у 1654 р. відвоювали в Іспанії острів Ямаїку, а у 1658 р.

захопили порт Дюнкерк у Фландрії, що дало їм змогу нарешті отримати базу на континенті. Але військові видатки були настільки обтяжливими, що навіть фінансисти Сіті, що якраз і збагачувалися на цих війнах, відмовили Кромвелю у кредиті.

Особливе незадоволення суспільства викликала система місцевого управління доби протекторату. Кромвель поділив країну на 11 округів і запровадив інститут генерал-майорів, які їх очолили. Своїм намісникам Кромвель не лише передав широкі повноваження у галузі цивільного і військового управління, але й зобов'язав слідкувати за дотриманням населенням норм пуританської моралі. У країні запанував режим пуританського тиску. Були заборонені традиційні розваги англійців: парі, кінні перегони, боротьба та інші спортивні розваги, азартні ігри, були зачинені паби, заборонені народні гуляння і святкування Різдва. Як наслідок, у суспільстві почали посилюватися консервативні настрої та співчутливе ставлення до монархії, адже Карла I стратили вісім років тому назад, а життя не покращилося.

Перед англійським політикумом гостро постала проблема майбутнього держави. Режим протекторату був повністю сконцентрований навколо особистості Кромвеля, а той наближався до шістдесятиліття. У березні 1657 р. парламент запропонував йому коронуватись як Олівер I. Заснувати власну монархічну династію Кромвель не ризикнув, але схвально сприйняв ідею запровадження спадкового протекторату. У червні того ж року була ухвалена нова конституція країни. Титул протектора Англії, Шотландії та Ірландії був проголошений спадковим у родині Кромвеля. Своїм безпосереднім наступником він призначив сина Ричарда, який і став протектором після смерті батька у вересні 1658 р. Ричард не мав ані політичних, ані військових здібностей для цієї посади і через півроку був змушений піти у демісію. Коли в країні розпочалася боротьба за владу між різними угрупованнями, один із соратників Кромвеля, генерал Монк, звернувся до сина Карла I, який проживав у голландському місті Бреда, з пропозицією коронуватися на певних умовах. Принц Карл погодився й у травні 1660 р. урочисто прибув до Лондона.

Таким чином, Англійська буржуазна революція закінчилася реставрацією монархії Стюартів. Але тепер прерогативи короля були значно обмежені, а фінансова база підірвана. Відновлення інституту монархії не призвело до відновлення феодального землеволодіння й обов'язкових платежів сеньйорам, у тому числі і королю. Розмір і джерела його утримання почав визначати парламент. Отже, свої завдання революція вирішила: в Англії були ліквідовані феодальні пережитки, а економіка отримала могутній імпульс для розвитку на буржуазних засадах. Водночас реакція англійців на реставрацію монархії засвідчила, що у суспільстві існують досить міцні консервативні настрої.

Тема 6. Велика Британія у другій половині XVII–XVIII ст.

1. Режим Реставрації. Виникнення перших політичних партій (торі та вігі). Відновлення у 1660 р. в Англії монархії Стюартів отримало у британській

історії назву Реставрації. Питання конституційного устрою були врегульовані на основі Бредської декларації, яку Карл II (1660–1685) підписав в еміграції. Він обіцяв дотримуватися віротерпимості у релігійних питаннях, співробітничати з парламентом та вирішувати всі суперечливі питання за його допомогою, гарантував амністію тим, хто боровся з його батьком, окрім безпосередньо винних у смерті Карла I. Конвент (установчий парламент) скасував усі рішення Довгого парламенту, ухвалені після початку 1642 р. (тобто формально не підписані Карлом I), а також документи часів республіки та протекторату. Але це не призвело до повернення абсолютистської монархії, оскільки Карл I свого часу під тиском обставин був змушений підписати низку парламентських актів, які обмежували його прерогативи. Було підтверджено виключне право парламенту вотивати субсидії, король вже не міг одноосібно запроваджувати нові податки чи проводити примусові позики.

Фінансове підґрунтя монархії було підірване відмовою Карла від традиційних середньовічних джерел прибутків – права феодалної опіки, розпорядження рицарськими ленами тощо, що приносили короні, крім матеріального зиску, також значний політичний вплив серед дворянства. Феодална власність на землю перетворювалася на звичайну приватну земельну власність. Замість традиційних прерогатив монарха парламент встановив суму, яку щорічно отримував король, та джерела її надходження. Армія була розпущена. Карлу лише дозволили залишити декілька полків як власну гвардію. Цього було недостатньо для боротьби з парламентом, а створити могутню власну армію він не міг, тому що за коштами на її утримання потрібно було звертатися до парламенту. Не були також повною мірою враховані інтереси старої аристократії, яка втратила під час революції свої землі. Найбільші володіння роялістська аристократія повернути собі не змогла, а права на землю нової, протестантської аристократії були підтверджені.

Відновлення монархії свідчило, що Англія втомилася від громадянського протистояння і прагнула стабільності. Найяскравіше панування консервативних настроїв у суспільстві засвідчили вибори до нового парламенту, які Карл II оголосив після коронації. На них провідну роль відігравали джентрі-роялісти, а пресвітеріани вибори програли. За свою лояльність короні цей парламент отримав назву Кавалерського. Але депутати-роялісти не допустили нівелювання здобутків революції: вони встановили чіткі межі королівських прерогатив, остаточно ствердили принцип парламентського контролю за фінансами та запровадили звітність міністрів перед представницьким органом. Крім того, тривала діяльність парламенту (1661–1678) сприяла появі політиків-професіоналів, зародженню політичних партій та реалізації принципу політичного лідерства. Таким чином, суспільство виявило готовність до відновлення монархії, тим більше, що легітимність нового короля не підлягала сумніву. Водночас обмеження монархії законами свідчило, що Англія зробила важливий крок на шляху до ствердження конституційної монархії, а парламент перетворився на основну політичну інституцію держави. Зі свого боку, Карл врахував помилки батька і провадив виважену внутрішню політику, розуміючи, що парламент, який його запросив, може і позбавити корони.

Але поміркованість і консерватизм, які виявили англійці у політичних питаннях, не супроводжувалися консенсусом у конфесійній сфері. У суспільній думці домінувала впевненість, що джерела республіканських настроїв знаходяться у дисидентському середовищі, яке є загрозою стабільності у королівстві. Тому для Кавалерського парламенту, де переважали роялісти-англікани, була характерною повна відсутність толерантності щодо інших протестантів. У 1661–1665 р. було ухвалено низку актів, спрямованих на знищення впливу пуритан та інших дисентерів у суспільстві та на зміцнення позицій офіційної англіканської церкви. Водночас парламент виступив категорично проти спроби Карла пом'якшити становище католиків. Таким чином, спираючись на підтримку держави, англіканська церква зайняла домінуюче положення. Пуританізм перестав впливати на політичне та суспільне життя королівства, втратив характер національної церкви і перетворився на одну із сект.

Зовнішня політика, яка залишалась у руках короля, за доби Реставрації характеризувалася суперечливими тенденціями. З одного боку, дві англійсько-голландські війни (1665–1667, 1672–1674) загалом відповідали інтересам англійської буржуазії, оскільки були спрямовані проти основного конкурента на морських торговельних шляхах. Тим не менше, у суспільній думці ствердилася впевненість, що головним ворогом Англії є абсолютистська і католицька Франція, у той час як сам Карл тяжів до союзу з Людовиком XIV. Англійський король вбачав у добрих стосунках з Францією насамперед можливість отримати фінансову незалежність від парламенту. У 1670 р. між двома королівствами була підписана таємна Дуврська угода. Французький король погодився виплачувати щорічно значні субсидії, а на випадок загострення внутрішньополітичної ситуації на острові допомогти англійському королю військами. Натомість Карл зобов'язався підтримати Францію у війні з Голландією і погодився зі статтями, що дискримінували англійську торгівлю. Крім того, договір містив пункт, який старанно приховувався не лише від суспільства, але й від багатьох вищих посадових осіб: Карл зобов'язався «примиритися» з католицькою церквою, як тільки це «дозволять державні справи».

Французький вектор зовнішньої політики Карла став одним з чинників, який спровокував серйозну політичну кризу в королівстві. Репресивна політика Людовика стосовно французьких протестантів давала наочний приклад, які небезпеки несе у собі правління католицького короля. Англійців непокоїла лояльність Карла до католиків, тим більше, що герцог Йоркський, брат короля і спадкоємець престолу (у Карла не було законних дітей), командував англійського флоту, демонстративно перейшов у католицизм. Ще більше ситуацію загострила друга спроба Карла легалізувати католиків. У 1672 р. він підписав «Декларацію про віротерпимість», в якій проголосив про припинення переслідування нонконформістів і католиків за їхні релігійні вподобання. У відповідь у 1673 р. парламент ухвалив «Акт про присягу» (*Test Act*), який вимагав при вступі на державну посаду складати присягу за англіканським зразком, зректися визнання влади папи римського та основних католицьких

догматів. Герцог Йоркський зробив вибір на користь власних релігійних уподобань і залишив посаду лорда-адмірала. Для суспільства стало зрозуміло, що після смерті Карла корона відійде монарху-католику, не схильному до толерантності та гнучкості. У країні розпочалася антикатолицька істерія, яку ще більше посилювало викриття «папістського заклоту» (1678).

У такій ситуації парламент ініціював слухання щодо іншого спадкоємця престолу, і це викликало розкол політикуму на два табори. Депутатів, які наполягали на позбавленні герцога Йоркського права успадкування корони, почали називати *вігами* (так презирливо прозвали непримиренних пресвітеріан у Шотландії). Вони пропонували передати корону Марії, доньці Якова, яка була протестанткою і вийшла заміж за штатгальтера Голландії Вільгельма Оранського, або незаконнонародженому сину Карла, протестанту герцогу Монмуту. Консервативна частина парламенту вважала за потрібне не порушувати священний порядок успадкування престолу, а прихильників цієї позиції прозвали *торі* (в Ірландії так називали розбійників).

Так питання престолонаслідування, а фактично – питання політичного майбутнього держави – започаткувало процес формування перших політичних партій у Великій Британії. Обидві течії не були політичними партіями у сучасному розумінні цього слова. У них не було організаційної структури, політичної програми, партійної дисципліни. Це були групи політиків зі спільними поглядами на політичні та економічні проблеми, притаманними вузьким колам виборців. У наступному столітті назви торі та віги втратили свій образливий зміст і закріпилися за двома найвпливовішими політичними силами.

Торі підтримували переважно землевласники-сквайри, прибічники англіканської церкви. Вони значно збільшили свої статки за часи Англійської революції й тепер у монархії вбачали гарантії стабільності свого економічного становища і політичного впливу. Торі вважали за необхідне зберегти корону за Стюартами, щоб не порушувати порядок успадкування престолу. Тим більше, що другий шлюб Якова був бездітним, а отже після нього корона повинна була перейти до протестантського подружжя Марії та Вільгельма Оранського.

До вігів належали, з одного боку, представники фінансових кіл, купецтва і пов'язані з ними впливові земельні аристократи, які у зміцненні королівської влади вбачали загрозу своїм політичним та економічним позиціям. Вони не були республіканцями, але виступали за домінуюче положення парламенту в системі державного управління. Погляди вігів поділяла також дрібна міська буржуазія, налаштована досить радикально, а також дисентери. Щоб припинити політичні дебати навколо проблеми престолонаслідування, Карл II розпустив Кавалерський парламент. Але це не вгамувало пристрасті у суспільстві. Король ще тричі оголошував вибори, і в усіх трьох виборчих кампаніях віги отримували переконливу перемогу.

Попри короткий термін роботи, другий парламент доби Реставрації (1679) увійшов в історію завдяки прийняттю документу, який отримав назву «*Habeas Corpus act*» (від лат. слів «Бери тіло...»), з яких починався наказ про доправлення обвинуваченого до суду). Цей документ поширив дію відомої

статті «Великої хартії вольностей» на усіх англійців без винятку та зробив жорсткішими вимоги до її застосування. Відтепер жодного англійця неможна було ув'язнити за рішенням будь-якої посадової особи (навіть короля) без згоди суду. «Habeas Corpus act» є видатною пам'яткою конституційної думки Англії на шляху до ствердження принципів громадянських свобод.

Не дивлячись на негативну реакцію, яку викликала особа герцога Йоркського у суспільстві, Карл зміг не допустити змін у лінії престолонаслідування. Після смерті короля його молодший брат був коронований під ім'ям Якова II (1685–1688). Це не викликало значного вибуху невдоволення, оскільки англійці були впевнені, що потім корона перейде до Марії. Повстання, які підняли маркіз Аргайл на півночі країни і герцог Монмут на півдні, були швидко придушені самим Яковом.

Але суспільний консенсус порушила політика нового короля, стрижнем якої було відновлення позицій католицизму у державі та спроба запровадження абсолютистських методів управління. Яків, порушуючи «Тест-акт», призначав католиків на державні й, що було небезпечніше, на військові посади. Водночас він зажадав збільшення вдвічі чисельності армії. Політика Якова зачіпала інтереси навіть тих суспільних груп, які традиційно вважалися опорою трону. Він масово звільняв з ключових посад представників роялістськи налаштованої аристократії-торі, що відмовлялися порушувати «Тест-акт», оточував себе католиками. Король спромігся зіпсувати стосунки навіть з таким лояльним державним інститутом, як церква, намагаючись передати під католицький контроль процес підготовки духовенства і насаджуючи католицьке керівництво в Оксфорді.

Конфлікт корони і англіканської церкви загострився навесні 1688 р. після того, як Яків спробував примусити прочитати у церквах його «Декларацію про віротерпимість». Майже всі англіканські священники відмовилися. З протестом до короля звернулося семеро єпископів, у тому числі й архієпископ Кентерберійський, за що були заарештовані з формулюванням «за наклеп». Ієрархи англіканської церкви не стали вносити за себе заставу, а тому до початку суду змушені були перебувати у в'язниці. Процес їх доправлення у Тауер перетворився на демонстрацію народної симпатії до англіканських прелатів. Навіть вартіві Тауера опустилися перед ними на коліна. Під час суду з єпископів були зняті всі звинувачення. Цей випадок продемонстрував, що ані високий соціальний статус, ані суспільну значимість особи Яків не вважає перешкодою для організації проти неї репресій, якщо це сприяє реалізації його політики.

2. «Славетна революція» 1688–1689 рр. Розвиток політичної системи Великої Британії у XVIII ст. Невдовзі після коронації Якова II в Англії не залишилося жодної суспільної групи, крім католиків-роялістів, яка б беззастережно підтримувала короля. Проти загрози реставрації католицизму об'єдналися землевласники (лорди і джентрі), міське населення (фінансисти, купецтво, міські низи), духовенство (єпископи і прості священники), солдати і генералітет, чиновники та судді, професори та студенти університетів, юристи.

Правління Якова стрімко втрачало легітимність в очах суспільства: всі міністри, переважна більшість чиновників були призначені з порушенням законів, армія чисельно зростала без згоди парламенту, що не скликався декілька років. Яків зміг зробити неможливе – об'єднати проти себе антагоністичні сили: вігів і торі.

Подальше розгортання подій було пов'язане з народженням у короля сина, що загрожувало ствердженням на престолі католицької династії. Щоб завадити цьому, наступного дня після виправдання єпископів сім найвпливовіших англійських політиків звернулися до Вільгельма Оранського з листом, у якому запросили його прибути у королівство та очолити боротьбу за збереження протестантської церкви в Англії. Діждавшись слушної нагоди, восени 1688 р. Вільгельм висадився на англійському узбережжі й рушив на Лондон, не зустрічаючи збройного опору. Військові частини королівської армії на чолі з командирами переходили на бік Вільгельма. Яків I залишив країну.

Щоб забезпечити легітимну передачу влади, на початку 1689 р. зібрався конвент, який ухвалив запропоновану вігами формулу передачі корони: «Оскільки король Яків намагався скасувати конституцію королівства порушенням первісного договору між королем і народом; оскільки він... порушив основні закони і залишив королівство, то це значить, що він відмовився від управління і таким чином зробив престол вакантним». Оскільки Вільгельм відмовився бути принцом-консортом при своїй дружині, а Марія – коронуватися без чоловіка, було вирішено, що Вільгельм і Марія будуть проголошені королем і королевою.

Свої умови щодо конституційних основ державного управління конвент виклав у «Біллі про права», який був підписаний подружжям без застережень. Документ остаточно закріпив контроль парламенту над короною. Віднині парламент мав скликатися не рідше, ніж раз на три роки. Король без згоди парламенту позбавлявся права тримати військо у мирний час, скасовувати або призупиняти дію парламентських актів, вирішувати фінансові питання. Таким чином, в Англії була встановлена парламентська (конституційна) монархія з обмеженою владою короля, залежною від парламенту, який перетворився на основну політичну інституцію держави. Вільгельм III (1689–1702) і Марія II (1689–1694) були першими англійськими монархами, які отримали корону за згодою парламенту. У 1701 р. був прийнятий «Акт про престолонаслідування», який завершив правове оформлення конституційної монархії в Англії. У ньому визначався порядок успадкування престолу, що виключав нащадків Якова по чоловічій лінії. Після смерті Вільгельма корона повинна була перейти до сестри Марії Анни (бездітної), а далі – до протестантки Софії Ганноверської, онуки Якова I, та її нащадків. Було наголошено на тому, що англійські монархи повинні обов'язково належати до англіканської церкви, керувати королівством у відповідності до законів Англії, які є «природженими правами її народу», і не залишати країну без згоди парламенту.

Смерть королеви Анни (1702–1714) відкрила шлях до престолу Ганноверській династії: Георгу I (1714–1727), Георгу II (1727–1760), Георгу III (1760–1820), Георгу IV (1820–1830) і Вільгельму IV (1830–1837). Тому

XVIII ст. в історії Англії часто називають георгіанською або ганноверською добою. Вона характеризується значними зрушеннями в усіх сферах суспільного життя – політичній, економічній, соціальній, зовнішньополітичній, культурній, ідеологічній тощо. Для Великої Британії XVIII ст. було своєрідним «полігоном», на якому проходили випробування принципи і норми, накреслені у конституційних актах 1689 і 1701 рр. Реальна політична практика вела до розвитку існуючих державних інституцій та появи нових, які забезпечували домінування парламенту.

Зокрема, після «Славетної революції» стало очевидним, що негативне ставлення до Якова II було єдиним пунктом, на якому зійшлися інтереси торі та вігів. Надалі зі всіх принципових питань їхні позиції розходилися. Палкі дискусії точилися у стінах парламенту, продовжувалися на засіданнях міністрів. Тому невдовзі після коронації Вільгельм зрозумів, що формувати уряд краще з однодумців, а для забезпечення парламентської підтримки – з представників партії-переможця, тобто запровадив партійний принцип формування уряду. Виникнення інституту кабінету міністрів, який замінив колишню королівську Таємну раду, дало поштовх реалізації принципу його відповідальності перед парламентом (замість опори на прихильність монарха) та практики призначення лідера парламентської більшості прем'єр-міністром. Першим прем'єр-міністром Великої Британії вважається віг Роберт Волпол, який у 1721 р. був призначений першим лордом скарбниці (з цієї посади бере початок інститут прем'єр-міністра). Коли ж у 1742 р. Волпол пішов у відставку, його кабінет вдався до демісії разом зі своїм головою як такий, що втратив підтримку більшості у Палаті громад.

Таким чином, пристосовуючись до реалій життя, політичні гравці наповнювали теоретичні положення практичним змістом. Втілювати у життя принципи конституційної монархії допомогло те, що перші два короля нової династії більше опікувалися справами власного князівства і мало цікавилися проблемами Великої Британії. Через незнання англійської мови вони спілкувалися зі своїми міністрами латиною, що робило їхню присутність на засіданні кабінету декоративною чи зайвою. Коли у 1760 р. до влади прийшов Георг III, міністри вже звикли обговорювати поточні політичні справи без присутності короля.

Георг III, народжений у Великій Британії і вихований як англієць, вирішив зламати цю систему і повернути королівській владі авторитет і прерогативи, втрачені його прадідом і дідом. У 1762 р. він примусив діючий уряд піти у відставку і сформував новий не з представників парламентської більшості, а на підставі особистої відданості, за що нових міністрів почали зневажливо називати «друзями короля». Дії молодого короля спровокували гостру політичну кризу, символічною фігурою якої став журналіст і парламентар Джон Уїлкс. У своїй газеті «Північний британець» Уїлкс гостро критикував уряд, прем'єра і навіть короля. За свої радикальні виступи він був заарештований, а наклад його видання з критичною статтею – знищений. Суспільна думка розцінила такий крок влади як порушення принципу депутатської недоторканості.

Впродовж наступних декількох років Уїлкс неодноразово піддавався судовому переслідуванню і був змушений емігрувати. Після повернення він знову зазнав арешту. Але виборці Мідлсекса вперто обирали Уїлкса до парламенту. Під час його перебування у в'язниці країною прокотився рух під гаслом «Уїлкс і свобода». 10 травня 1768 р. один з мітингів у Лондоні закінчився сутичкою з військами, під час якої було вбито 7 осіб. Суспільний резонанс, який отримала «справа Уїлкса», у сукупності із зовнішньополітичними невдачами суттєво підірвали позиції короля й сприяли поширенню буржуазного радикалізму.

Таким чином, політика опинилась у центрі уваги суспільства. Політичні проблеми обговорювалися у кав'ярнях, які у XVIII ст. виконували функції своєрідних клубів, на мітингах, на сторінках періодичних видань. Те, що парламентські дебати були закритими для публіки, а позиції депутатів – невідомими, сприяло розгортанню суспільної дискусії про свободу друку. Видавці й репортери намагалися обійти існуючі заборони і поінформувати читачів про парламентське життя. Уїлкс виступив з гострою критикою Палати громад з цього приводу. Радикали створили «Товариство конституційної інформації» та інші подібні організації. Завдяки суспільному тиску депутати були змушені відмовитися від закритості, і наприкінці століття огляд парламентських дебатів на шпальтах газет перетворився на звичне явище.

Розвиток парламентаризму у XVIII ст. виявив також його недоліки. Головним з них було те, що британська виборча система залишалася незмінною з часів Середньовіччя. До Палати громад продовжували обиратися за «формулою Монфора» (по два представники від графства і по два представники від міста), на підставі високого майнового цензу, тому переважна більшість населення не мала свого представництва. Торі і віги, що представляли інтереси відповідно великої земельної аристократії (лендлордів) і торгово-фінансових кіл, не бажали враховувати докорінні соціальні зміни, що відбулися у зв'язку з промисловою революцією, появу нових суспільних груп: промислової буржуазії та пролетаріату. Швидко зростаючі міста продовжували посилати до парламенту двох депутатів, стільки ж посилали і маленькі містечка, яких зневажливо називали «гнилими» або «кишеньковими». Хрестоматійним прикладом є містечко Олд-Сарум, яке належало родині Піттів і нараховувало трохи більше десятка мешканців. Відірваність Палати громад від переважної більшості населення примушувало депутатів обслуговувати інтереси олігархії, сприяло їхній корумпованості, непотизму і політиканству.

3. Соціально-економічні трансформації доби індустріальної революції. В останній третині XVIII ст. у Великій Британії розпочався промисловий переворот – масовий перехід від ручної праці до машинної. Його наслідки були настільки масштабними і призвели до таких докорінних змін, що у науковій літературі часто можна зустріти термін «індустріальна революція», який є дещо ширшим, оскільки враховує і соціальні зрушення. Промисловий переворот знаменував собою кінець доіндустріального суспільства. Велика Британія була першою країною, яка пішла цим шляхом, тому що у другій

половині XVIII ст. у країні були наявні чинники, що зробили цей процес масовим і невідворотним: вільні робочі руки, достатня кількість вільних капіталів і попит на товари масового вжитку.

Наприкінці XVIII ст. завершилася аграрна революція, однією зі складових якої була політика огорожування. Парламент, задовольняючи інтереси англійських лендлордів і сквайрів, охоче йшов їм назустріч і санкціонував своїми актами, нерідко закритими для суспільства, перетворення общинних земель на приватну власність. Ця політика, яка тяглась в Англії вже декілька століть, призводила до втрати селянством своїх земель. Але якщо у часи Середньовіччя феодальна економіка не могла забезпечити роботою всіх селян, що втратили землю, то у ганноверську добу наявність великої кількості вільних робочих рук було одним з основних факторів створення фабрично-заводської промисловості.

Нова справа вимагала значних капіталовкладень. Внаслідок активної колоніальної політики у руках британських буржуа скупчилося досить вільного капіталу, яким вони могли дозволити собі ризикнути. Нові політичні реалії, пов'язані з домінуванням парламенту, сприяли підприємницькій активності і не стримували приватну ініціативу (ліквідація монополій, обмежень, регламентацій, традиційних для феодальної економіки).

Ще одним чинником, який забезпечив активний індустріальний розвиток, було зростання тривалості життя внаслідок поліпшення харчування завдяки запровадженню прогресивних методів ведення сільського господарства, покращення санітарного стану міст та медичного обслуговування населення. Демографічні зміни та швидка урбанізація призвели до збільшення попиту на відносно дешеві товари масового вжитку, що вироблялися за допомогою машин. Таким чином, у другій половині XVIII ст. у Великій Британії склались умови для масового переходу від мануфактурного виробництва, заснованого на ручній праці, до фабрично-заводської промисловості.

Промисловий переворот розпочався у традиційній, а тому найрозвинутішій в Англії текстильній галузі. У 1760–1780-х рр. були винайдені та отримали широке застосування механічна прядка «Дженні» Джеймса Харгрівса, прядильна машина Ричарда Аркрайта, ткацький верстат Едмунда Картрайта тощо. Згодом механізація виробництва захопила й інші галузі. Революційний прорив пов'язаний з ім'ям шотландського винахідника Джеймса Ватта, який сконструював парову машину подвійної дії. Відтепер підприємці могли не зважати на традиційні джерела енергії (сила вітру чи води) і будувати заводи у безпосередній близькості до джерел сировини чи ринків збуту промислової продукції.

Промисловий переворот призвів до докорінних змін у металургійній промисловості, оскільки значно зросли потреби у залізі й особливо у високоякісній сталі, що використовувалися у новій галузі промисловості – машинобудуванні. Швидкими темпами розвивалася транспортна галузь, без якої промисловий переворот був би неможливий. Цей процес відбувався у двох напрямках: розвиток шляхів сполучення і транспортних засобів. У XVIII ст. розпочалося будівництво платних шляхів, побудованих на приватні кошти.

Винайдення твердого покриття доріг ліквідувало залежність подорожування та перевезення вантажів від пори року та погоди. За декілька десятиліть у Великій Британії була створена розвинена транспортна інфраструктура. Це спричинило не тільки економічні, але й суттєві соціальні зміни, зокрема, вплинуло на мобільність суспільства: відтепер з північних графств до Лондона можна було дістатися за добу.

Шосейні шляхи були доповнені системою водних каналів, яка наприкінці XVIII ст. з'єднала найважливіші судноплавні річки в єдину транспортну мережу. Започаткував цю справу Френсіс Егертон, герцог Бріджуотер, прозваний «Герцогом каналу». Він ініціював будівництво Манчестерсько-Ліверпульського каналу, намагаючись здешевити транспортування кам'яного вугілля зі своїх шахт на півночі країни до великих промислових центрів. Потреба у кам'яному вугіллі диктувалася розвитком металургії і машинобудування. Як наслідок, відбулися значні зміни в економічній географії країни, пришвидшився розвиток північних графств, багатих на вугілля. У наступному столітті розвиток транспортних засобів призвів до створення залізниць і пароплавного сполучення.

Промисловий переворот спричинив радикальні зміни не лише в економіці, але й у структурі буржуазного суспільства, покликав до життя нові класи, обумовив нові тенденції в усіх сферах суспільного життя. Велика Британія перетворилася на індустріальну урбанізовану державу. Перший перепис населення, проведений 1801 р. у Сполученому Королівстві Великої Британії та Ірландії, зафіксував, що в Англії проживало 8,3 млн. осіб, у Шотландії – 1,63 млн., в Уельсі – 587 тис., в Ірландії – 5,22 млн. Мешканці міст становили більше половини усіх британців, причому третина проживала у великих містах, у тому числі у Лондоні – 1,1 млн. (третина усього міського населення Британії). Змінилася соціальна структура, з'явилися нові суспільні групи, основними з яких були промислова буржуазія й пролетаріат.

4. Зовнішня політика. Формування Британської колоніальної імперії.

Становлення конституційної монархії змістило акценти у зовнішній політиці Великої Британії. Ця сфера була вилучена з рук короля і перейшла у розпорядження кабінету міністрів, який спирався на Палату громад. Оскільки ганноверська доба пройшла під домінуванням партії вігів, то і зовнішня політика відповідала інтересам у першу чергу торгово-фінансових кіл. Англійська буржуазія намагалася домогтися гегемонії на морських торговельних шляхах і у колоніальній торгівлі, прагнула захопити нові джерела сировини і ринки збуту продукції.

У XVIII ст. Англія зміцнила своє домінування на Британських островах. У 1707 р., за правління королеви Анни, була укладена Унія з Шотландією. Об'єднана держава отримала назву Великої Британії. Шотландський парламент був розпущений, а для його представників було виділено 16 місць у Палаті лордів та 45 – у Палаті громад. Англія за допомогою унії вирішувала передусім зовнішньополітичні проблеми, зокрема, убезпечувала північний кордон. Шотландці від унії отримали економічні преференції. У 1800 р. була укладена

Унія з Ірландією, на підставі якої з 1 січня 1801 р. утворилося Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії. Як і у випадку з Шотландією, для представників сусіднього острова були виділені місця у Палаті громад і Палаті лордів (відповідно 100 і 32), але католики туди допущені не були.

Зовнішня політика Великої Британії у XVIII ст. була підпорядкована колоніальним інтересам. Прем'єр-міністр Вільям Пітт Старший (1766–1768), який був онуком губернатора Мадраса, відкрито проголосив колоніальну експансію офіційною зовнішньополітичною доктриною. У цей час оформились основні принципи, якими британська дипломатія керувалася впродовж XVIII–XIX ст. Велика Британія намагалася будь-що зберегти «європейську рівновагу», тобто не допустити посилення жодної з країн настільки, щоб та становила їй конкуренцію. У XVIII ст. такою країною була Франція, боротьба з якою тривала ціле століття. Інтереси держав перетнулися далеко за межами Європи – у Північній Америці та в Індії.

Проти Франції була спрямована пряма або опосередкована участь Великої Британії в європейських збройних конфліктах, зокрема у Війні за іспанську спадщину (1701–1714), Війні за австрійську спадщину (1740–1748) і Семилітній війні (1756–1763). Причому, якщо у першій війні британська армія на чолі з Джоном Черчиллем, герцогом Мальборо, брала участь у битвах, то надалі уряд намагався уникати безпосередньої участі у відкритих воєнних зіткненнях. Головним методом британської зовнішньої політики стає фінансування суперників Франції, тобто «пошук солдата на континенті». Велика Британія прагнула, щоб Франція загрузла у військових діях в Європі, і з цією метою активно фінансувала її супротивників. Уряд вступав у короткотермінові союзи і розривав їх, коли це було вигідно. Так, у Війні за іспанську спадщину Велика Британія виступила на боці Австрії проти Пруссії, а через декілька років, під час Семилітньої війни, підтримала Фрідріха II проти Австрії. Острівне положення і сильний флот дозволяли Англії не турбуватися за свою безпеку.

Поки Франція брала участь в європейських збройних конфліктах, Велика Британія воювала з нею на морі та у колоніях. Завоювання Індії здійснювалося британською Ост-Індською компанією, що мала власні флот і армію й за підтримки уряду витискала французів з їхніх володінь. Після перемоги військ компанії на чолі з Робертом Клайвом у битві при Плессі (1757) Британія захопила Бенгалію та встановила контроль майже над усією Індією. Одночасно Британія намагалася відвоювати у Франції Канаду.

Тріумфом зовнішньої політики Великої Британії був 1759 р. – «Рік перемог»: англійський флот на чолі з адміралом Хоком розбив французький флот у затоці Кіберон, британські війська захопили Квебек, а наступного року французи залишили Монреаль. Метрополія, зайнята у Семилітній війні, допомогти французьким колоністам не могла. Невдовзі Франція повністю залишила Канаду, а в Індії змогла зберегти у своїх руках лише п'ять портових міст. За умовами Утрехтського (1713) і Паризького (1763) мирних договорів до Британії перейшли Канада, Флорида, декілька островів Вест-Індії, острів Менорка і «ключ від Середземномор'я» Гібралтар. Разом з Індією та

північноамериканськими колоніями ці території склали велику колоніальну імперію. Все східне узбережжя Північної Америки знаходилось під контролем британців. Велика Британія отримала також значні торговельні преференції, зокрема право завозити рабів у південноамериканські колонії Іспанії.

Але невдовзі від імперії відкололась її найрозвинутіша частина. 13 північноамериканських колоній, заселених вихідцями з Британських островів, були незадоволені політикою метрополії, яка стримувала їхній економічний розвиток. Уряд проводив по відношенню до колишніх співвітчизників звичайну колоніальну політику. Губернатори, яких призначала метрополія, мало цікавилися інтересами колоністів. Право монопольної торгівлі не дозволяло останнім вести комерцію з іншими державами. На їхні плечі уряд намагався перекласти свої військові видатки, запроваджуючи нові податки і збори. У 1773 р. група колоністів на знак протесту викинула з кораблів Ост-Індської компанії у море вантаж чаю, на що уряд відповів репресивними заходами.

Протистояння з метрополією вилилось у Війну північноамериканських колоній за незалежність (1775–1783). Повсталі розірвали стосунки з метрополією і проголосили утворення Сполучених Штатів Америки (1776). Допомогу колоністам надали Франція, Іспанія, Голландія – традиційні суперники Великої Британії у боротьбі за світову гегемонію. Ці події спровокували посилення національного руху в Ірландії, де місцеве населення почало утворювати озброєні загони волонтерів для боротьби з англійським пануванням. Позиції Лондона послабила внутрішньополітична криза, пов'язана зі спробою Георга III обмежити прерогативи парламенту. Війну з північноамериканськими колоніями Велика Британія програла і була змушена визнати США.

На цей час припадає початок колонізації Австралії. Капітан Джеймс Кук у 1770 р. дослідив її східне узбережжя і назвав його Новим Південним Уельсом, а також повідомив Лондон про можливість заснувати там колонію. Уряд вирішив зробити новий континент місцем заслання засуджених за тяжкі злочини (до того каторжників відправляли до північноамериканських колоній). У 1778 р. сюди була відправлена перша партія колоністів, а капітан Артур Філіп став першим губернатором колонії. Таким чином, колоніальна експансія Великої Британії долучила до англомовного світу Австралію, а з початку XIX ст. – і Нову Зеландію.

На межі XVIII–XIX ст. Велика Британія була втягнута у Наполеонівські війни. Наполеон Бонапарт, прийшовши до влади у революційній Франції, намагався ствердити свою гегемонію на континенті. Це загрожувало підірвати позиції Великої Британії, яка завдяки острівному положенню, передовій політичній системі, промисловому перевороту, агресивній колоніальній політиці і сильному флоту перетворилася на наймогутнішу державу – «володарку морів». Але сухопутної армії у держави не було. Спочатку Лондон, вірний своїй тактиці, намагався воювати руками союзників на суходолі, беручи участь лише у морських битвах.

Британський уряд виступив ініціатором і фінансистом майже всіх антинаполеонівських коаліцій. Найзначнішу перемогу британський флот на чолі з Горацио Нельсоном здобув у Трафальгарській битві (1805), в результаті якої було знищено франко-іспанський флот, натомість англійці не втратили жодного корабля. Ця перемога змусила Наполеона відмовитися від планування експедиції у Британію. У 1806 р. французький імператор запровадив «континентальну блокаду» Великої Британії: примусив країни, залежні від Франції, закрити свої порти для англійських кораблів та припинити торговельні відносини зі Сполученим Королівством. У відповідь Лондон вдався до політики «контрблокади». Британці почали зупиняти у морі кораблі інших держав та конфісковувати французькі товари або ті, що везли у Францію.

Політика «контрблокади» призвела до дипломатичних ускладнень з іншими країнами, у тому числі зі США. Особливо обурював американців той факт, що 6 тис. їхніх моряків із захоплених суден були примушені служити на англійських кораблях. У війні зі США (1812–1814) Британія спромоглася взяти реванш за попередню поразку, а у 1814 р. її армія навіть захопила і пограбувала Вашингтон. Але європейські справи не дали змоги Лондону розвинути успіх. У грудні 1814 р. було укладено договір, в якому Велика Британія знову визнала США. Це дало можливість Сполученому Королівству сконцентрувати зусилля на заключному етапі боротьби європейських держав з Наполеоном. Англійські збройні сили на чолі з Артуром Уелслі, герцогом Веллінгтоном взяли безпосередню участь в останній битві з Наполеоном при Ватерлоо (1815). Під час Віденського конгресу (1814–1815), який вирішував питання післявоєнного устрою Європи, британська дипломатія домоглася закріплення за Лондоном Мальти, Іонічних островів, Цейлону та Капської колонії в Африці. Таким чином, на початок ХІХ ст. Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії перетворилося на могутню колоніальну державу, а поразка Франції закріпила його економічне домінування серед європейських держав.

5. Англійська культура георгіанської доби. На ХVІІІ ст. у Європі припадає доба Просвітництва, яка знаменує собою перехід від релігійного світогляду до «культу розуму», за допомогою якого вчені намагалися пояснити природні явища і суспільні процеси. В Англії під впливом революційних процесів попереднього століття нові ідеї зароджуються раніше. Зокрема, у витоків теорії суспільного договору, яку розробляли вчені-просвітники, стоїть Томас Гоббс (1588–1679). Він вважав, що всі люди від народження вільні й мають однакові права. Для того, щоб не перебувати постійно у стані війни «всіх проти всіх», люди мають добровільно об'єднатись і добровільно обмежити свої права, делегуючи владу державі. Для ХVІІ ст. погляди Гоббса мали революційний характер. Раннє англійське Просвітництво представлене також постаттю Джона Локка (1632–1704), який узагальнив досвід революційної Англії. Він висунув ідеї правової держави, громадянського суспільства, першим запропонував теорію поділу влади на гілки, а також теорію правової держави.

Ідеї Локка здійснили великий вплив на представника шотландського Просвітництва Девіда Юма (1711–1776), який зробив вагомий внесок у

розвиток філософської та економічної думки, історії та публіцистики. Юм вважав, що відносини між особистістю і суспільством повинні приносити користь обом сторонам, забезпечувати стабільний розвиток держави і добробут громадян. Девід Юм був представником сенсуалізму (напрямок філософії, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід), але водночас наполягав на тому, що до кожного знання потрібно ставитися скептично, і таким чином заперечував можливість пізнання світу. У 1752 р. Товариство адвокатів Единбурга обрало Юма зберігачем своєї бібліотеки (суч. Національна бібліотека Шотландії), що спонукало вченого до створення багатотомної праці «Історія Англії», в якій він приділив особливу увагу правлінням королів-Стюартів і революційним процесам. Іншим провідним істориком доби був Едвард Гіббон (1737–1794), праця якого «Історія занепаду і руйнування Римської імперії» стала взірцем для багатьох поколінь наступних істориків.

Економічна думка доби представлена ґрунтовною працею шотландського вченого Адама Сміта (1723–1790) «Про природу і причини багатств народів» (1776). Учений розглянув нове буржуазне суспільство з точки зору економіста, описав його основні категорії, дослідив економічну історію західноєвропейських держав, вивів теорію вартості і розподілу прибутків, обґрунтував необхідність вільного ринку, конкуренції тощо. Праця Сміта поклала початок економічній теорії як науковій галузі. На межу століть припадає творчість засновника теорії утилітаризму філософа Джереми Бенґама (1748–1832).

У добу Просвітництва під впливом індустріальної революції особливе значення набуває розвиток фізико-математичних і природничих наук, зароджуються технічні науки. Дослідження все частіше проводяться з практичних міркувань. Це цілком співпадає з основними постулатами доби: дослідження різних сторін людського буття тягне за собою намагання використати отримані знання в інтересах самої людини. Особливо швидко розвивалася механіка, і це дозволило Англії в останній третині XVIII ст. першій з держав ступити на шлях промислової революції.

Наукові дослідження захоплюють не лише «кабінетних» учених, але й практиків. У другій половині XVIII ст. у Бірмінгемі існував неофіційний клуб, який об'єднав учених, підприємців, винахідників. Його члени збиралися на засідання під час повного місяця, коли було безпечніше повертатися додому, тому клуб почали називати «Місячним товариством». Його членами були: винахідник парової машини Джеймс Ватт (1736–1819) та його бізнес-партнер Метью Бултон (1728–1809); дідусі Чарльза Дарвіна – лікар і натураліст Еразм Дарвін (1731–1802), який досліджував розвиток живих організмів, і Джозайя Веджвуд (1730–1795), дизайнер-кераміст і порцеляновий фабрикант; хімік Джозеф Прістлі (1733–1804), який досліджував кисень; Ричард Еджуорт (1744–1817), винахідник машини для вимірювання земельних ділянок, та ін. «Місячне товариство» було своєрідним інтелектуальним клубом георгіанської доби. Офіційним науковим центром було Лондонське королівське товариство, створене у XVII ст. Його членом був, зокрема, фізик Ісаак Ньютон (1642–1727), один із засновників класичної механіки, автор закону про земне тяжіння.

У XVIII ст. англійськими винахідниками були сконструйовані машини і верстати, які дозволили перейти від мануфактурного способу виробництва до фабрично-заводського. Промисловий переворот розпочався у текстильній галузі завдяки винаходам Джеймса Харгрівса (1720–1778), Едмунда Картрайта (1743–1823) та ін. Робота Томаса Севері (1650–1715), Томаса Ньюкомена (1663–1729) і Джеймса Ватта над створенням парової машини дали промисловості джерело енергії, яке не залежало від сил природи (вітер, вода). Англійський підприємець Ричард Аркرایт (1732–1792) вважається засновником промислового виробництва. Досягнення учених і винахідників XVIII ст. закладали основи бурхливого розвитку науки у XIX ст.

Доба Просвітництва наклала свій відбиток і на розвиток інших напрямів культури. У літературі провідним жанром стає роман. Видатними англійськими романістами доби були Даніель Дефо (бл. 1660–1731), Джонатан Свіфт (1667–1745), Семюел Ричардсон (1689–1761), Генрі Філдінг (1707–1754), шотландець Тобіас Смолетт (1721–1771). Шотландську літературу уславив своїми вільнодумними баладами і віршами Роберт Бернс (1759–1796). Інтелектуальне життя Британії другої половини XVIII ст. проходило під впливом літературного критика, поета, журналіста, перекладача Семюела Джонсона (1709–1784), законодавця літературної моди. Він склав і у 1755 р. надрукував перший в історії «Словник англійської мови», над яким працював майже 10 років.

Продовжувало розвиватися театральне мистецтво. 1728 р. у Лондоні відбулася прем'єра «Опери жебраків» Джона Гея (1685–1732) на музику Йоганна Пепуша (1667–1752). Вона була створена у жанрі «баладної опери» і замислювалася як пародія на модні тоді італійські опери, але стала значною віхою у розвитку англійського сценічного мистецтва. У другій половині століття директором лондонського Друрі-Лейн був видатний актор і драматург Девід Гаррик (1717–1779), який уславився виконанням багатьох ролей у шекспірівських виставах. Він повернув інтерес англійців до видатного драматурга, хоча ставив п'єси у дещо переробленому вигляді, наближаючи їх до просвітницьких ідей. Гаррик застосував новаторські ідеї в облаштуванні сцени.

На ганноверську добу припадає розквіт англійського реалістичного живопису. Видатний живописець Вільям Хогарт (1697–1764) писав картини на побутові теми і створював портрети простих людей (продавщиць, слуг тощо). Біля витоків власне англійського портретного мистецтва стоїть Джошуа Рейнольдс (1723–1792), за ініціативою якого у 1768 р. була створена королівська Академія мистецтв. Видатний англійський художник Томас Гейнсборо (1727–1788) уславився своїми портретами і пейзажами.

В архітектурі ганноверської доби панував класицизм. Будинки знаті створювалися у палладіанському стилі (від імені італійського архітектора XVI ст. Андреа Палладіо), в основі якого лежало запозичення принципів храмової архітектури античної доби. Яскравим представником цього стилю був шотландський архітектор Роберт Адам (1728–1792), який створив відомий Палтні-міст у курортному Баті. Традиції палладіанства творчо розвив Джон Вуд Старший (1704–1754), за проектом якого у Баті побудований комплекс

«Королівський півмісяць». У XVIII ст. розвивається дизайнерська думка. Меблеві майстри Томас Чиппендейл (1718–1779) і Томас Шератон (1751–1806) стають засновниками власних стилів. У георгіанську добу виникає т. зв. «англійський парк» – стиль садово-паркового мистецтва, який характеризується гармонійністю елементів та підкресленням природної краси ландшафту.

Тема 7. Велика Британія у XIX – на початку XX ст.

1. Розвиток парламентської системи Великої Британії у XIX ст. У XIX ст. у Великій Британії відбувалося вдосконалення парламентської системи і пристосування її до нових соціально-економічних умов і суспільно-політичних тенденцій, викликаних індустріальною революцією. Економіка країни швидко розвивалася. Промисловий переворот захоплював усе нові галузі. Завдяки винайденню паротягу в Англії розпочалася транспортна революція. У 1825 р. була побудована перша залізниця Стоктон – Дарлінгтон, а у 1830 р. залізнична колія поєднала великі промислові центри Ліверпуль і Манчестер. Уже на середину століття залізниця з'єднала майже всю країну.

На середину XIX ст. Велика Британія була лідером світової економіки. У країну завозилася сировина, яка перероблялася на британських підприємствах, а імпортувала Англія переважно готові вироби, за що її прозвали «майстернею світу». Частка Великої Британії у світовій промисловості у 1840 р. становила 45%. Наймогутніші комерційний і військовий флоти забезпечували панування на міжнародних торговельних шляхах. Агресивна зовнішня політика британських урядів була спрямована на закріплення першості країни у колоніальних загарбаннях. Потужність британської економіки була продемонстрована на першій в історії Всесвітній виставці промислових товарів, яка була організована у Лондоні 1851 р. Підготовка до її відкриття відбувалася під патронатом особисто королеви Вікторії та її чоловіка принца-консорта Альберта. Для демонстрації здобутків промисловості був побудований величезний павільйон зі скла та металевих конструкцій – «Кришталевий палац», який вразив сучасників як розмірами, так і незвичністю дизайну та конструкторських рішень.

Швидкий розвиток промисловості та пов'язана з ним урбанізація змінили стратифікацію суспільства. Важливим наслідком індустріалізації була поява нових прошарків населення – промислової буржуазії і пролетаріату. Ці суспільні групи не мали представництва у парламенті й не були залучені до політичного життя. Владний союз земельної та фінансової олігархії, який склався у XVIII ст., намагався законсервувати існуюче становище і не допустити реформування виборчої системи, що залишалася незмінною з часів Середньовіччя і не відповідала новим реаліям. Швидко зростаючі промислові центри, такі міста, як Манчестер, Ліверпуль, Бірмінгем, були представлені у Палаті громад такою ж кількістю депутатів, як і невеликі поселення. Структурні зміни у суспільстві перетворили систему «гнилих» містечок на гальмуючий фактор. Ці протиріччя обумовили гостру політичну і соціальну боротьбу, характерну для внутрішньополітичного життя Британії XIX ст. – за

розширення виборчого права, реформу виборчих округів, соціальне законодавство, поліпшення умов праці.

Усі ці проблеми особливо наочно виявилися після закінчення Наполеонівських війн. Ресурси держави були виснажені, а це призвело до погіршення економічної ситуації, що вплинуло на становище всіх прошарків суспільства. У 1815 р. парламент в інтересах земельної олігархії, яку турбувало зниження власних прибутків, проголосував за т. зв. «хлібні закони», які впроваджували високе мито на імпортне зерно. Подорожчання основного продукту харчування боляче відбилося на рівні життя трудящих. Почастішали виступи бідноти. У країні відбувалися багатолюдні мітинги. На підприємства нападали луддити і знищували верстати, через які, на їхню думку, робітники втрачали заробітки. У серпні 1819 р. один з таких мітингів у Манчестері закінчився зіткненням з поліцією, внаслідок якого було вбито 11 осіб (за іншими даними – 15) і декілька сотень поранено. Ці події отримали в народі назву «бойні при Пітерлоо» (мітинг проходив на площі Св. Петра) за аналогією з битвою при Ватерлоо і сприяли радикалізації настроїв.

Країною прокотилася хвиля протестів. Щоб придушити піднесення революційного руху, уряд вдався до репресивних заходів. Було прийнято низку законів, які в суспільстві презирливо прозвали «шість актів для затикання рота»: обмеження на зібрання, право на проведення обшуків та ін. У 1829 р. для підтримання правопорядку було створено поліцію. Але це не знизило народну активність. Головними вимогами, крім економічних, були відміна «хлібних законів» і виборча реформа. Торі, що на початку ХІХ ст. прийшли до влади після майже сторічного домінування вігів, починали втрачати популярність.

У 1820 р. королем став Георг IV (1820–1830), який через недієздатність Георга III з 1811 р. виконував обов'язки регента. Тому першу третину ХІХ ст. в англійській історії часто називають добою Регентства. Новий король ще більше сприяв падінню популярності урядів, сформованих торі, і дестабілізації внутрішньополітичної ситуації через своє скандальне особисте життя. В останні роки його правління торі утримували владу значною мірою завдяки авторитету їхнього прем'єр-міністра герцога Веллінгтона (1828–1830), якого шанували як національного героя. Але навіть консерватор Веллінгтон розумів, що напруга в суспільстві вимагає від влади серйозних кроків. У 1829 р. нарешті відбулася емансипація католиків і вони отримали політичні права. Але знайти вихід зі складного політичного становища, не підриваючи власних позицій, торі, які утримували владу майже чверть століття, не змогли.

Вибори восени 1830 р. принесли перемогу вігам, які свою парламентську кампанію провели під гаслом електоральної реформи. Новий король Вільгельм IV (1830–1837) доручив сформуванню кабінету міністрів їхньому лідеру Чарльзу Грею. Але знадобилося два роки протистояння у парламенті та втручання особисто короля (він заявив у Палаті лордів, що роздасть стільки титулів, скільки необхідно прихильникам реформи, щоб скласти більшість у цьому консервативному органі), щоб нарешті у 1832 р. відповідний білль було ухвалено. Реформа передбачала ліквідувати частину «гнилих» містечок, а від інших обирати по одному депутату, створити нові округи у промислових

центрах та інші заходи. Закон мав обмежений характер і не поширювався на все суспільство. Був збережений майновий ценз і відкрите голосування, що дозволяло впливати на результати виборів місцевій владі. За новими правилами у виборах могли брати участь менше 6% населення Великої Британії. Тим не менше, прийняття першого виборчого закону відкрило шлях для подальшого вдосконалення парламентської системи держави.

Боротьба з домінуванням торі у політиці призвела до оформлення партійної ідеології вігів, яких все частіше почали називати лібералами. Вони взяли на озброєння гасла, які були похідними від засадничого принципу «*laissez-faire*» (фр. «дозволяти робити»), тобто роль держави має зводитися до мінімуму і не заважати підприємцям. Віги домагалися лібералізації багатьох сфер суспільного життя, у тому числі демократизації виборчої системи. Один з вігських лідерів Джон Рассел у 1839 р. заявив у парламенті, що розквіт країни залежить від свободи слова, комерції, політики, релігії. Однією із засадничих вимог, на якій віги будували свою агітацію, було втілення в життя права вільної торгівлі, т. зв. *фритредерства* (*free trade*), що цікавило передусім підприємницькі кола.

У відповідь об'єднувалися й визначалися з власною ідеологічною позицією торі. У 1835 р. новий прем'єр-міністр Роберт Піль видав т. зв. «Тамвортський маніфест», в якому сформулював підвалини діяльності свого уряду і від якого, як вважається, розпочалося перетворення торі на Консервативну партію. Він проголосив необхідність збереження існуючого ладу, виступив проти «непотрібних змін», але пообіцяв виправляти недолугості, якщо це буде потрібно. Ідеологія консерваторів виражала інтереси блоку земельної аристократії та великого капіталу. У 1831 р. торі об'єдналися у клуб, який став відігравати роль координуючого центру консерваторів, як вони самі почали себе називати. Через кілька років подібну організацію створили віги (1836), за якими закріпилася назва лібералів. В Англії розпочався процес ідеологічного та організаційного оформлення політичних партій. Пізніше, у 1860–1870-х рр. вони постануть як структуровані організації і почнуть нагадувати сучасні партії.

Реформа 1832 р. задовольнила незначну частину суспільства, більшість дорослого населення виборчих прав не отримала, тому рух за політичні права у Великій Британії не припинявся. Одним з його проявів якого був чартизм. У 1836 р. за ініціативи Вільяма Ловетта була утворена Лондонська асоціація робітників. Наступного року була вироблена «Народна хартія» – петиція, яка містила 6 вимог, спрямованих на демократизацію британської виборчої системи. Чартисти вимагали запровадження таємного голосування, ліквідацію майнового цензу та ін. Вони стали першими, хто висунув вимогу загального виборчого права (для чоловіків). Чартистські активісти їздили країною і на мітингах збирали підписи під петицією. Першу хартію, під якою підписалося майже 1,3 млн. осіб, парламент відхилив (1839). Національна чартистська організація, створена у 1840 р., збрала під другою Хартією більше 3,3 млн. підписів, але її спіткала така сама доля (1842). Потім була відхилена і третя

петиція, після чого чартистський рух вичерпав себе. Трудящі перейшли до інших форм боротьби за політичні права.

Розширення електоральної бази на підставі реформи 1832 р., навіть таке незначне у масштабах країни, суттєво вплинуло на політичне життя й сприяло посиленню принципу змагальності під час виборів. Ліквідація «гнилих містечок» болісно вдарила по консерваторах, які тепер були змушені вести боротьбу за голоси. Пошук нових електоральних баз і логіка політичної боротьби штовхала їх на шлях, накреслений лібералами. У 1846 р. уряд консерваторів Роберта Піля нарешті скасував «хлібні закони», і це було значною перемогою фрітредерів. У наступні три десятиліття протекціонізм поступився і в інших сферах: були скасовані «Навігаційні акти», запроваджена вільна торгівля цукром, лісоматеріалами та іншими видами товарів.

Водночас не припинялася боротьба трудящих за парламентське представництво та соціальну справедливість, іноді набуваючи досить гострих форм. У 1865 р. була створена Ліга реформ, яка очолила рух за політичні права, відбувалися страйки, мітинги, які іноді закінчувалися зіткненнями з поліцією. Уряди як лібералів, так і консерваторів були змушені дослухатися до цих побажань. У 1867 р. була проведена друга виборча реформа, що дещо знизила майновий ценз. Ця реформа дозволила брати участь у виборах власникам і наймачам будинків або квартир, якщо орендна платня становила не менше 10 фунтів стерлінгів на рік. Таким чином, право голосу отримали громадяни з невеликими прибутками, у тому числі кваліфіковані робітники. У 1884–1885 рр. під тиском виступів британських трудящих уряд вдався до чергового реформування виборчого законодавства, можливість обирати депутатів отримали дрібні сільські орендарі та сільськогосподарські робітники. У 1872 р. було запроваджене таємне голосування. Внаслідок цих реформ майже 60% чоловічого населення тепер могли брати участь у виборах. Наприкінці XIX ст. за межами виборчого права залишилися найбідніші групи чоловічого населення (сини, які мешкали разом з батьками, слуги) і всі жінки.

Боротьба за голоси виборців змушувала уряди звертати увагу на проблеми бідних прошарків населення. І ліберали, і консерватори опікувалися питаннями охорони праці, оскільки умови, в яких працювали робітники, були жахливими, а платня низькою. У 1833 р. була заборонена праця дітей молодше 9 років у текстильній промисловості, через 10 років заборонена праця жінок і дітей у шахтах. Поступово ці норми були поширені на інші галузі промисловості. У 1847 р. був встановлений 10-годинний робочий день для жінок і підлітків, згодом запроваджено посади фабричних інспекторів для стеження за виконанням законів. Таким чином, повільно, але невпинно у Великій Британії впроваджувалося соціально орієнтоване законодавство. У 1870 р. був ухвалений закон про загальну початкову освіту, а наступного року легалізовано діяльність тред-юніонів (профспілок). У 1875 р. було дозволено «мирне пікетування», тобто законодавчо оформлено право на страйк. Наприкінці XIX – на початку XX ст. і ліберали, і консерватори продовжували напрацьовувати базу фабричного і соціального законодавства, не бажаючи втрачати голоси робітництва.

Отже, у XIX ст. у Великій Британії відбувався розвиток парламентаризму і демократії. Держава займала позиції світового економічного лідера, жодна країна не могла скласти їй конкуренції. Цей час зазвичай називають вікторіанською добою, оскільки найбільший розквіт Сполученого Королівства припав на правління королеви Вікторії (1837–1901), останньої представниці Ганноверської династії. Вона отримала корону у 18 років. Її моральні чесноти, щасливе подружнє життя, дотримання у повсякденному житті суворих життєвих принципів сприяли зміцненню інституту монархії у Великій Британії та поверненню поваги до нього з боку суспільства, яка похитнулася за правління Георгів.

2. Британський колоніалізм у XIX ст. Політика «блискучої ізоляції».

У XIX ст. зовнішня політика Сполученого Королівства диктувалася його економікою. Британський колоніалізм мав інтереси практично в усіх куточках земної кулі – Африці, Австралії, Північній Америці, на Близькому і Середньому Сході. Уряди своїм основним завданням вважали забезпечення домінування держави на світових ринках за рахунок посилення колоніальної експансії та стримування конкурентів, основними з яких у XIX ст. були Франція та Росія.

Основним здобутком і головною цінністю британської корони була Індія – невичерпне джерело ресурсів для англійських колонізаторів. Значна кількість британських впливових родин XIX ст. збільшила свої статки за рахунок експлуатації індійських багатств, в англійській мові навіть з'явилося слово «набоб» – так почали називати людей, що швидко збагатіли завдяки колоніальній торгівлі. З Індії до метрополії вивозили сировину, передусім для текстильної промисловості (бавовну), а завозили готові вироби. Це приносило англійським підприємцям колосальні прибутки. Англійці продовжували захоплювати в Індії все нові князівства, долаючи опір місцевого населення. У 1857–1859 рр. було жорстоко придушено повстання сипаїв – солдат-індійців на англійській службі. Проте, уряд зробив відповідні висновки і у 1858 р. ліквідував ненависну індійцям Ост-Індську компанію. Території, підконтрольні британцям, почали вважатися частиною Британської імперії, у британському уряді з'явилася посада міністра у справах Індії. 1 січня 1878 р. Вікторія була проголошена імператрицею Індії.

Володіння Індією відкривало шлях для подальшої експансії вглиб Азії. Були захоплені Бірма, Сінгапур. Спроби Китаю припинити контрабанду опіуму в свою державу призвели до двох «опіумних війн» 1840–1842 рр. і 1856–1860 рр. Слабка Цінська імперія була не в змозі протистояти могутнім європейським державам (у другій війні Велика Британія діяла разом з Францією). Лондон примусив Китай відкрити для вільної торгівлі п'ять портів та анексував Гонконг. Китай фактично втратив статус незалежної держави, його внутрішній ринок опинився під контролем англійських підприємців.

Британський колоніалізм намагався закріпитись у Центральній Азії, у Персії та Афганістані. У першій війні з пуштунськими племенами (1838–1842) Британія зазнала поразки. Наслідком другої війни (1878–1880) було встановлення контролю над кабульським урядом. В Ірані англійські інтереси

перетнулися з російськими. На початку ХХ ст., після тривалих конфліктів, Персія була поділена двома державами на сфери впливу.

Інший вузол англо-російських протиріч зав'язався навколо Османської імперії. Розвиток пароплавства і послаблення Великої Порти зробили Середземне море важливою зоною для торгового мореплавства. Велика Британія намагалася встановити свій контроль над цим важливим шляхом до Індії з огляду на плани будівництва Суецького каналу. У 1838 р. була підписана англо-турецька торговельна конвенція, яка відкрила ринки Османської імперії для Великої Британії. У 1841 р. провідними європейськими державами у Лондоні була підписана конвенція про протоки, яка оголосила Босфор і Дарданелли закритими у мирний час для військового флоту. І надалі британський уряд пильнував, щоб Російська імперія не встановила свій контроль над Стамбулом. У середині століття британська дипломатія зіграла на російсько-турецьких протиріччях і фактично підштовхнула обидві країни до війни. У Кримській війні (1853–1856) Велика Британія, Франція, Сардинське королівство та Османська імперія виступили коаліцією проти Росії, яка зазнала поразки. Британія на певний час позбавилася небезпечного конкурента.

Громадянська війна між Північчю і Півднем у США (1861–1865) примусила британських підприємців шукати нові джерела постачання бавовни для англійської текстильної промисловості. Тому у другій половині ХІХ ст. посилився інтерес до Єгипту. За допомогою великих позик місцевій владі британський капітал все глибше проникав у єгипетську економіку. У 1875 р. хедив (губернатор) Ізмаїл Паша через неспроможність сплатити борги був змушений продати британському уряду свої акції Суецького каналу. Це призвело до встановлення британського контролю над Єгиптом.

В останній третині ХІХ ст. продовжувалася експансія англійського капіталу в Африці. Британія закріпилась у Східній Африці (Судан, Сомалі, Кенія, Уганда). На заході континенту після заборони рабства (1834) британські колонізатори переорієнтувалися на експорт пальмового масла, какао, інших екзотичних товарів. Крім того, імперія була зацікавлена у контролі над південним узбережжям континенту як важливій базі на морському шляху до Індії. Коли ж в Африці знайшли багаті поклади золота та алмазні родовища, інтерес до цих територій зріс у рази. Закріпившись у Капській колонії, британська колоніальна влада планувала створити суцільну смугу з британських володінь від Каїра до Кейптауна. Ідеологом і провідником цих планів був Сесіл Родс, прем'єр-міністр Капської колонії, один із засновників компанії «Де Бірс».

На заваді реалізації цього наміру було існування двох держав колишніх голландських переселенців (бурів) – Республіки Трансвааль і Оранжевої Республіки, які конкурували з англійцями. Протиріччя між ними переросли у відкриті збройні конфлікти. Результати першої Англо-бурської війни (1880–1881) не задовольнили обидві сторони. Під час другої Англо-бурської війни 1899–1902 рр. Велика Британія здобула перемогу і приєднала до своїх володінь обидві бурські держави. Але ця перемога дорого коштувала Сполученому Королівству як у фінансовому плані, так і з огляду на погіршення іміджу:

велика імперія ціною надзусиль і застосовуючи жорстокі методи ведення війни перемогла дві невеликі держави, заселені європейськими переселенцями, а не тубільним населенням. Як це не парадоксально, але перемога в Англо-бурській війні сприяла зміні зовнішньополітичної стратегії Великої Британії.

У переселенських («білих») колоніях Сполучене Королівство проводило іншу політику, ніж у «кольорових», пам'ятаючи про долю своїх північноамериканських володінь. У 1867 р. був ухвалений «Акт про Британську Північну Америку», за яким Канада отримала статус домініону, право формувати власний уряд і фактично перетворилася на федеративну державу. Але вона була позбавлена права проводити власну зовнішню політику, закони, схвалені канадським парламентом, підлягали затвердженню британським генерал-губернатором, а її населення зберігало англійське підданство. Пізніше статус домініону отримали Австралія (1900) і Нова Зеландія (1907), яка з 1840-х рр. активно заселялася англійськими колоністами. У 1910 р. Капська колонія, Наталь, Трансвааль і колишня Оранжева республіка були об'єднані у Південно-Африканський Союз, на який також був поширений статус домініону.

Зовнішня політика Великої Британії по відношенню до європейських держав також диктувалася передусім її колоніальними інтересами. Сполучене Королівство не приєдналося до «Священного союзу», який європейські держави утворили для підтримки міжнародного порядку після закінчення Наполеонівських війн, не брало участі у придушенні національно-визвольних рухів, які у ХІХ ст. охопили багато залежних територій. Навпаки, коли це було вигідно, уряд підтримував спроби інших народів скинути з себе колоніальне ярмо, якщо воно не було британським. Лондон підтримав греків у їхній боротьбі за незалежність, хоча й відмовився від встановлення над Грецією офіційного протекторату через небажання псувати відносини з Османською імперією. Велика Британія визнала незалежність колишніх колоній Іспанії та Португалії у Латинській Америці. Коли у 1830 р. зі складу Нідерландів вийшли південні провінції і утворили Королівство Бельгію, Велика Британія визнала нову державу. Королем Бельгії став Леопольд, якому Вікторія доводилася племінницею.

Головним завданням британської дипломатії майже все ХІХ ст. залишалося підтримання «європейської рівноваги». Лондон не укладав союзи і не входив у блоки, не підписував довготривалих військово-політичних договорів. Для нього набагато важливіше було мати «вільні руки» у проведенні власної зовнішньої політики. У випадку міжнародних конфліктів Велика Британія ставала на бік тієї держави, підтримати яку було вигідно на даний момент. Якщо було потрібно, британська дипломатія діяла на засадах візантійської політики, підштовхуючи сторони до конфлікту та отримуючи дивіденди після його розв'язання. Так, під час Східної кризи 1875–1878 рр. Британія підписала таємні угоди і з Росією, і з Туреччиною, а після закінчення війни остання передала їй острів Кіпр, стратегічне значення якого зросло після початку експлуатації Суецького каналу.

Така політика була можливою завдяки поєднанню декількох факторів. Острівне положення Великої Британії робило її важкодосяжною для іноземної

інтервенції, отже у держави не було потреби утримувати постійну армію. Водночас її флот був наймогутнішим у світі. Британія проголосила своєю доктриною «стандарт двох держав», законодавчо оформлений у 1889 р., за яким її ВМС мали дорівнювати флотам двох найсильніших морських держав. Лідерство у світовій економіці дозволяло Британії досягати поставленої мети.

Ідеологом британської зовнішньої політики ХІХ ст. був Генрі Темпл, лорд Пальмерстон, який у 1830 р. був призначений міністром іноземних справ і до самої смерті у 1865 р. майже безперервно впливав на зовнішньополітичний курс Сполученого Королівства – і як профільний міністр, і під час двох своїх прем'єрських каденцій (1855–1858, 1859–1865). Йому належить відомий вислів, який сформулював мету і засади британської дипломатії: «У нас немає ані вічних союзників, ані постійних друзів, але вічними і постійними є наші інтереси, і їхній захист є нашим обов'язком». Ця політика робила Британію незручним і ненадійним союзником, але відповідала інтересам англійського суспільства, що збагачувалося за рахунок колоніальної торгівлі. У самому Сполученому Королівстві цей курс отримав назву «блискучою ізоляції» і схвально сприймався англійцями. В останній третині ХІХ ст. з'явився термін «джингоїзм» як концентрований вираз крайнього шовінізму «з колоніальним присмаком», що зріс на ґрунті захоплення англійців колоніальними успіхами своєї держави.

3. Велика Британія наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В останні два десятиліття ХІХ ст. Сполучене Королівство втратило лідерство щодо темпів свого економічного розвитку, а на початку ХХ ст. – і промислову гегемонію. Намагаючись захистити свій ринок від дешевих і якісних британських товарів, інші країни вдалися до заходів протекціоністського характеру, у той час як в Англії панував принцип фритредерства. З'явилися і бурхливо розвивалися нові галузі економіки, які виникли на межі століть: автомобіле- та авіабудування, хімічна, електротехнічна промисловість та ін. Країни, в яких промисловий переворот розпочався пізніше, швидко просувалися шляхом модернізації, у той час як в Англії зберігалася традиційна структура економіки з перевагою текстильної і легкої галузей. Створення і розвиток важкої індустрії вимагав значних капіталовкладень, але колоніальний характер британської економіки робив вигіднішим експорт капіталу, ніж вкладання його в національну промисловість. На межі століть вперед вирвалися США і Німеччина, Британія почала відставати від них.

У суспільно-політичному житті Великої Британії на межі століть відбувалися важливі трансформаційні процеси, що були наслідком виборчих реформ ХІХ ст. Вони значно розширили електоральну базу і залучили до процесу формування представницької влади нові соціальні групи, яких не задовольняли традиційні програми лібералів і консерваторів. Людей праці не дуже цікавили колоніальна політика імперії чи питання фритреду. Вони вимагали від держави вирішення їхніх соціальних проблем, головними з яких були безробіття та злиденність. Перетворившись на електорат, британські трудящі розпочали боротьбу за місця у парламенті для своїх представників. Під

час виборів 1892 р. до представницького органу вперше потрапили троє депутатів-робітників, не зв'язаних з будь-якою партією. Один з них, Джеймс Кейр Гарді, демонстративно з'явився на перше засідання Палати громад у робочому одязі.

Міське робітництво, маючи досвід участі у чартистських кампаніях, страйковому русі, організації тред-юніонів, почало створювати власні політичні організації. У 1893 р. для самостійної участі у виборах була утворена Незалежна робітничка партія (НРП), яку очолив Гарді. Парламентський дебют НРП був невдалим: у 1895 р. її кандидати залишилися без мандатів. У 1900 р. з метою об'єднання сил для участі у наступних кампаніях був утворений Комітет робітничого представництва (КРП), до якого на правах колективних членів увійшли НРП, більшість тред-юніонів, низка організацій соціалістичного спрямування. З того часу у публічних дискусіях КРП почали називати робітничою партією, хоча офіційно на Лейбористську партію він був перейменований напередодні виборів 1906 р. Свою стратегічну мету лейбористи вбачали у розбудові соціально орієнтованої держави, а шлях до її реалізації – у соціал-реформізмі, тобто проведенні реформ парламентськими методами. Лідером лейбористів був Рамсей Макдональд. На виборах 1906 р. лейбористи вперше в історії отримали 29 мандатів і перетворилися на третю парламентську партію. У 1910 р. вони провели до Палати громад вже 40 депутатів, а у 1922 р. витіснили лібералів і стали другою за чисельністю фракцією.

Ліберальна партія на межі століть переживала кризу своїх ідеологічних засад. Партія, яка намагалася позиціонувати себе захисницею інтересів трудящих, з одного боку, декілька циклів поспіль програвала вибори консерватором, а з іншого – отримала потенційного конкурента у вигляді НРП. Нові суспільно-політичні тенденції виразно засвідчили, що класичний лібералізм вичерпав себе. Програма лібералів була фактично виконана: виборчі реформи сприяли демократизації британської політичної системи, в економіці ствердився принцип фритредерства, переміг також ліберальний погляд на роль держави загалом, який поширював принцип *«laissez-faire»* на соціальну сферу. Розширення електоральної бази поставило перед лібералами проблему збереження партії. Вони включилися в активну боротьбу за нових виборців, розраховуючи залучити до лав своїх прихильників передусім численний і активний міський пролетаріат. У цій боротьбі вони неминуче зіткнулися з конкуренцією з боку пролетарських організацій, а тому були змушені сконцентрувати інтелектуальні зусилля на виробленні ліберальної альтернативи, привабливої для людини праці.

Під впливом суспільної дискусії навколо завдань держави, яка розгорнулася у британських інтелектуальних колах наприкінці XIX ст. (наукові дослідження довели, що навіть 12-годинний робочий день не гарантує мінімальний життєвий рівень), частина партійців виступила з пропозицією змінити ліберальну парадигму і зробити ідею справедливої держави базовою. Ці «нові» ліберали, одним з лідерів яких був Девід Ллойд Джордж, основне завдання держави вбачали не стільки у створенні конкурентного середовища,

скільки у забезпеченні громадянам умов для нормального життя. Під час нетривалого перебування при владі (1892–1895) уряд ліберальної меншості зробив спробу перетворити політичну теорію на практику, коли профінансував соціальні й військові видатки за рахунок запровадженого вперше в історії Великої Британії податку на спадщину.

Під час виборчої кампанії 1906 р. ліберали внесли до своєї програми привабливі ідеї соціальної справедливості, відповідальності заможних прошарків суспільства перед людьми праці (за допомогою податку на спадщину та на незароблені прибутки), про земельний податок для рантє (земля не повинна бути парком для розваг багатих) тощо. У випадку перемоги вони зобов'язувалися запровадити пенсійне забезпечення за віком та соціальне страхування на випадок хвороби або інвалідності. Правильність обраної тактики засвідчили результати виборів, які перетворилися на тріумф ліберальної партії: вона завоювала 401 мандат, тобто абсолютну більшість у Палаті громад (дві третини місць) і закріпилася при владі на найближчі десять років. Прем'єром був призначений Генрі Кемпбелл-Баннерман, з 1908 р. – Герберт Асквіт. Ллойд Джордж спочатку отримав портфель міністра торгівлі, а потім – лорда-канцлера (міністра фінансів).

У свою чергу, Консервативна партія стрімко втрачала популярність, і лише криза ліберальної ідеології допомогла їй двадцять років утримувати владу (1885–1905 рр. з незначними перервами). Характерною рисою політичної тактики консерваторів була роздача під час виборів необмежених соціальних обіцянок (т. зв. «чемберленівських козирів»), які партія не збиралася виконувати. Зокрема, йшлося про 8-годинний робочий день, пенсію для робітників похилого віку, поліпшення житлових умов трудящих тощо. Але після приходу до влади консерватори забували про власні передвиборчі гасла. На «виборах кольору хакі» 1900 р. вони ще змогли перемогти на хвилі патріотичних настроїв під впливом Англо-бурської війни, але вже наступна кампанія 1906 р. показала, що ігнорування консерваторами соціальної політики призвело до розчарування виборців. Більшість міністрів-торі на чолі з лідером партії Артуром Бальфуром не потрапила до парламенту.

Отримавши владу, ліберали почали виконувати свою програму. Впродовж 1906–1911 рр. була проведена низка реформ, які частково перекладали на плечі держави і підприємців проблеми людей праці. Були прийняті закони про пенсійне забезпечення для людей похилого віку (старших за 70 років), про страхування на випадок хвороби або інвалідності, про страхування на випадок безробіття, про 8-годинний робочий день для шахтарів, запроваджені безкоштовні шкільні сніданки для дітей з бідних родин тощо. Ця соціально орієнтована політика, незвична для тогочасної Англії, отримала назву *ллойд-джорджизму*. Ліберальний уряд продовжив також реформування політичної системи держави. У 1911 р. на вимогу лейбористів був прийнятий закон про жалування депутатам парламенту, який відкрив можливість доступу до представницького органу робітникам.

Ситуація, що склалася у парламенті після виборів 1906 р., яскраво висвітила проблему співвідношення прерогатив двох палат. Маючи абсолютну

більшість у Палаті громад, ліберали постійно наштотувалися на протидію з боку Палати лордів. Спадкова титулована аристократія майже суцільно симпатизувала консерваторам, а у соціально орієнтованій політиці вбачала потенційну загрозу. Не несучи відповідальності перед виборцями, не формуючи уряд, пери або блокували ліберальні реформи, або вихолощували їхню радикальну сутність. Таким чином, навіть отримавши впевнену перемогу на виборах, ліберали не мали шансу на вдалу реалізацію власної програми. Більше того, рішення Палати лордів могло спровокувати відставку уряду і нові вибори.

У таких умовах конфлікт між палатами ставав справою часу. Криза настала у 1909 р., після внесення Ллойд Джорджем свого першого бюджету, в якому джерелом фінансування соціальної програми уряду був визначений т. зв. «податок на розкіш». Передбачалося запровадження податків на високі прибутки, на землю, на спадщину, на торгівлю спиртними напоями, тютюном тощо, що зачіпало інтереси лордів, причому як земельної аристократії, так і підприємців. Особливе обурення перів викликав податок на «незароблене прирощення», тобто на прибутки від зростання вартості землі, якою володіла знать (за влучним висловом Ллойд Джорджа, не вкладаючи ані праці, ані коштів, вона «збагачується уві сні»). У вересні 1909 р. на історичне засідання, коли на голосування мав бути поставлений цей документ, з'їхалася рекордна кількість лордів – більше 400. Прибули навіть ті пери, що мешкали за кордоном і ніколи не з'являлись у стінах парламенту. Палата ухвалила рішення про те, що не може затвердити бюджет, який руйнує соціальні основи держави, поки за нього не проголосують виборці. Парламент був розпущений, нові вибори призначені на січень 1910 р.

Наслідком першого в історії парламентаризму випадку відхилення Палатою лордів бюджету стала конституційна криза. Було очевидно, що проблема непропорційної ваги у політичній системі Палати лордів, яку не обирають, по відношенню до обраних представників суспільства (Палати громад) потребує негайного врегулювання. Ллойд Джордж глузував, що лорди були всього лише п'ятма сотнями випадково обраних з безробітних англійців. Але маючи переважаче право у законодавчому процесі, пери блокували ініціативи конкурентних політичних сил і не несли при цьому відповідальності перед виборцями.

У січні 1910 р. ліберали пішли на вибори під гаслом «Пери проти народу», зробивши деструктивну політику Палати лордів центральною темою своєї електоральної кампанії. Але повторити успіх 1906 р. їм не вдалося. У новому парламенті вони склали більшість лише у блоці з лейбористами та ірландськими націоналістами. Тим не менше, уряд вирішив провести реформу Палати лордів і вніс білл, який забороняв перам використовувати право вето проти фінансових законів. Верхня палата виступила категорично проти і запропонувала перенести вирішення суперечливих питань на спільні засідання двох палат. Але це не влаштувало лібералів, оскільки тоді консерватори мали б гарантовану більшість, не залежно від результатів виборів.

У цей час помер король Едуард VII (1901–1910). Ліберали звернулися до нового короля Георга V (1910–1936) з проханням про призначення нових

виборів. Друга кампанія 1910 р. також проходила під гаслом реформи Палати лордів і її результати ненабагато відрізнялися від попередніх: різниця між лібералами і консерваторами знову становила кілька мандатів. Ліберали змогли сформувавши уряд, лише зберігши союз з лейбористами та ірландськими націоналістами. Одним з перших заходів нового ліберального уряду було повторне внесення «парламентського білля». Одночасно уряд звернувся до короля з проханням призначити нових лордів з числа лібералів і таким чином врівноважити кількість перів-консерваторів. Загроза подіяла. Білль був схвалений обома палатами, а конституційна криза у 1911 р. подолана.

«Акт про парламент» (1911) обмежив прерогативи Палати лордів: вона втратила право вето щодо фінансових законів, а на всі на інші закони її вето не могло діяти більше двох років (якщо лорди накладали вето, то білль набирає силу закону після голосування Палатою громад на трьох сесіях поспіль). Таким чином, конституційна реформа змінила баланс повноважень на користь обраних суспільством представників. Відтепер неконсервативні уряди отримали можливість проводити власну політику за умови підтримки з боку нижньої палати. Але водночас був зменшений термін дії Палати громад з 7 до 5 років.

Конституційна реформа пройшла апробацію, коли у 1912 р. прем'єр Асквіт, виконуючи зобов'язання перед союзниками по коаліції, вніс білль про гомруль (самоуправління Ірландії). Як і наприкінці XIX ст., ірландське питання викликало бурхливу реакцію юніоністів, тобто прибічників тісного союзу з Ірландією, які були категорично проти гомруля. Двічі Палата лордів накладала на білль вето. Консерватори перейменували себе на «Консервативну та юніоністську партію» (1912) і використали два роки, впродовж яких діяло вето, для підготовки руху спротиву у Північному Ольстері. У 1905 р. там виникла Ольстерська юніоністська рада, а після внесення білля у парламент розпочався збір підписів під «Урочистим ковенантом» (за аналогією з шотландськими подіями XVII ст.). У 1913 р. утворилась Ольстерська добровольча організація, яка взяла на озброєння гасло кінця XIX ст. – «Ольстер буде боротись, і Ольстер буде правий». На півдні Ірландії виникла альтернативна волонтерська організація – Ірландська громадянська армія. За два роки, під час яких білль про гомруль проходив обговорення і голосування у парламенті, Ольстер опинився на межі відкритого громадянського конфлікту. На третій рік, у березні 1914 р., було подолане вето Палати лордів. Але через декілька місяців почалася Перша світова війна й ірландське питання було відкладене.

Початок XX ст. позначений також змінами у зовнішній політиці Великої Британії, спричиненими уповільненням її економічного розвитку. Каталізатором процесу виявилася Англо-бурська війна 1899–1902 рр., перемога в якій була здобута з величезними труднощами. Нова розстановка сил на міжнародній арені робила політику «блискучої ізоляції» неефективною і навіть небезпечною. Особливо серйозним супротивником для Великої Британії була Німеччина, незадоволена розподілом колоній. Наприкінці XIX ст. британський уряд неодноразово робив спроби укласти союз з Німеччиною, спрямований проти Франції та Росії, але не досяг успіху у цьому питанні. Німеччина не лише

не пішла на укладення договору, але й обрала курс на мілітаризацію економіки, що свідчило про намір домогтися перерозподілу колоній збройним шляхом.

Лондон розумів, що у випадку військового конфлікту з Німецькою імперією для перемоги йому не вистачить власних сил. Великій Британії все важче було виконувати закон 1912 р., який вимагав будувати по два дредноути (сучасні військові кораблі) проти одного німецького. «Дредноутна гонка» виснажувала бюджет. Перед державою постала перспектива втратити перевагу на морі. Отже, на початку ХХ ст. британські політики опинилися перед проблемою пошуку союзників.

Першою ластівкою, що свідчила про зміну зовнішньополітичних пріоритетів Великої Британії, був англо-японський договір 1902 р., який фіксував зобов'язання сторін на випадок війни. Але проблему загрози з боку Німеччини він не вирішував. У 1904 р. Велика Британія підписала низку угод із своїм колишнім головним супротивником – Францією. У 1907 р. було укладено угоду з Росією. Таким чином, на початку ХХ ст. Велика Британія перетворилася на одного з учасників військово-політичного блоку Антанти (фр. «*Entente cordiale*» – сердечна згода), що постав як протиположність блоку Центральних держав на чолі з Німеччиною. Європа наближалася до світової війни.

4. Англійська культура вікторіанської доби. Впродовж ХІХ ст. у провідних країнах Європи, у тому числі й у Великій Британії, відбувався бурхливий розвиток науки, що було пов'язано з промисловим переворотом і потребами економіки. Вікторіанська доба позначена подальшим розвитком передусім природничих і технічних наук. У цей час працювали: відкривач явища електромагнітної індукції Майкл Фарадей (1791–1867); фізик Джеймс Максвелл (1831–1879), який заклав основи класичної електродинаміки; фізик Джеймс Джоуль (1818–1889), який працював у галузі термодинаміки; «батько ядерної фізики» Ернест Резерфорд (1871–1937); астроном Джозеф Лок'єр (1836–1920), який досліджував спектр Сонця та відкрив гелій; шотландський хімік Джозеф Рамзай (1852–1916), який отримав Нобелівську премію за відкриття інертних газів; засновник хімічного атомізму Джон Дальтон (1766–1844); автор теорії еволюції та природного відбору Чарльз Дарвін (1809–1882); шотландець Чарльз Лайель (1797–1875), який вважається засновником сучасної геології, та багато інших. Відкриття, зроблені британськими винахідниками, сприяли технічному прогресу, зокрема Генрі Бессемер (1813–1898) зробив внесок у металургійну справу, Джордж Стефенсон (1781–1848) сконструював паротяг, Фредерік Скотт Арчер (1813–1857) відкрив колодієвий процес.

У Великій Британії розвивалися філософія і суспільні науки. Помітними постатями були англійські вчені Джон Стюарт Мілль (1806–1873) і Герберт Спенсер (1820–1903), які розвивали співзвучну добі філософію лібералізму. Давид Рікардо (1772–1823) працював над розвитком теорії Адама Сміта.

Вікторіанська доба позначена також розвитком освіти, що було викликано потребами нового індустріального суспільства. Низка законів, ухвалених консервативними і ліберальними урядами, сприяла розбудові

системи шкільної освіти у державі. Розвивалася також вища освіта. Багато великих промислових центрів (Манчестер, Ліверпуль, Лідс та ін.) отримали власні університети.

Мистецтво розвивалося у руслі загальноєвропейських тенденцій. У перші десятиліття XIX ст. провідним ідейним і художнім напрямком був романтизм, який на противагу культу розуму і раціональності, характерному для доби Просвітництва, змальовував духовний світ людини, звертав увагу на її переживання. Митці-романтики шукали красу у природі, у сильних і яскравих почуттях, нестандартних характерах тощо. У другій третині XIX ст. починає проявлятися реалістичний напрям, згодом який перетвориться на провідну літературно-мистецьку тенденцію століття.

Романтизм започаткували поети т. зв. «Озерної школи» (*лейкісти*, від англ. «lake» – озеро) Вільям Водсворт (1770–1850), Семюел Кольрідж (1772–1834) і Роберт Сауті (1774–1843). Їхня лірика змальовує життя у гармонії з природою, романтизує патріархальне минуле на противагу суворій сучасності. У другому виданні збірки віршів Водсворта і Кольріджа «Ліричні балади» (1800) перший з них надрукував вступну статтю, яка вважається маніфестом англійського романтизму. Цей напрям, характерний також для поетів Джона Кітса (1795–1821) і Персі Шеллі (1792–1822), своєї вершини досягнув у ліриці і поемах Джорджа Гордона Байрона (1788–1824). Але поети «молодшого покоління» романтиків, на відміну від лейкістів, оспівують героя-бунтівника. Поезія другої половини XIX ст. представлена творчістю Алджернона Чарльза Свінберна (1837–1909), улюбленого поета королеви Вікторії Альфреда Теннісона (1809–1892) та ін.

У британській прозі XIX ст. розвивається жанр роману, представлений цілою плеядою видатних письменників. У цей час працювали Вальтер Скотт (1771–1832), Чарльз Діккенс (1812–1870), Вільям Теккерей (1811–1863), шотландець Роберт Льюїс Стівенсон (1850–1894), Оскар Уайльд (1854–1900), Джордж Мередіт (1828–1909). На межу XIX–XX ст. припадає творчість Томаса Гарді (1840–1920), Джона Голсуорсі (1867–1933), одного із засновників жанру наукової фантастики Герберта Уеллса (1866–1946) та ін. Поет і прозаїк Редьярд Кіплінг (1865–1936), яскравий представник ідеології джингоїзму, став першим англійцем, який отримав Нобелівську премію з літератури (1907).

XIX ст. внесло новий струмінь у живопис Британії. Англійська портретна школа, характерна для XVIII ст., занепадає. На її місце приходить пейзаж, що загалом було характерно для доби романтизму. Найвідомішими пейзажистами часу були Вільям Тернер (1755–1851) і Джон Констебл (1776–1837). До романтичного стилю належить також творчість Вільяма Блейка (1757–1827). Значним представником жанрового і портретного живопису першої половини XIX ст. був шотландець Девід Уїлкі (1785–1841).

У 1848 р. група молодих художників виступила проти панування академізму у живописі й об'єдналася у «Братство Прерафаелітів». Данте Габріель Росетті (1828–1882), Джон Еверетт Мілле (1829–1896), Вільям Холман Хант (1827–1910) та ін. порушували усталені канони живопису і пропонували повернутися до естетики доби раннього Відродження, тобто «до Рафаеля».

Братство проіснувало до 1853 р. і розпалося після того, як його учасники домоглися визнання, але воно дало поштовх до розвитку нового мистецького стилю «прерафаелізму», який був предтечою модерну. Він проявився у творчості художників, архітекторів, ілюстраторів, дизайнерів у другій половині XIX ст. Наприкінці вікторіанської доби вони об'єднались у художній рух «Мистецтва і ремесла» і виступили проти уніфікації і погіршення якості товарів, що масово вироблялися на фабриках. Ідеологом руху був Вільям Моррис (1834–1896), представник другого покоління «прерафаелітів».

В останні десятиліття XIX ст. у Британії з'являється імпресіонізм, представниками якого були Волтер Сікерт (1860–1942) і Філіп Вілсон Стер (1860–1942). У 1886 р. вони об'єднали молодих митців-одномумців у «Новий англійський художній клуб», який перетворився на центр англійського імпресіонізму. Яскравим представником британського модерну був художник-графік Обрі Бердслі (1872–1898), що уславився ілюстраціями до творів Оскара Уайльда та Едгара По.

У пізньовікторіанську добу відбувається розвиток англійської музичної школи. Композитор Х'юберт Перрі (1848–1918) виступив на захист національної музикальної культури, проти домінування у репертуарах оркестрів і музикантів творів італійських і німецьких композиторів. Він написав музику на слова Персі Шеллі. З виконання «Сцен зі Звільненого Прометейя» Шеллі у 1880 р. розпочалася доба, яка отримала назву «англійський музичний ренесанс». На цей час припадає творчість Чарльза Стенфорда (1852–1924), Едуарда Елгара (1857–1934), Ральфа Воан-Вільямса (1872–1958). Сесіл Шарп (1859–1924) займався відродженням національного фольклору, зібрав та видав збірку «Англійська народна пісня». Завдяки зусиллям британських композиторів кінця XIX – початку XX ст. англійські музичні твори увійшли до світового концертного репертуару.

У вікторіанську добу нові імпульси для розвитку отримує традиційне для Англії театральне мистецтво. На початку XIX ст. головними театрами Англії були лондонські Друрі-Лейн і Ковент-Гарден, в яких йшли п'єси класичного репертуару, що були поставлені у дусі раннього романтизму. Найпомітнішими театральними діячами перших десятиліть були актриса Сара Сіддонс (1775–1831) та її брат Джон Кембл (1757–1823), які продовжували традиції Девіда Гарріка. У 1914 р. на сцені Друрі-Лейн у п'єсі Шекспіра «Венеційський купець» дебютував молодий провінційний актор Едмунд Кін (1789–1833), з ім'ям якого пов'язаний новий період у розвитку національного театру. Кін був геніальним представником романтизму, який особливо уславився виконанням шекспірівських творів. Перевтілюючись у Гамлета, Отелло, Ліра, Ромео та ін., він звертав увагу передовсім на складність характерів, переживання і пристрасті, якими живуть герої, створював яскраві романтично-трагедійні образи. У середині століття на театральні підмостки проникають реалістичні тенденції, крім класичного репертуару, починають ставитися п'єси на сучасну тематику, автори яких поки що уникають гострих конфліктів. Найпомітнішими діячами цього напрямку були Вільям Макріді (1793–1873), актор і режисер театру «Лицеум» Генрі Ірвінг (1838–1905), актриса Еллен Террі (1847–1928).

Новий етап розвитку англійського театру припав на межу XIX–XX ст. У 1891 р. актори, незадоволені відсутністю на сцені вікторіанського театру драматургії, що піднімала б сучасні соціальні питання, об'єдналися в Незалежний театр, в якому виступали на громадських засадах, не отримуючи платні. Заснування нової сцени підтримав романіст і драматург Бернард Шоу (1856–1950). До 1897 р. актори нового театру представили глядачам близько сорока сучасних п'єс з гострою конфліктною проблематикою, у тому числі авторства самого Шоу, а також популярного тоді норвезького драматурга Генріка Ібсена. Незалежний театр був першим репертуарним театром Британії (до того п'єса йшла у театрі кожного вечора, поки давала збори). Невдовзі репертуарні театри з'явилися в інших великих містах Сполученого Королівства. Режисер Гордон Крег (1872–1966), представник символізму в театральному мистецтві, виступив новатором в оформленні театального простору, намагаючись об'єднати декорації, світло, кольори і музику, надати їм сучасних форм.

В архітектурі Великої Британії XIX ст. розвивалися два напрями – неоготика, покликана до життя романтизмом початку століття, і неокласика. Вони відповідали вподобанням англійців, які розбагатіли завдяки бурхливому розвитку промисловості та колоніальній торгівлі. Буржуа прагнули побудувати собі будинки, які імітували замкову архітектуру Середньовіччя або величні особняки доби класицизму. Найвідомішим прикладом неоготичного стилю є комплекс британського парламенту, побудований у 1840–1868 р. за проектом Чарльза Беррі та Огастеса Пьюджина. У стилі неокласицизму спроектована монументальна будівля Британського музею у Лондоні (архітектор Роберт Смерк). Колоніальний характер імперії породив т. зв. індо-сарацинський стиль – використання елементів декору, характерних для мусульманської Індії, для будівель, побудованих в європейських традиціях. Прикладом цього стилю є Королівський павільйон архітектора Джона Неша – резиденція Георга IV у курортному Брайтоні.

Тема 8. Велика Британія у XX – на початку XXI ст.

1. Велика Британія у роки Першої світової війни. Піднесення ірландського національно-визвольного руху. На початку XX ст. провідні європейські держави поділилися на два військово-політичних блоки – Антанту (Велика Британія, Франція, Росія) та Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія; остання у 1915 р. вийшла з договору, а Центральні держави разом з Болгарією та Османською імперією утворили Четвертий союз). Обидві сторони посилено готувалися до війни, пришвидшували гонку озброєнь і розробляли стратегічні плани ведення бойових дій. Жодна зі сторін не вірила у можливість розв'язання суперечливих питань дипломатичним шляхом, і це робило збройне зіткнення неминучим.

Приводом до війни було вбивство у Сараєві 28 червня 1914 р. спадкоємця австро-угорського престолу Франца-Фердинанда з дружиною учасником радикальної націоналістичної організації «Млада Босна» Гаврилом Принципом.

Сараєвське вбивство Центральні держави використали для реалізації своїх загарбницьких намірів. Австро-Угорщина сподівалася підкорити Балканські країни і встановити свій контроль у регіоні, Німеччина прагнула змінити колоніальний розподіл світу на свою користь. 23 липня Австро-Угорщина висунула Сербії ультиматум, вимоги якого порушували суверенітет останньої, а 28 липня оголосила їй війну. Розпочався «ланцюг» проголошень війни іншими державами, оскільки збройний конфлікт між Сербією та Австро-Угорщиною зачіпав геополітичні інтереси багатьох країн. Маючи відповідну угоду з Сербією, Росія оголосила мобілізацію, чим як приводом скористалася Німеччина і оголосила війну Російській імперії (1 серпня) та її союзниці Франції (3 серпня). Велика Британія, поки не вступаючи безпосередньо у війну, розпочала мобілізацію флоту й пообіцяла Франції захищати узбережжя Північного моря.

Плани німецького Генштабу передбачали швидкий, «блискавичний» розгром Франції, а потім – наступ на Східному фронті. Порушуючи міжнародні угоди, німецькі війська вирушили через бельгійську територію на північ Франції. У відповідь на це Росія нанесла удари у Пруссії і Галичині, а 4 серпня 1914 р. у війну вступила Велика Британія, яка несла зобов'язання гаранта суверенітету Бельгії. Жодна з провідних європейських держав не зробила спроби відвернути загрозу війни і розв'язати конфліктні питання мирним шляхом, сподіваючись на дивіденди у разі перемоги. Зокрема, Велика Британія розраховувала підірвати економічний потенціал Німеччини, усунути її як конкурента, у тому числі й на морських комунікаціях, приєднати до своїх територій німецькі колонії та володіння Османської імперії, встановити контроль над Близьким Сходом і Середземномор'ям.

Уряд направив на Західний фронт експедиційний корпус. Але в його плани не входила масштабна участь у боях на континенті. Правлячі кола розраховували, що внесок Великої Британії у війну полягатиме у фінансових вливаннях і діях флоту, який візьме під контроль морські комунікації. Патріотично налаштоване британське суспільство підтримувало свій уряд і було впевнене у близькій перемозі. Головнокомандувач збройними силами фельдмаршал Джон Френч вважав, що до кінця року Бельгія буде звільнена.

Але війна поламала ці плани і лягла важким тягарем на плечі британців, примушуючи їх мобілізувати усі ресурси задля перемоги. Військовий міністр Герберт Кітченер особисто розробив дизайн плакату: «Твоя країна потребує тебе!», щоб підтримувати високий моральний дух співвітчизників. У 1917 р. король Георг V змінив назву династії з Саксен-Кобург-Готської (до якої належав Альберт, чоловік королеви Вікторії) на Віндзорську. У 1915 р. був сформований коаліційний уряд з представників усіх впливових політичних сил на чолі з Гербертом Асквітом. Основні події Першої світової війни відбувалися в Європі, і Британія несла військовий тягар нарівні з Францією, посилаючи на Західний фронт свої війська. Флот Британії вдало проявив себе у найбільшому морському бою часів Першої світової війни – Ютландській битві між британськими і німецькими ВМС у Північному морі (31 травня – 1 червня 1916 р.).

Участь Британії у війні потребувала від її економіки крайнього напруження сил і привела до погіршення положення трудящих. Кабінет міністрів почав застосовувати репресивні заходи, відклавши гасла про соціальну державу. Був ухвалений «Акт про захист королівства», який надавав уряду надзвичайні права. Інший закон заборонив страйки на всіх підприємствах, які працювали для військових потреб. Була впроваджена цензура у ЗМІ.

Положення уряду ускладнювала внутрішня криза у Ліберальній партії, пов'язана з претензіями на лідерство Ллойд Джорджа, який з початку війни по черзі обіймав посади міністра фінансів, міністра озброєнь і військового міністра. Негативно вплинула на імідж Асквіта також невдала Дарданелльська операція, метою якої було встановлення контролю над Дарданеллами і Босфором. Союзницькі війська, передусім британські та австралійсько-новозеландські, у квітні 1915 р. висадилися на півострові Галліполі, але просунулися далі не змогли і на початку 1916 р. їхні залишки були евакуйовані.

Ллойд Джордж, об'єднавшись з Ендрю Бонар Лоу, лідером консерваторів, примусив Асквіта вдатися до демісії і очолив Ліберальну партію, а у 1916 р. – новий коаліційний уряд, до якого увійшли представники лібералів, консерваторів і лідер лейбористів Артур Гендерсон. «Військовий кабінет» здійснив низку заходів, спрямованих на милітаризацію економіки і запровадження елементів державного капіталізму.

Разом з метрополією у війні взяли участь британські домініони – Канада, Австралія, Нова Зеландія та Південно-Африканський Союз. Велика Британія у великому обсязі використовувала ресурси своїх колоній, як людські, так і матеріальні. Потреба у підтримці домініонів змусила британський уряд реорганізувати відносини всередині Співдружності: прем'єр-міністри домініонів отримали можливість контактувати безпосередньо з очільником уряду метрополії, оминаючи профільних міністрів; були запроваджені посади «високих комісарів» – постійних представників домініонів у Лондоні; за домініонами визнавалося право участі у виробленні зовнішньополітичного курсу імперії та здійснені деякі інші заходи.

Війна загострила ірландське питання. Введення у дію закону про гомруль, ухвалений британським парламентом у 1914 р., було відкладено до її закінчення, а разом з ним і вирішення питання про подальшу долю шести графств Ольстера. Це не сприяло покращенню ситуації в Ірландії, тим більше, що гомруль не поширювався на політичну сферу. Протестантське населення Ольстера виступало проти відділення від імперії. З іншого боку, націоналістично налаштовані кола ірландців продовжували боротьбу за повну незалежність усього острова. Цей рух очолювала радикальна партія «Шинн фейн» («Ми самі»), а збройні сили склалися з Ірландської громадянської армії на чолі з Джеймсом Конноллі та загонів волонтерів.

Радикали вирішили використати участь Британії у війні на свою користь і почали підготовку до збройного виступу. Початок повстання вони призначили на наступний день після Великодня, розраховуючи, що англійські офіцери у цей час залишать місто. 24 квітня 1916 р. ірландські радикали захопили низку

громадських будівель у Дубліні й проголосили незалежну Ірландську республіку. Але розвинути успіх повстанці не змогли. Лондон, як тільки там довідалися про події, направив у Дублін війська. Повстання було придушене з надзвичайною жорстокістю, 16 осіб, у тому числі й поранений Конноллі, були страчені, а інші – ув'язнені. Але поразка «Великоднього повстання» надала нового імпульсу національному руху, який посилювався після закінчення війни.

Ціною величезних зусиль британська економіка і суспільство витримали тягар війни, хоча втрати були величезні. Загинуло або померло від ран майже 1 млн. британців (з 10 млн. усіх загиблих у війні). Великими були матеріальні втрати Британії, особливо загибель 70% торгового флоту внаслідок «необмеженої підводної війни», яку оголосила їй Німеччина. У 1915 р. води навколо Британських островів були офіційно оголошені військовою зоною. Німецькі субмарини топили не лише англійські кораблі, але й пароплави нейтральних країн, розраховуючи перекрити шляхи постачання до Сполученого Королівства сировини та продовольства. У травні 1915 р. біля берегів Ірландії був торпедований і потонув британський пасажирський лайнер «Лузітанія», на борту якого перебувало майже 2 тис. пасажирів.

Але вже на осінь 1916 р. стала помітною перевага країн Антанти над Четверним союзом. Вступ 6 квітня 1917 р. у війну США на боці Держав Згоди остаточно повернув хід подій на їхню користь. Як привід для участі у війні американський уряд використав загибель майже 130 своїх громадян – пасажирів «Лузітанії». Ресурси Німеччини та Австро-Угорщини були вичерпані. 11 листопада 1918 р. у Комп'єнському лісі під Парижем між Антантою і німецьким генералітетом було підписане перемир'я. Укладений 28 червня 1919 р. Версальський мирний договір офіційно завершив Першу світову війну.

Сполучене королівство разом з іншими країнами-переможницями взяло участь у післявоєнному врегулюванні міжнародних відносин. Британія підтримала утворення Ліги Націй і разом з Францією відігравала провідну роль у цій організації. Основні прагнення Британії були задоволені: німецький флот перестав існувати, а на підставі мандатів Ліги Націй їй були передані контроль над колишніми німецькими і турецькими колоніями, у тому числі над Іраком, Палестиною, Східною Африкою (Танганьїкою), частиною Того і Камеруном. Втім, підмандатних територій було більше, але національні рухи не дали змоги встановити там британський протекторат. Британські домініони також отримали мандати: Австралія та Нова Зеландія – на низку островів у Тихому океані, Південно-Африканський Союз – на Південно-Західну Африку. Так Британія виявила свою вдячність за те, що солдати з колоній воювали пліч-о-пліч з британськими.

Із загальної суми репарацій, що повинна була сплатити Німеччина (132 млрд. золотих марок), частка Британії становила 22%. Але і втрати Великої Британії були величезні. Війна коштувала державі третину національного багатства, а її внутрішній борг виріс у десять разів. З країни-кредитора вона перетворилася на країну-боржника. Позбувшись протистояння з Німеччиною,

Велика Британія отримала нового конкурента – США, до яких перейшли функції світового кредитора.

2. Політичні, соціально-економічні процеси та зовнішня політика у міжвоєнну добу. Закінчення війни привело до активізації внутрішньополітичного життя Сполученого Королівства. У грудні 1918 р. Девід Ллойд Джордж був змушений оголосити вибори через опозицію всередині своєї партії, коли частина лібералів на чолі з колишнім лідером Асквітом виступила з гострою критикою його уряду за відмову від ліберальних ідеологем заради збереження коаліції. Перед виборами був ухвалений черговий електоральний закон, який надавав право голосу усім чоловікам з 21 року і жінкам з 30 років (при збереженні цензу осілості для чоловіків та майнового цензу для жінок). Жінки вперше отримали можливість брати участь у процесі формування влади.

На вибори ліберали пішли, уклавши коаліційну угоду з консерваторами. Лейбористи до коаліції не пристали. Вони ухвалили нову програму, несумісну з ідеологією інших партій, та рушили на вибори самостійно, розраховуючи на нові електоральні голоси (з 1918 р. у партії було дозволене індивідуальне членство). Рішення про вихід з коаліції викликало розкол у партії. Усі міністри-лейбористи залишились на своїх посадах, вийшовши з партії, що послабило її і відбилося на результатах виборів.

На «виборах хакі» 1918 р. перемогла ліберально-консервативна коаліція. Ллойд Джордж знову отримав можливість сформувати уряд. Але позиції лібералів у коаліції були слабкими, прем'єр повністю залежав від голосів консерваторів. Цей уряд був останнім в історії Британії, на чолі якого стояв ліберальний прем'єр-міністр. Партія знаходилась у кризі і подолати її була не в змозі. Внутрішні суперечки призвели до формування двох парламентських груп: 27 мандатів отримали прибічники Асквіта, 136 – Ллойд Джорджа. Електорат лібералів поступово переходив до консерваторів або лейбористів. Не маючи серйозної партійної підтримки, Ллойд Джордж був змушений віддати ключові посади в уряді консерваторам. Зрозуміло, що ця рівновага була хиткою. Необхідність розв'язання будь-якого серйозного питання могла її порушити. Таким питанням стало ірландське.

На сусідньому острові у 1918 р. революційний рух почав набирати силу. Чутки про мобілізацію до британських збройних сил викликали черговий спалах невдоволення. У відповідь Лондон вдався до репресій. Були проведені арешти серед активістів, що спричинило подальше загострення ситуації. На виборах до парламенту зі 103 «ірландських» місць 73 мандати одержали шинн-фейнери. Половина новообраних депутатів або знаходилася в ув'язненні, або була змушена залишити батьківщину. Їх лідер Імон де Валера був обраний до парламенту, перебуваючи на той час у Лінкольнській в'язниці.

За рішенням партії, ніхто з депутатів-шинн-фейнерів не з'явився у Вестмінстерський палац на засідання парламенту. 21 січня 1919 р. у Дубліні вони скликали «Діал» (Асамблею), яка проголосила суверенну Ірландську Республіку. У квітні її президентом був обраний де Валера, що втік з англійської в'язниці. У відповідь Лондон запровадив в Ірландії військовий стан,

але стабілізувати ситуацію не зміг. Через два роки уряд Ллойд Джорджа був змушений піти на підписання перемир'я з повстанцями. Через декілька місяців, 6 грудня 1921 р. було підписано англо-ірландський договір, за яким Ірландія отримала статус домініону, за виключенням Північної Ірландії (шести графств провінції Ольстер). З 1922 р. британська держава стала називатися Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії.

На виборах 1923 р. впевнену перемогу отримали консерватори (344 мандати), які перед тим вийшли з коаліції. Друге місце вперше посіли лейбористи – 138 депутатів. Вони замінили лібералів на протилежному полюсі «політичного маятника». Останні так і не змогли подолати кризи й об'єднатися: 60 місць отримали прихильники Асквіта і 57 – Ллойд Джорджа. Ліберали стрімко втрачали своїх виборців. Помірковано налаштовані англійці переходили до табору лейбористів, які відмовилися від революційної фразеології на користь соціал-реформізму. Впевнене просування лейбористів на провідні позиції було однією з головних тенденцій політичного життя Великої Британії міжвоєнної доби.

Свій перший уряд лейбористи сформували вже через рік, після чергових виборів 1923 р., ініційованих консерваторами, які прагнули закріпити свою перемогу. Але результати виявилися несподіванкою для всіх: торі отримали 259 мандатів, лейбористи – 191, ліберали – 155. За таких обставин консерватори на формування уряду не наважилися, ініціатива перейшла до партії, що посіла друге місце. Перший в історії Великої Британії лейбористський уряд очолив Рамсей Макдональд, ветеран робітничого руху. Цей уряд проіснував недовго, менше року, тому якось виразно проявити себе не встиг. Консерватори ставилися до міністрів-«робітників» з підозрою і скористалися першою-ліпшою нагодою, щоб домогтися нових виборів. У 1924 р. відбулася четверта електоральна кампанія за шість років, яка нарешті принесла впевнену перемогу консерваторам: вони отримали 413 місць у нижній палаті, а їхній лідер Стенлі Болдуїн очолив уряд.

Економіка Великої Британії у 1920-ті рр. поступово відновлювалась і виходила за своїми показниками на довоєнний рівень, але процес відбувався досить повільно. Давалася взнаки традиційна для Великої Британії орієнтація бізнесу на колонії, де прибутки були вищими, а оборот капіталу був швидшим. На колонії не поширювалося соціальне законодавство, тож підприємцям не було потреби витратити кошти на забезпечення гідних умов праці та інші заходи, які були обов'язковими у метрополії. У самій Британії не всі галузі економіки розвивалися однаковими темпами. Зокрема, значні проблеми були у вугільній промисловості. На загрозу закриття нерентабельних шахт гірники відповіли у 1926 р. семимісячним загальним страйком. Консервативний уряд назустріч тред-юніонам не пішов. За новим антипрофспілковим законом 1927 р. було запроваджено низку заходів, які фактично припинили страйковий рух.

На виборах 1929 р. вперше більшість у Палаті громад отримали лейбористи (287), а консерватори опинилися на другому місці (260). Торі не допоміг навіть закон про розширення виборчих прав, який уряд провів напередодні виборів. З 1928 р. виборчі права поширилися на жінок віком з

21 року. Тепер електорат включав майже все доросле населення Британії, хоча залишився тримісячний ценз осілості та деякі інші обмеження.

Лейбористи сформували свій другий уряд на чолі з Макдональдом, але розпочати повномасштабну реалізацію програми не знову змогли. У 1930 р. до Великої Британії докотилася світова економічна криза – «Велика депресія». Уряд лейбористів був змушений вдатися до антикризових законів, які зачіпали права трудящих, і це спричинило розкол серед міністрів. У 1931 р. Макдональд подав у відставку, але консерватори теж не бажали брати на себе відповідальність, не маючи стабільної більшості у парламенті. Компромисним рішенням стало створення коаліційного «Національного уряду» з представників трьох партій на чолі з Макдональдом, хоча лейбористи за це виключили свого лідера з партії. На виборах 1931 р. коаліція консерваторів, націонал-лейбористів (прибічників Макдональда) і націонал-лібералів завоювала більшість. Із загальної кількості мандатів (497), які отримали учасники коаліції, найбільше було у консерваторів (472). Таким чином, міністри-тори зайняли в уряді Макдональда ключові позиції. Основну увагу цей уряд приділяв боротьбі з кризовими явищами в економіці.

У сфері зовнішньої політики Велика Британія займала помірковані позиції. Провідною тенденцією британської дипломатії у міжвоєнну добу було зниження активності на європейській арені й перенесення акценту на відносини з домініонами і колоніями. Але політика стосовно «білих» домініонів і «кольорових» колоній була протилежною. Британські уряди, у тому числі й лейбористські, не вагаючись, придушували національно-визвольні рухи в Індії, Судані, Іраку. Британії не вдалося перешкодити проголошенню у 1922 р. Королівства Єгипет, але вона зберегла контроль над Суецьким каналом. Піднесення національно-визвольного руху в Індії змусило уряд скорегувати свою політику стосовно цієї «перлини Британської корони». У 1935 р. був прийнятий «Закон про управління Індією», що перетворив її на федерацію провінцій та васальних князівств, хоча статусу повноправного домініону вона так і не отримала.

Стосовно своїх домініонів Британія реалізовувала політику перетворення імперії на Співдружність націй. Метрополія не могла ігнорувати внесок, який зробили ці залежні від неї держави у перемогу над Німеччиною та її союзниками. На Паризькій мирній конференції домініони були представлені власними делегаціями. До Ліги Націй вони увійшли як самостійні члени. На імперській конференції 1926 р. було прийнято рішення, що домініони і сама Британія стають автономними суб'єктами всередині Британської імперії з рівним статусом «вільно об'єднаних членів Британської Співдружності націй». Суверенітет домініонів остаточно був закріплений Вестмінстерським статутом 1931 р. До Співдружності увійшли Велика Британія, Ірландія, Канада, Ньюфаундленд, Австралійський Союз, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз. Розривати стосунки між собою жодна із сторін не бажала з огляду на тісні економічні зв'язки і вигоди, які вони мали від взаємної торгівлі (у 1934 р. через економічну кризу Ньюфаундленд відмовився від статусу домініону і перетворився на колонію Британії).

У континентальній політиці Велика Британія намагалася дотримуватися свого звичного курсу, спрямованого на забезпечення «європейської рівноваги». Головна мета – не допустити нового збройного конфлікту в Європі. Але позиції Сполученого Королівства вже не були такими міцними, як у ХІХ ст. На перший план виходять США, які прагнуть відігравати роль міжнародного арбітра. Не зберегла Британія і свій статус наймогутнішої військово-морської держави. За «Угодою про флоти» від 6 лютого 1922 р., підписаній за підсумками Вашингтонської конференції, Лондон був змушений погодитися на встановлення фіксованого співвідношення військово-морських флотів провідних країн світу, за яким американські та британські ВМС (по лінкорах) мали бути рівними, що означало відмову від «стандарту двох держав». У 1930 р. це співвідношення було поширене на всі класи військових суден.

На середину 1930-х рр. ситуація у Великій Британії стабілізувалась, і вибори 1935 р. принесли перемогу Консервативній партії. Вона самостійно сформувала уряд на чолі з С. Болдуїном. Але наступного року неочікувано для консерваторів кризу пережив інститут монархії, опорою якого традиційно вважалася партія торі. Після смерті Георга V корону мав успадкувати його старший син Едуард VIII, який мав роман із заміжньою жінкою Волліс Сімпсон і прагнув з нею одружитися. Болдуїн зайняв жорстку позицію: або відмовитися від цього шлюбу, або уряд піде у відставку, що потягне за собою політичну кризу з публічним обговоренням особистого життя нового короля. Едуард відмовився від корони на користь свого брата. Новим монархом став Георг VI (1936–1952), батько правлячої зараз королеви Єлизавети II. Його урочиста коронація відбулася 12 травня 1937 р., а наступного дня парламент Ірландії ухвалив нову конституцію, що перетворила її на «суверенну, незалежну і демократичну» державу Ейре з президентом на чолі.

Після відставки Болдуїна уряд очолив Невілл Чемберлен. Його недовге прем'єрство (1937–1940) позначене серйозними прорахунками британської дипломатії. Чемберлен під час вироблення зовнішньополітичної стратегії дотримувався традиційної британської тактики, спрямованої на протидію посиленню будь-якої держави на континенті. Уряд зробив наголос на виправленні помилок, зроблених під час конструювання Версальсько-Вашингтонської системи країнами-переможницями. Але обравши шлях на «умиротворення» Німеччини, британська дипломатія не зробила корекції свого курсу після приходу там до влади у 1933 р. Адольфа Гітлера. Чемберлен, продовжуючи політику попередників, не звертав уваги на зростання агресивності нацистського режиму. У 1935 р. було укладено англо-німецьку угоду, що визначила співвідношення флотів держав, Гітлер отримав легальні можливості для збільшення потенціалу німецьких ВМС. Британську дипломатію не стурбувало навіть зближення між Гітлером і лідером фашистської Італії Беніто Муссоліні, коли в Європі почали вимальовуватися контури нового військового блоку.

Чемберлен був впевнений, що єдиним засобом попередити війну є задоволення «справедливих» вимог Німеччини, у тому числі й її територіальних домагань. Не зрозумівши сутності нацистського режиму,

британська дипломатія не прореагувала належним чином на аншлюс Австрії (приєднання до Німеччини) у березні 1938 р. Але щоб не допустити у подальшому односторонніх кроків Гітлера, британський уряд запропонував вирішити його територіальні претензії дипломатичним шляхом. На конференції у Мюнхені, скликаній 29–30 вересня 1938 р., Чемберлен, прем'єр-міністр Франції Едуард Даладье, Гітлер і Муссоліні підписали угоду про передачу Німеччині Судетської області Чехословаччини. Відомі слова британського прем'єра після повернення до Лондона – «Я привіз вам мир» – перетворилися на похоронний дзвін для його кар'єри.

Коли у березні 1939 р. Німеччина окупувала Чехію і Моравію, її агресивні плани стали очевидними. Це змусило англійський уряд вжити низку запобіжних заходів. Британія і Франція надали Польщі, Греції, Румунії, Туреччині політичні та військові гарантії на випадок агресії проти них (Нідерланди, Швейцарія, Данія відмовилися від цієї пропозиції, розраховуючи уникнути участі у конфлікті великих держав). Але на більш серйозні кроки Чемберлен та його міністр закордонних справ лорд Галіфакс не наважилися. Вони були впевнені, що Гітлера задовольниться зробленими територіальними надбаннями і не наважиться на нову війну. Вторгнення Німеччини у Польщу довело хибність цих сподівань.

3. Участь Великої Британії у Другій світовій війні. Вінстон Черчилль.

1 вересня 1939 р., з нападом Німеччини на Польщу, розпочалася Друга світова війна (1939–1945). 3 вересня Велика Британія та Франція, виконуючи зобов'язання перед Польщею, оголосили війну Німеччині. Але для захисту східноєвропейського союзника вони свої війська не надіслали. Наступ на Німеччину через «лінію Зігфрида» з метою підтримки Польщі також не відбувався. На Заході розпочалася «Дивна війна», як її прозвали журналісти, – армії по обидва боки франко-німецького кордону були повністю відмобілізовані, але бойові дії не розпочали. Польські збройні сили, відбиваючи потужний наступ німецьких армійських угруповань, наприкінці вересня 1939 р. зазнали поразки. Світ вперше побачив реалізацію ідеї «блискавичної війни».

Британський уряд намагався відтягнути момент безпосереднього вступу у війну, пам'ятаючи про те, як дорого обійшлася державі участь у Першій світовій. Крім того, не в силах зламати свої усталені погляди, Чемберлен і Галіфакс продовжували мислити у дусі збанкрутілого «умиротворення» і сподівалися, що Гітлер не піде на розв'язання масштабної війни. На морі Британія зробила спробу заблокувати німецький флот на Балтиці, але ці плани зірвала капітуляція Данії та висадка частин вермахту у Норвегії 9 квітня 1940 р. Англійські війська також десантувались у Скандинавії, але зупинити просування німців не змогли і були евакуйовані. Норвезький уряд капітулював і був вивезений до Лондона.

10 травня 1940 р. Німеччина розпочала наступ у напрямку Франції через територію Бельгії, Голландії та Люксембургу, як і в 1914 р. Але тепер це був лише допоміжний удар. Основного завдали танкові дивізії під загальним командуванням генерала Гудеріана через гірський масив Арденн, що вважався

непрохідним для техніки. Через кілька днів стрімкого німецького наступу в північній частині країни британський експедиційний корпус і найбільш боєздатні з'єднання французької армії були відрізані від основних союзницьких сил та притиснуті до моря поблизу міста Дюнкерка. Героїчна спроба генерала Шарля де Голля зі своєю танковою дивізією прорватися їм на допомогу була невдалою. Після того, як Гітлер віддав своїм військам наказ на деякий час призупинити наступ у напрямку морського узбережжя, в Дюнкерку розпочалася операція «Динамо» – евакуація на Британські острови 300 тис. англійських і французьких солдатів і офіцерів, які залишили зброю, техніку, боєприпаси та інше спорядження. 14 червня німці увійшли у Париж, а 22 червня Франція капітулювала. Дві третини території країни були окуповані, на решті – утворено маріонетковий «уряд Віші» на чолі з маршалом Петеном – прибічником зближення з Німеччиною. Британія втратила свого основного союзника на континенті.

Вступ у війну привів до консолідації політичних сил Британії. Партії оголосили про припинення взаємної боротьби і утворили коаліційний уряд. Першим Лордом Адміралтейства (військово-морським міністром) був призначений Вінстон Черчилль, і це пояснює активність британських сил на морі на противагу сухопутним. Водночас події 1939–1940 рр. і перші невдачі боляче вдарили по авторитету Чемберлена. Особливої критики він зазнав після провалу Норвезької операції, що дало змогу Німеччині використовувати норвезькі порти та аеродроми у боротьбі з Британією. Голосування про довіру уряду показало падіння авторитету Чемберлена (хоча він мав більшість у 81 голос) і він вдався до демісії. 10 травня 1940 р. на посаді очільника країни його змінив однопартієць Вінстон Черчилль (1874–1965).

Хоча Черчилль не став прем'єром як лідер партії, що виграла вибори, його призначення було цілком логічним. У британському політикумі кінця 1930-х рр. його голос був найбільш чутним, а критика політики «умиротворення» найбільш гострою. Черчилль одразу збагнув сутність фашизму і зрозумів небезпеку, яку становила гітлерівська Німеччина для Європи. Завдяки його непримиренній позиції у дискусію навколо зовнішньополітичного курсу уряду був втягнутий і парламент, і широкі кола суспільства. Зокрема, послідовна позиція «групи Черчилля» сприяла прийняттю у 1936 р. програми переозброєння британських збройних сил.

Замінивши Чемберлена, Черчилль став не лише прем'єр-міністром воєнної доби, але й моральним лідером боротьби Британії з нацистським режимом. Він був абсолютно переконаний у необхідності продовжувати війну до повної перемоги, не йдучи на жодні поступки чи таємні перемовини. Уряд зосередив основні зусилля на двох напрямках: мобілізації ресурсів Британської Співдружності націй для досягнення перемоги та пошуку нових союзників. Черчилль зосередив у своїх руках усю повноту влади, здійснюючи керівництво авторитарними методами. Він взяв на себе функції міністра оборони, особисто брав участь у розробці військово-стратегічних планів, здійснював координацію дій родів військ. У травні 1940 р. був ухвалений закон, який наділяв уряд надзвичайними повноваженнями. Сфера зовнішньої політики також

знаходилася під пильним контролем прем'єра. У грудні 1940 р. лорд Галіфакс залишив уряд, міністром зовнішніх справ став його попередник Ентоні Іден, який за два роки до того подав у відставку на знак незгоди з дипломатією Чемберлена.

Черчилль передбачав, що Гітлер мав плани захоплення Англії, й створив на острові систему укріплень, яку називав «осиним гніздом». Але Гітлер не ризикнув розпочати операцію «Морський лев» – висадку на англійське узбережжя своїх військ, небезпідставно побоюючись потужних британських ВМС, а вирішив спочатку послабити Сполучене Королівство за допомогою авіаударів. Наприкінці літа 1940 р. у повітрі розпочалася «Битва за Англію». Об'єктами атак люфтваффе були не лише Лондон чи важливі військово-стратегічні об'єкти, але й цивільні споруди, що призводило до великих втрат серед мирного населення. Авіаудари наносилися навіть по об'єктах, які взагалі не становили військового інтересу, на зразок Бата чи Йорка, за що були прозвані «бомбардуванням за Бедкером» (мався на увазі «Путівник по Великій Британії» Карла Бедкера). Так, був зруйнований історичний центр старовинного міста Кентербері. Бомбардування Ковентрі продовжувалося 11 годин і залишило місто у руїнах.

Але плани німецького командування домогтися деморалізації англійців і примусити уряд до виходу з війни не виправдалися, нація ще більше об'єдналася. Георг VI відмовився покинути Лондон, хоча у Букінгемський палац також влучили бомби. У небі над Англією люфтваффе вперше з початку війни зустріли гідний опір. Британське командування, починаючи з 1936 р., на південно-східному узбережжі острова розгортало радіолокаційні станції, апаратура яких дозволяла засікати повітряні об'єкти на відстані до 75 миль. Вони постійно вдосконалювалися й вже під час «Битви за Англію» мали важливе значення для своєчасного виявлення німецьких літаків. Це давало змогу британським пілотам, особливо тим, хто літав на нових винищувачах «Спітфайрах», завдавати німцям значних втрат. Наприкінці 1940 р. масовані нальоти припинилися, не досягнувши поставленої мети, хоча окремі рейди німецьких авіачастин углиб британської території тривали й далі.

Влітку 1940 р. німецьке командування спробувало заблокувати Британські острови, перерізавши морські комунікації за допомогою підводних човнів. «Битва за Атлантику» виявилася важким випробуванням для військово-морських сил Великої Британії. З літа 1941 р. німці почали використовувати тактику «вовчих зграй» – одночасний напад декількох субмарин на кораблі союзників, що прямували у складі конвоїв зі США та Канади до Англії. Найважчими для Британії та її союзників в Атлантиці були бої 1942 р., коли німці потопили найбільшу кількість торгових і військових кораблів. Але вже з 1943 р. ситуація почала кардинально змінюватися: на озброєнні королівського ВМФ з'явилися сучасні есмінці, фрегати, літаки-амфібії та бомбардувальники з новим озброєнням і споряджені радарми, пристосованими для пошуку підводних човнів. Командування флоту отримало можливість швидко розшифровувати німецькі радіограми за допомогою електронного комп'ютера

«Colossus», визначати місце розташування та завдавати по німецьких субмаринах миттєвих ударів.

Британські війська брали участь в операціях Балканської кампанії, коли у жовтні 1940 р. Італія зробила спробу захопити Грецію. Уряд Черчилля, виконуючи взяті на себе зобов'язання, направив туди свої війська. Британці допомогли грекам відстояти незалежність і навіть захопили острів Крит. Але втримати позиції не змогли, оскільки на Балкани були перекинуті частини вермахту. Після запеклих боїв на Криті (травень 1941 р.) – найбільшої за часів війни німецької повітряно-десантної операції – залишки британських військ були евакуйовані у Північну Африку.

На Африканському континенті існував свій театр війни, що було пов'язано з прагненням Муссоліні захопити нові території та встановити контроль над Єгиптом. Італійські війська змогли завдати британцям декілька поразок, але починаючи з січня и до травня 1941 р. англійські війська звільнили майже всю захоплену італійцями територію. Створити омріяну Середземноморську імперію Муссоліні без німецької допомоги не міг, а Гітлер у цей час готувався до нападу на СРСР і розпорошувати сили не поспішав, обмежившись тим, що надіслав у Північну Африку танковий корпус генерала Роммеля.

Країни Співдружності націй також оголосили війну Німеччині. На колоніальні та підмандатні території метрополія поширила дію закону про надзвичайні повноваження. 3 вересня 1939 р. був ухвалений закон про оборону Індії, що збільшував повноваження колоніальної влади. У домініонах і колоніях формувалися військові частини, які згодом взяли участь у бойових діях.

Британська дипломатія активно шукала союзників у війні з Гітлером. Черчилль відмовився визнати «уряд» Петена і встановив контакти з тією частиною французького політикуму, яка не бажала коритися колабораціоністам Віші. 7 серпня 1940 р. була підписана угода між британським урядом і організацією «Вільна Франція» на чолі з генералом Шарлем де Голлем, яка надавала останньому можливість формувати в Англії французькі військові частини. Британія змогла домовитися з президентом США Франкліном Делано Рузвельтом про постачання американського озброєння. Велике значення для Сполученого Королівства мало ухвалення Конгресом США закону про ленд-ліз (1941), за яким Британія отримувала озброєння, не сплачуючи за нього.

Ситуація у війні змінилась у 1941 р., коли 22 червня Німеччина розпочала вторгнення на територію СРСР, а Японія, далекосхідний союзник Німеччини та Італії, 7 грудня напала на базу ВМС США Перл-Гарбор на Гавайських островах у Тихому океані. Ці події відкрили шлях до створення потужної Антигітлерівської коаліції. Черчилль, хоча й був принциповим супротивником сталінського режиму, не вагаючись, оголосив про підтримку СРСР у війні. Вже 22 червня у своєму виступі він повідомив, що «кожний, хто воює з Гітлером – друг Англії», зруйнувавши тим самим німецькі плани міжнародної ізоляції СРСР. 12 липня 1941 р. між обома державами була підписана угода про спільну боротьбу з нацистською Німеччиною.

Після зустрічі Черчилля й Рузвельта 14 серпня 1941 р. була підписана Атлантична хартія, в якій викладалися цілі Великої Британії й США у війні та погляди обох сторін на післявоєнний устрій світу. Хартія містила зобов'язання не допустити територіального переділу світу після перемоги та поважати права інших народів на суверенітет і визначення форм правління у власних державах. Пізніше до цієї Хартії приєдналися СРСР та інші країни. Згодом документ було перетворено на основу для створення після війни Організації Об'єднаних Націй. 8 грудня 1941 р. США офіційно вступили у війну. Велика Британія, виконуючи союзницькі зобов'язання перед СРСР, оголосила війну німецьким сателітам Фінляндії, Угорщині та Румунії. Між учасниками Антигітлерівської коаліції було укладено низку угод про військове та економічне співробітництво.

У 1942 р. у війні намітився корінний перелом, Німеччина та її союзники втратили стратегічну ініціативу. Головні події розгорталися на Східному фронті, де внаслідок перемог під Сталінградом і Курськом Червона армія розпочала звільнення радянської території. У жовтні – листопаді 1942 р. у битві під Ель-Аламейном були розбиті німецькі війська у Північній Африці. З вересня 1943 р. з війни вийшла Італія. Перед Антигітлерівською коаліцією постала проблема координації дій на завершальній стадії війни. 28 листопада – 1 грудня 1943 р. на конференції у Тегерані вперше зустрілися лідери трьох держав – Черчилль, Рузвельт і Сталін. Вони досягли принципової згоди про відкриття другого фронту в Європі у 1944 р. СРСР зобов'язався після розгрому Німеччини вступити у війну проти Японії.

У 1944 р. радянські війська відновили державний кордон і перенесли бойові дії до країн Центральної Європи. Це спонукало Черчилля і Рузвельта пришвидшити відкриття другого фронту. 6 червня 1944 р. війська союзників на чолі з британським фельдмаршалом Бернардом Монтгомері та американським генералом Дуайтом Ейзенхауером висадилися на узбережжі Нормандії та почали з жорстокими боями просуватися вглиб Франції. Після невдалої операції в Арденнах у грудні 1944 р. та боїв за Рурський басейн німецьке командування зосередилося на протидії наступу радянських фронтів в Угорщині, Австрії та Померанії.

16 квітня розпочався штурм Берліна радянськими військами. Розуміючи, що Німеччина програла війну, 30 квітня Гітлер покінчив життя самогубством. А 2 травня бої в Берліні закінчилися. У ніч з 8 на 9 травня 1945 р. між представниками СРСР, США, Великої Британії, Франції та генералом Кейтелем, який представляв командування вермахту, було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. 2 вересня 1945 р. капітулювала Японія. Таким чином, з Другої світової війни Велика Британія вийшла країною-переможницею.

4. Велика Британія у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. У середині 1940-х рр. Велика Британія знову опинилася перед необхідністю долати наслідки світової війни. Її людські втрати були не такими значними, як чверть століття тому, але економіка зазнала значних збитків. За роки війни держава втратила 25% національного багатства. Через бомбардування багато

важливих об'єктів було зруйновано, було втрачено дві третини торгового флоту, розірвані налагоджені торговельні зв'язки, втрачені закордонні ринки і капіталовкладення.

5 липня 1945 р., після перемоги над Німеччиною і ще до розгрому Японії, у Великій Британії пройшли перші за останні 10 років парламентські вибори. Партії прагнули отримати мандат довіри на післявоєнну політику. Важливо це було і для Черчилля, який ніколи не вигравав виборів як лідер партії, а лідером він став після того, як був призначений прем'єром. Консерватори розраховували залишитися при владі на хвилі перемоги і завдяки харизмі свого лідера.

Але британці вирішили, що з відновленням економічного потенціалу і нормалізацією життя держави краще справляться лейбористи. Лейбористська партія вперше отримала абсолютну більшість у Палаті громад (393 депутати), її лідер Клемент Еттли очолив уряд (1945–1951). Під час передвиборчої боротьби партія вдало використовувала соціалістичну риторичку, обіцяючи побудувати у країні соціалізм за допомогою реформ. Своєї стратегічної мети вона розраховувала досягти за допомогою запровадження елементів планової економіки, націоналізації деяких галузей виробництва та соціального законодавства.

Отримавши владу, уряд Еттли приступив до реалізації лейбористської програми «Обличчям до майбутнього». Було проведено націоналізацію Англійського банку, підприємств ключових галузей економіки (вугільної, металургійної промисловості, електроенергетики, транспорту та ін.); ухвалено програму розвитку сільського господарства, розраховану на 4 роки. Низка законів реформувала соціальну сферу, у тому числі три важливих документи парламентська більшість ухвалила вже у 1946 р.: Акт про національне страхування, Акт про захист працівників промисловості, Акт про національну охорону здоров'я. Цим пакетом законів лейбористи зробили спробу побудувати соціально орієнтовану державу, яка бере на себе піклування про своїх громадян. Держава гарантувала виплату пенсій чоловікам – з 65 років, жінкам – з 60, допомогу на випадок безробіття, вагітності, хвороби або смерті, причому самі громадяни мали сплачувати лише 35% внесків, решту брали на себе держава і підприємці. Реформа сфери охорони здоров'я передбачала забезпечення населення безкоштовними ліками та окулярами та інші заходи. Певні заходи були вжиті також для реалізації широкої програми будівництва муніципального житла з низькою орендною платою.

Політика лейбористів призвела до суперечливих результатів. З одного боку, вже у 1948 р. основні економічні показники досягли довоєнного рівня. Але швидке створення державного сектору економіки (20%) призвело до скорочення інвестицій у цю сферу, а соціальні реформи виявилися обтяжливими для держбюджету. Крім того, давався взнаки великий зовнішній борг, який утворився в роки війни. Інфляційні процеси, які посилювалися наприкінці 1940-х рр., «з'їдали» соціальні виплати уряду. Економічні проблеми призвели до падіння популярності правлячої партії. На виборах 1950 р.

лейбористи отримали лише незначну перевагу над консерваторами, що завадило їм і надалі впевнено провадити обраний курс.

Вибори 1951 р. принесли перемогу консерваторам. Розпочався 13-річний період домінування партії торі, які виграли наступні кампанії у 1955 р. і 1959 р. У 1951 р. уряд знову очолив Вінстон Черчилль (1951–1955), але 1955 р., після урочистого святкування свого 80-річчя, він подав у відставку. Після нього консервативні уряди очолювали Ентоні Іден (1955–1957), Гарольд Макміллан (1957–1963), Александр Дуглас-Г'юм (1963–1964). У наступні півтора десятиліття, до 1979 р., консерватори лише раз прийшли до влади – у 1970–1974 рр. уряд очолював Едвард Гіт. Лейбористи були при владі двічі: у 1964–1970 рр. (прем'єр Гарольд Вільсон) і 1974–1979 рр. (Гарольд Вільсон, а після його відставки у 1976 р. – Джеймс Каллаган).

У цей час провідні політичні сили зіткнулися з серйозними проблемами, передусім економічними. Попри певні позитивні результати, які давали окремі заходи урядів, Велика Британія поступово втрачала свої позиції на міжнародній арені. Її середньорічні темпи приросту промислової продукції у 1950–1960-х рр. були нижчими, ніж, наприклад, у США, ФРН, Італії, Іспанії, Японії. Світ швидко змінювався, відбувався перехід від індустріального суспільства до постіндустріального. Однією з провідних тенденцій сучасності було посилення значення наукоємних галузей, які потребували підтримки з боку держави. Іншою проблемою була низька конкурентоспроможність британських товарів на світовому ринку. Ці та інші проблеми було складно вирішити, дотримуючись курсу, накресленого урядом Еттли. «Держава загального благоденства» коштувала дорого, а економічна кон'юнктура у повоєнні десятиліття суттєво погіршилася.

Дуже боляче відбилося на економіці Британії руйнування її колоніальної системи. Після Другої світової війни процеси деколонізації були настільки потужними, а прагнення народів позбутися контролю з боку метрополії настільки сильним, що розпад Британської колоніальної імперії набув незворотного характеру. Британський уряд виявився безсилим загасити міжрелігійні і міжетнічні протистояння на півострові Індостан і на Близькому Сході, внаслідок чого там постали домініони Індія та Пакистан (1947), Палестина та Ізраїль (1948). У 1948 р. статус домініону отримав Цейлон, а Бірма отримала незалежність. Наприкінці 1950-х рр. процеси деколонізації охопили Африку. Важким ударом для британської економіки була втрата контролю над Суецьким каналом у 1956 р.

Відбувалася трансформація Британської Співдружності націй. У 1952 р. термін «домініон» був замінений на «член Співдружності», а у 1949 р. був вилучений з документів принцип «вірності короні». У 1952 р. конференція прем'єр-міністрів Співдружності замінила поняття «британський підданий» на «громадянин Співдружності». Сінгапурська декларація 1971 р. визначила Співдружність як «добровільну асоціацію суверенних держав». Монарх Сполученого Королівства отримав титул голови Співдружності, який не передбачав політичної влади над членами Співдружності. Роль британського

монарха як голови Співдружності є символічною. Цей титул належить Єлизаветі II, яка у 1952 р. вступила на престол після смерті батька, Георга VI.

Втрата колоніальних володінь висвітила глобальні економічні проблеми Сполученого Королівства, яке важче за інші країни пристосовувалося до нових реалій. Велика Британія довгий час збагачувалася за рахунок колоніальної торгівлі. Втрата статусу метрополії та розрив багатолітніх зв'язків з колишніми колоніями змусили британський капітал шукати інші сфери свого застосування, ринки збуту для своїх промислових товарів, вступати у конкуренцію з іншими виробниками. Переорієнтація промисловості на виробництво товарів, конкурентоздатних на світових ринках, відбувалася важко і вимагала значних капіталовкладень. Водночас соціальні стандарти життя, до яких звикло суспільство, змушували уряди спрямовувати значні кошти на їхню підтримку, а не на допомогу власним підприємцям. Таким чином, у 1960–1970-х рр. перед політикумом Британії гостро постала проблема пошуку ресурсів для модернізації неконкурентної британської промисловості.

На кінець 1970-х рр. економічні проблеми настільки загострилися, що журналісти прозвали Велику Британію «хворою людиною Європи». І консерватори, і лейбористи шукали власні рецепти вирішення економічних проблем в інтересах суспільства, беручи до уваги зміни у суспільній стратифікації. Водночас вони зіткнулися з проблемою пошуку нових концептуальних основ для власних платформ. Перед консерваторами постала необхідність осучаснення своєї ідеології через нові економічні тенденції, підкріплені соціально орієнтованою політикою, що призвели до структурних змін у британському суспільстві. Ламався чіткий поділ на класи, зближалися рівні життя «трудящих» і «вищих» прошарків, розмивався традиційний електорат консерваторів. Все більше британців на виборах звертали увагу не на сімейні традиції голосування, а на програми, з якими партії йшли на вибори. Подібні труднощі у повоєнні десятиліття переживали також лейбористи: на зміну пролетаріату з виразно окресленими класовими інтересами приходив «середній клас», якого не приваблювали соціалістичні ідеали.

На виборах 1979 р. перемогли торі. Консервативна партія підійшла до електоральної кампанії підготовленою. Її аналітики вже довгий час працювали над розробкою концепції т. зв. «нового консерватизму», яка могла би конкурувати з лейбористською ідеєю «держави загального благоденства». У 1975 р. лідером партії стала Маргарет Тетчер (1925–2013). Жорсткий та енергійний стиль її керівництва та нова ідеологічна концепція відповідали очікуванням молодого покоління торі. Партія на чолі з Тетчер категорично відмовилася від державного патерналізму. «Нові» консерватори ризикнули кардинально змінити звичні суспільні пріоритети, на що не наважилися попередні уряди. Вони рішуче поставили у центр своєї політики людину, яка власними силами вибудовує свій добробут, не покладаючись на державу. Завдання останньої, на їхню думку, полягало у створенні сприятливих умов для бізнесу, відмові від жорсткої регламентації, стимулюванні приватної ініціативи за допомогою податкового законодавства тощо. Фактично торі у другій

половині ХХ ст. надали нового дихання окремим ліберальним ідеям ХІХ ст., зокрема щодо ролі держави як «нічного охоронця».

Прийшовши до влади, новий уряд консерваторів енергійно приступив до реалізації своєї програми. Як і Черчилль, Тетчер була схильна до авторитарного стилю керівництва, категоричності у висловлюваннях і різкої критики опонентів. Але в умовах, коли Британія швидко відкочувалася у рейтингу економічно стабільних держав, це виявилось виправданим. Тетчер взяла на себе всю відповідальність за дії свого уряду. У разі невдачі вся провина лягла би на її плечі, але те, що політика виявилася співзвучною часу і загалом вдалою, породило термін «тетчеризм», що по суті означало неоконсерватизм.

Основними напрямками політики уряду Тетчер були: масштабне скорочення державних видатків шляхом зменшення фінансування комунальної сфери, соціальних видатків, державного апарату тощо; стимулювання приватного підприємництва, особливо малого і середнього, яке могло створити нові робочі місця; зниження в інтересах бізнесу прямого оподаткування на користь підвищення ролі непрямих податків; приватизація державних підприємств у галузях нафтової промисловості, суднобудування та ін., які існували за рахунок дотацій (т. зв. «кульгаві качки») та ін.

Очікуваним наслідком на цьому шляху було посилення соціальної напруги внаслідок скорочення об'ємів державної допомоги і закриття нерентабельних підприємств. У боротьбі з тред-юніонами проявився «залізний» характер Тетчер: було ухвалено низку антипрофспілкових законів, а під час 12-місячного страйку робітників шахт, що підлягали закриттю (березень 1984 р. – березень 1985 р.), вона не пішла на жодні поступки. З іншого боку, щоб послабити соціальну напругу в депресивних регіонах, уряд здійснював заходи, що мали на меті полегшити адаптування до нових умов: допомагав у професійній перекваліфікації, підтримував приватну ініціативу громадян, опікувався створенням нових робочих місць.

Перші роки структурного реформування британської економіки закінчувалися негативними показниками, але з 1983 р. розпочалося поступове їх зростання на 3–4% щорічно. Підвищенню популярності уряду сприяла перемога у швидкоплинній війні 1982 р. з Аргентиною через конфлікт з приводу володіння Фолклендськими островами. Рішучість, з якою Тетчер спрямувала британські війська для повернення далеких британських територій, та взяла на себе особисто керівництво цією операцією, спряло підвищенню її популярності у країні. На гребні піднесення патріотичних почуттів після перемоги у Фолклендській війні консерватори пішли на вибори (1983) і здобули переконливу більшість у Палаті громад – майже вдвічі більше місць, ніж лейбористи (397 і 209 відповідно). Таким чином, виборці надали уряду Тетчер кредит довіри на реалізацію неоконсервативної політики.

Вибори 1987 р. загалом продовжили цю тенденцію, але перемога консерваторів була скромнішою – 376 місць (у лейбористів – 229). Уряд здійснив значну кількість непопулярних заходів, які викликали незадоволення тих груп населення, які звикли покладатися на державний захист. Водночас за восьмирічне перебування при владі політика консерваторів все частіше не

задовольняла і соціально активну частину суспільства. Зокрема британці виступили проти податкової реформи, до якої вдалася Тетчер наприкінці свого перебування при владі. Обурення запровадженням т. зв. «податку Джона Гонта» (за аналогією з подушним податком, який викликав повстання Вота Тайлера у 1381 р.) було настільки великим, що на демонстрації виходили десятки тисяч британців, а 1990 р. у Лондоні відбулося зіткнення протестувальників з поліцією.

Серед консерваторів зростало невдоволення диктаторським стилем керівництва прем'єра та її тривалим перебуванням біля партійного керма. Щоб зміцнити свої позиції, 1990 р. Маргарет Тетчер пішла на вибори лідера Консервативної партії. Але після першого туру, зрозумівши, що її участь у виборах сприяє поляризації партійних угруповань, вона зняла свою кандидатуру. Новим лідером партії та новим прем'єром став Джон Мейджор (1990–1997). Він дотримувався загального неоконсервативного курсу Тетчер, не роблячи різких рухів і не ініціюючи радикальних реформ. Але у настроях суспільства вже відчувався негатив, накопичений консерваторами за тривале перебування при владі. На виборах 1992 р. партія перемогла, але її перевага над лейбористами скоротилася до 65 мандатів.

Вибори 1997 р. перервали 18-річне домінування консерваторів. Впевнену перемогу здобула Лейбористська партія на чолі з молодим харизматичним лідером Тоні Блером – 418 місць у Палаті громад. Консерватори отримали лише 165 мандатів. Лейбористи значно осучаснили свою ідеологічну платформу, прибрали з програмних документів соціалістичні ідеологеми, вивели партію з-під впливу тред-юніонів, запровадивши принцип «одна людина – один голос» (замість «сумарного голосування», коли позиція профспілкового керівництва закріплювалася голосами усієї організації). Таким чином, лейбористи врахували зміни, які відбулися з їх традиційним електоратом (пролетаріатом) у постіндустріальну добу, і відмовилися від класового підходу до свого виборця. «Третій шлях», запропонований Блером, тобто між неоконсерватизмом і соціалізмом, проголошував орієнтацію на «суспільство інтересів».

Уряд, очолюваний Блером, не вдавався до принципової зміни загалом виправданого й успішного курсу Тетчер, спрямованого на підтримку ринкової економіки, але більше уваги приділив соціальним зобов'язанням держави. Натомість лейбористи започаткували проведення важливих реформ конституційного характеру. У 1999 р. був ухвалений «Акт про Палату лордів», який скасовував практику передачі місця у палаті у спадок, титул лорда ставав пожиттєвим і надавався за значні заслуги перед суспільством. Іншим напрямом політики лейбористів була деволуція, тобто делегування Лондоном частини повноважень «кельтським» складовим Сполученого Королівства.

Під час проведення референдуму з приводу конституційної реформи у Шотландії (1997) більшість її населення висловилося за відновлення роботи власного парламенту, ліквідованого після унії 1707 р. На підставі результатів референдуму уряд підготував відповідний закон – «Акт про Шотландію» (1998), який делегував її парламенту повноваження приймати власні закони, які не суперечать загальнодержавному законодавству, а також встановлювати

власні податки. У 1999 р. відбулося відкриття шотландського парламенту. Водночас за Шотландією було збережено її представництво у парламенті Великої Британії. Цей крок уряду Тоні Блера загрожував запустити механізм виходу Шотландії зі складу Сполученого Королівства, особливо наприкінці 2010-х рр., коли частина шотландського політикуму зробила досягнення незалежності Шотландії своїм гаслом. Але підсумки дискусії підвів референдум 18 вересня 2014 р., на якому 55% населення північної частини острова висловилося за перебування Шотландії у складі Сполученого Королівства. За результатами референдуму було ухвалено новий «Акт про Шотландію» (2016), який розширив повноваження її парламенту.

У референдумі з приводу конституційної реформи в Уельсі лише 50% від тих, хто взяв участь у голосуванні, висловилися за створення власного парламенту. Тому в Уельсі була утворена Національна асамблея, що була наділена правом «вторинного законодавства», тобто правом конкретизувати і пристосовувати до місцевих умов загальнонаціональні закони, не виходячи за їхні межі. Пізніше уряд Блера доповнив повноваження валлійського конституційного органу в «Акті про управління Уельсом» (2006).

Лейбористи приступили також вирішення проблеми Ольстера, яка була «камнем спотикання» для попередників Блера. У Стромонті (парламенті Північної Ірландії) та інших регіональних органах домінували представники протестантської більшості. Крім того, конфесійний розкол супроводжувався тим, що найбільшій категорії населення регіону належали переважно до католицької меншості. Проблема підживлювалася тим, що конституція Ірландії 1937 р. містила положення про необхідність об'єднання в її кордонах всієї території острова, яке залишилося в документі й після того, як Ірландія 1949 р. вийшла зі Співдружності.

У 1960-х рр. у Північній Ірландії активізувалися сили, що виступали за воз'єднання з Ірландією. У 1967–1969 рр. під егідою Північноірландської асоціації боротьби за громадянські права в Ольстері розпочався рух за політичну рівність католиків і протестантів. У відповідь посилювалися екстремістські настрої у протестантському середовищі. Мітинги і демонстрації нерідко закінчувалися сутичками між протиборчими сторонами. Досить часто місцева поліція брала сторону протестантів, натомість проти католиків застосовувалися репресивні заходи. 1969 р. у Північну Ірландію були надіслані урядові війська, але вони виявилися неспроможними зупинити ескалацію насильства. В Ольстері активізувалась Ірландська республіканська армія (ІРА), що взяла на озброєння терористичні методи боротьби. У відповідь 1972 р. в Північній Ірландії було запроваджене пряме правління з Лондона. Тим не менше, до кінця століття ситуація в Ольстері так і не стабілізувалася. У деяких населених пунктах навіть побудували «лінії миру» – глухі паркани, які розділяли райони компактного проживання протестантських і католицьких громад.

Уряд Тоні Блера розпочав переговорний процес з метою врегулювання ольстерської проблеми, у тому числі з партією «Шинн фейн», політичним крилом ІРА. Сама ІРА на цей час оголосила перемир'я. На підставі компромісу

з усіх сторін було досягнуто формулу виходу з кризи, яка була зафіксована у «Договорі страсної п'ятниці», підписаному 10 квітня 1998 р. у Белфасті. Він відновлював автономний статус Північної Ірландії, запроваджував замість Стромонту Національну Асамблею, яка мала ухвалювати свої рішення при згоді представників протестантської і католицької громад. У свою чергу, Ірландська Республіка виключала зі своєї конституції положення про необхідність входження шести графств до її складу.

23 травня 1998 р. в Ірландії та Північній Ірландії одночасно пройшли референдуми, на яких більшість населення висловилося за мирне врегулювання конфлікту, а громадяни Ірландії підтримали внесення змін у конституцію своєї держави. 25 червня 1998 р. відбулися вибори до Асамблеї Північної Ірландії (108 депутатів). Був сформований північноірландський уряд та Рада Міністрів «Північ – Південь» з метою координації діяльності між двома політичними суб'єктами острова. Хоча повної стабілізації ситуації у регіоні не відбулося, загалом процес мирного врегулювання конфлікту поступово просувається.

Тоні Блер на чолі партії ще двічі виграв вибори. Але якщо у 2001 р. лейбористи практично повторили свій попередній успіх, то вибори 2005 р. зафіксували тенденцію до падіння їхньої популярності. Особливо негативно на іміджі прем'єра відбилася позиція, яку Британія зайняла на міжнародній арені. За прем'єрства Блера загалом обережна політика британських урядів зазнала трансформації. Він рухався у фарватері курсу США, підтримуючи зовнішньополітичні ініціативи Білла Клінтона і Джорджа Буша. Разом зі США, Велика Британія взяла участь у врегулюванні протистояння у Косові, війнах в Афганістані та Іраку. Загибель британських військовослужбовців у далеких конфліктах підняла хвилю критики лейбористів і особисто Блера, країною прокотилася низка антивоєнних мітингів. У 2007 р. Блер, розуміючи, що його особистий рейтинг може завадити партії на виборах, подав у відставку. Прем'єром був призначений його однопартієць Гордон Браун (2007–2010). Але на виборах 2010 р. британці віддали перевагу консерваторам, які виграли і наступну електоральну кампанію у 2015 р. (прем'єри Девід Кемерон, з 2016 р. – Тереза Мей).

Основні принципи післявоєнної зовнішньої політики образно виклав Вінстон Черчилль у «концепції трьох кіл», тобто трьох основних сфер британських інтересів – атлантичного співтовариства («англосаксонський світ»), європейського співтовариства та Британської Співдружності. Черчилль акцентував на тому, що Британія є «єдиною країною, яка грає велику роль у кожному з них». Але реальність довела, що поєднати ці інтереси було непросто, а подекуди й неможливо. Великій Британії постійно доводилося робити вибір, якому з «кіл» надавати пріоритет у тому чи іншому випадку. Курс на атлантичну солідарність, тобто тісні відносини з США, Велика Британія обрала одразу після закінчення Другої світової війни. Його відстоював Черчилль. 5 березня 1946 р. він виступив з відомою промовою у Фултоні, від якої бере початок доба «холодної війни». У межах цього курсу США та Велика Британія стали ініціаторами створення НАТО (1949).

У 1949 р. Велика Британія разом з іншими державами утворила Раду Європи, але шляхом євроінтеграції рухалася досить повільно. Британські уряди не бажали руйнувати налагоджені зв'язки з членами Співдружності, а це було важко поєднати з євроінтеграційними процесами. З іншого боку, Британія не бажала відмовлятися від політики атлантичної солідарності. Тому підтримуючи інтеграційні процеси у військово-політичній сфері, вона виступала проти ідеї створення наднаціональних структур для вироблення спільної економічної політики, проти уніфікації законодавчої бази тощо. У 1957 р. Британія не взяла участь у підписанні Римського договору, який розпочав оформлення Спільного ринку в Європі.

Але у 1960-х рр. стало очевидно, що британська економіка самостійно не зможе подолати проблеми, які європейські країни вирішували спільними зусиллями. Переговори про вступ до ЄЕС були тривалими, Британія намагалася закріпити свій особливий статус, з огляду на пріоритети власної зовнішньої політики. У відповідь перші дві спроби вступити до ЄЕС (1962, 1967) були заблоковані Францією. Тільки у 1973 р. Велика Британія нарешті отримала статус повноправного учасника організації. З іншого боку, тривалий переговорний процес з ЄЕС, поступки, на які пішла Британія на «шляху до Європи», викликав певне охолодження у її відносинах з США, які нормалізувалися лише за прем'єрства М. Тетчер. Таким чином, кожний з післявоєнних урядів по-своєму вирішував проблему співвідношення трьох головних векторів зовнішньої політики Британії.

У 1992 р. Велика Британія підписала Маастрихтський договір про утворення Європейського Союзу. Але процес євроінтеграції й на сучасному етапі проходить досить складно. Різні політичні сили мають власний погляд на статус країни в ЄС, обсяг зобов'язань, які вона має взяти на себе тощо. 2016 р. у Сполученому Королівстві був проведений референдум, на якому незначну перевагу отримали «євроскептики» – прибічники виходу Британії з ЄС склали майже 52% від тих, хто прийшов на голосування. Тим не менше, дискусія щодо європейської інтеграції у британському суспільстві продовжується.

На початку ХХІ ст. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії впевнено займає своє місце серед провідних держав світу, посідає 7 місце за обсягом ВВП і є одним зі світових лідерів за соціальними стандартами. Водночас модернізаційні процеси тривають. Уряд намагається вирішувати проблеми, що викликані як світовою глобалізацією, так і політичними процесами всередині британського суспільства.

Рекомендована література до дисципліни

- Бураков Ю., Питльована Л. Нариси історії Англії Нового часу. – Львів, 2003.
Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки. 1945–2002. – К., 2004.
Галушко К.Ю. Історія, географія, культура Англії у стародавню та середньовічну добу. – К., 2001.

Галушко К.Ю. Кельтская Британия: племена, государства, династии с древности до конца XV в. – К., 2005.
Даїті О Гогейн. Історія кельтів. – К., 2011.
Маккормак Дж. Історія Ірландії. – К., 2006.
Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу. – К., 2013.

Підписано до друку 01.10. 2018 р. Формат 60x84 1/16
Папір друк. №1 Спосіб друку офсетний. Умов. друк. арк. 12,93
Умов. фарб. відб. 13,02 Обл. вид. арк. 13,02
Тираж 50. Зам. № 18 - 321

Видавничий центр КНЛУ
Свідоцтво: серія ДК № 1596 від 08.12.2003 р.

Віддруковано «Видавництво Ліра – К»
03115, м. Київ, вул. Ф. Пушиної, 27, офіс 20-22
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 3981